સ્વાગત.

આવો સખાઓ, સ્વદેશીઓ, આવો; ભયસ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાં તમારું સ્વાગત કરવા હું તૈયાર થઇ ઉભો છું ! આ ખરેખર ભયસ્થાન જ છે, જેવું પુસ્તકનું નામ છે તેવું જ ! 'મૃત્યુના મ્હોંમાં' કાંઇ માત્ર મ્હારી કથાનો નાયક અમૃતલાલ શેઠ એકલો જ છે એમ ના સમજતા; લોકો, હું, આખું હિંદ—રે સારી સંસ્કૃત દુનિયા આજે મૃત્યુના મ્હોંમાં છે, સંસ્કૃતિ પોતે 'ભય' માં છે.

ઘણાએ દિવસો—રે વર્ષો અને સૈકાઓ સુધી વ્યક્તિઓએ અને પ્રજાઓએ આરામ, ખાનપાન, વિષયતૃપ્તિ અને 'નાજુકતા' માં 'મજા' માની હતી; શું હજીએ આપણે 'ભય' માં 'મજા' માનતાં નહિ શિખીશું ?

જીંદગી એ અખંડ વહેતો ઝરો છે. એમાંનું જળ એકનું એક દેખાતું છતાં ખરેખર તો પ્રતિક્ષણ બદલાતું છેઃ કોઈ બિંદુ એક સ્થળે એક ક્ષણ કરતાં વધુવાર ટકી શકતું નથી. અમુક સ્થળે જળ શાન્ત લાગે છે, અમુક સ્થળે કૂદકા મારતું જણાય છે, અને અમુક સ્થળે વમળ રૂપે નાચ કરતું દેખાય છે; પણ કોઈ પણ સ્થળે જળનું એકનું એક બિંદુ સદાકાળ ટકતું નથી. દરેક બિંદુ વહ્યાં કરે છે–ગતિ કર્યા કરે છેઃ અને તેથી જ એક 'ઝરો' બની રહે છે. જીવન પણ 'ક્ષેત્ર' અને 'કાળ' માં વહેતો ઝરો છેઃ એ ભયંકર વહેણ અને નાચમાં મઝા માનનારા જ જીંદગી 'માણી' શકે.

દુનિયાનો ઝરો શાન્ત ગતિ કરતો હતો. અંગ્રેજોએ ધનલોભના ધક્કા અને જર્મનોએ શૌર્યના ધક્કાથી એમાં મોજાં અને વમળ ઉત્પન્ન કર્યાં. દુનિયા એક ભયંકર નાચ રૂપે વહેવા લાગી.

વિશ્વમાં નહિ ઇચ્છયા જોગ કાંઈ બનતું જ નથી. નીતિવાદ કે બુદ્ધિવાદનો રાજદંડ વિશ્વના ઝરાપર સત્તા ચલાવતો નથી ! એ ઝરામાં વહેતાં જળબિંદુઓ—મનુષ્યો–ના મગજની વરાળ એ જ નીતિવાદ કે બુદ્ધિવાદનું જન્મસ્થાન છે. ઝરામાં તણાતાં કે નાચતાં લાગેલા 'થાક' ને ભૂલવા માનવમગજ આ કલ્પિત 'આશ્વાસન' સર્જે છેઃ તેથી મનુષ્યોના સર્જેલા સર્વ 'વાદ' થી સ્વતંત્ર એવો એ ઝરો તો નિશ્ચિંત વહ્યાં જ કરે છે–નાચ્યા જ કરે.

એ નાચ અનિવાર્ય છે. એ નાચ વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ ભયંકર પણ છે; પણ વ્યક્તિ જો પોતાને વિકસાવી સમષ્ટિભાવનામાં લીન થઇ શકે તો આ ઝરાના ભયંકર નાચમાં સમ્પૂર્ણ મઝા જ માત્ર અનુભવે.

સઘળા પ્રકારનાં યુદ્ધો સ્વાભાવિક છે અને વિશ્વના સમતોલપણા માટે અનિવાર્ય છે. યુદ્ધને, કલહને, દુઃખને, ભયને નિરર્થક અને ત્યાજ્ય ગણનારાઓ તે ડાકટરના જેવા છે કે જેઓ પેટના બીગાડને બહાર કહાડવા મથતી કુદરતના પ્રયાસને 'દરદ' કહી કલ્પિત 'ઇલાજો' વડે કુદરતની ગતિ રોકવાના 'ડહાપણ' થી દરદીને વધારે ખરાબ કરે છે.

મ્હારે, યુદ્ધ અનિવાર્ય છેઃ દુનિયાનું–જીંદગીનું–સ્વરૂપ છે. યુદ્ધ પહેલાં દુનિયા 'જડ' બનવા લાગી હતીઃ એ જડવાદને તોડવા શ્રી કૃષ્ણે આ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ખેલો, માનવો, ખેલો અને આગળ ને આગળ ધસો. સુલેહ કે યુદ્ધ એકે ત્હમારૂં અંતીમ લક્ષ્ય ન હોઈ શકે,—એકે પાસે ત્હમે સ્થીર થઇ રહી ન શકો. સુલેહને વટાવી યુદ્ધમાં જાઓ અને યુદ્ધને ઓળંગી સુલેહમાં જાઓ. સુલેહ કે યુદ્ધ એક જ 'સ્થિતિ' ને ચાહનાર મુડદું છે: એને જીવતું જળ સંઘરી શકતું નથી: બહાર ફેંકી દે છે. એક જ સ્થિતિમાં 'કાયમ' રહેવા ઇચ્છનારથી 'ધર્મ' રીસાઇ ગયો છે એમ જ સ્હમજો.

દરેક મહાન હીલચાલ એ જીંદગીની મોજ છે. જીંદગીને કીડા માફક પેટે ચાલીને પણ બે વર્ષ લંબાવવા ઇચ્છવું એના કરતાં ટુંકી જીંદગીમાં ભયો અને સંકટો ઉત્પન્ન કરીને પણ 'મહત્તા' અનુભવવી એ જ વધારે ઇચ્છવા જોગ છે. પૈસો, જ્ઞાન, શસ્ત્ર, કીર્તિ એ સર્વ એવી મહત્તા મેળવાય એ ક્ષન્તવ્ય છે: 'સંગ્રહ કરવા' માટે કે આરામ સાચવવા માટે મેળવાય એ અક્ષન્તવ્ય છે. અને સગવડ ખાતર કહો કે, જે ક્ષન્તવ્ય છે તે 'પુણ્ય' અને જે અક્ષન્તવ્ય છે તે જ 'પાપ' છે.

મુડદાંને કોઇ પોતાની નજીકમાં રહેવા દેતું નથી. સગ્ગા બાપના કે એકના એક પુત્રના મુડદાંને પણ તુરતાતુરત બાળી કે દાટી દેવામાં આવે છે. મુડદું વહેતા ઝરાના જળબિંદુને—મનુષ્યને—પાલવે જ નહિ. ત્યારે શું માનવ સમાજને 'ભાવના' આપનાર લેખકવર્ગ સમાજમાંનાં મુડદાંને 'જાળવવા' ની—તેમનાપર દયા કરવાની—ભાવના ઉપદેશી શકે? હરગીજ નહિ. તે એક જ શિક્ષણ આપી શકે: "શ્રીમંતો અને ગરીબો! પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ! રાજાઓ અને પ્રજાઓ! રાજવાદીઓ અને પ્રજાવાદીઓ! ત્હમારો સિદ્ધાંત ગમે તે હો ત્હેની બહુ ચિંતા ના કરો, પણ એ સિદ્ધાંત માટે નિર્દોષ બાળક માફક તનદુરસ્ત યુદ્ધ લડો, ખૂબ ઉલ્લાસથી લડો, આનંદથી લડો, 'નગારાં' સાથે 'લડો.' ત્હમારૂં યુદ્ધ જ વિશ્વનું સમતોલપણું જાળવી શકશે, તે જ 'ધર્મ' તત્ત્વને જાળવી શકશે, તે જ ત્હમને કીમ્મત [illegible] આપી શકશે, અને તે જ વળી ત્હમારા પ્રતિપક્ષીને [illegible] શકશે."

[illegible] ઉપદેશ આપ્યો છે [illegible] શકશો. માત્ર સાત જ દિવસની [illegible] 'Life' છે—તે જ 'યુદ્ધ' [illegible]

વા. મો. શાહ.

[illegible]

प्रकरण १लुं—संयम.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કરી નાંખવાં, ધર્મધ્યાન માટે કવચિત્ ગળતો સમય મિત્રની ગપ્પ સપ્પમાં વ્યતીત કરી આત્મશ્રેય ચૂકવું: એ સર્વ હવે મ્હારાથી વધુ ન બને તેમ નથી. ત્હેણે વળી વિશેષ કહ્યું કે વાત કરતાં કરતાંમાં જે સંખ્યાબંધ માણસો અકસ્માતના ભોગ થઇ પડયા ત્હેમની દશા જોઇને હવે બીજા મજુરો પણ છુટીના દિવસે કામ કરવાની ના કહે છે અને તેટલા જ માટે ત્હમારી હાજરીની જરૂર હતી."

"લોકો મૂર્ખ છે, અને કેશવરાઓ એથીએ મ્હોટા મૂર્ખ છે. વિશ્રાન્તિ, ધર્મધ્યાન, છુટી એ સર્વથી ગરીબ મજુરોને શું સંબંધ? બે પૈસા મળતા હોય તો કામ કર્યા કરવું એ જ એમને માટે શ્રેયસ્કર છે... ...."

"જાણે કે ગરીબ મજુરોને આત્મા જ ન હોય!"

"સુશિ ડિઅર! તું મ્હને નાહક ચીડવે છે. એક 'વ્યાખ્યાન' માંથી માંડમાંડ છુટયા ત્હારે હવે તું ત્હારૂં વ્યાખ્યાન ચલાવવ લાગી છે."

"ત્હમને મ્હારા શબ્દો દુઃખ કરતા હોય તો હું ક્ષમા માગુ છું, ડિયર; પણ ગરીબોને વિશ્રાન્તિ, ધર્મધ્યાન અને છુટીની આપણા જેટલી જ જરૂર છે—બલ્કે વિશેષ, એ વાત પર—બીજા કશા ખાતર નહિ તો મ્હારી ખાતર પણ—ધ્યાન દેશો તો મ્હારા ઉપર ઉપકાર થયો સ્હમજીશ." એટલું બોલી સુશીલા પીઆનો વગાડવા બેઠી, કે જેથી અમૃતલાલનું મન શાન્ત થાય. જે પીઆનાનો સૂર આ દંપતીને વીસ વર્ષ ઉપર સ્વર્ગમાં ખેંચી જનારી 'લીફ્ટ' તરીકે કામ આપતો હતો, અફસોસ! આજ ત્હેની કાંઈ અસર જ થતી નહોતી

સુશીલાએ પીઆનો જતો કર્યો અને વાત બદલવા કોશીશ કરી: "ડિઅર! સખારામની ખબર કહાડવા આપણે જઇશું?"

"મ્હને હમણાં અભ્યાસગૃહમાં કામ છે. કાલે હું એકલો ત્હેની ખબર કહાડી આવીશ. દરમ્યાનમાં કેશવરાઓને ચીઠ્ઠી મોકલું છું, તે ડાકટરની મદદ મેળવી આપશે." અને તુરત જ એક ચીઠ્ઠી લખી નાખી પટાવાળા સાથે કેશવરાઓ મીલમૅનેજરને મોકલી આપી.

સુશીલાથી હવે બોલ્યા સિવાય રહેવાયું નહિ: "અવિનય થતો હોય તો ક્ષમા કરશો, ડિઅર! પણ હું ત્હમને પેલા ભયંકર અકસ્માતનું સ્મરણ કરાવ્યા સિવાય રહી શકતી નથી. તે દિવસે [illegible]રે ત્હમે એકલા જ ફરવા ગયા હતા અને પાછળથી સખ્ત

વાવાઝોડું થતાં એકાએક એક મ્હોટું ઘર તૂટી પડ્યું અને ત્હેમાં ત્હમે દબાઈ જવાની તૈયારીમાં હતા તે કટોકટીના વખતે જે ગરીબ માણસે પોતાના જીવના જોખમે ત્હમને બચાવી લીધા હતા એને અંત સમયે જોવા જવામાં પણ આટલી બધી બેદરકારી ત્હમે કેમ કરી શકો ? સંભવ છે કે મીલના ડૉક્ટર તુરતમાં ન પણ મળી શકે અને વિલંબને લીધે બીમાર મરણ પામે. અરેરે તે બિચારા ઘરબાર વગરના મજુરનાં બૈરીછોકરાં નિરાધાર થઈ પડશે. પ્રભો ! એમનો કોણ બેલી થશે ?"

"સુશીલા ! સુશીલા ! હું આજે મ્હારો જીવ લેવાનો જ નિશ્ચય કર્યો જણાય છે. તું આજે મ્હને જાણીબુઝીને ચીડવવા અને દુઃખી કરવાનો આશય ધરાવતી જણાય છે. હું ત્હને સાફ કહું છું કે, ત્હને જો મ્હારું વર્તન અને મ્હારો ધંધો અસહ્ય લાગતો હોય તો શાન્તિસાગરની શિષ્યા-સાધ્વી બની જજે, પણ મ્હને વધારે કકળાટો નહિ આપતી."

સુશીલાએ બે હાથ વડે પોતાનું મ્હોં છુપાવ્યું અને ઊંડા દુઃખના ઘુમ નિસાસા નાખ્યા. પછી તરત જ ત્હાંથી એક દેશપારે કરેલી ઓરતની માફક ભાગતે પગે બીજા ખંડમાં ચાલી ગઈ.

અમૃતલાલ શેઠ હવે દીવાનખાનામાં એકલા પડ્યા. ધીમેધીમે પીઆનો, દંપતીનો લગ્નપ્રસંગે બેવડાવેલો ફોટોગ્રાફ, સુશીલાની પસંદગી મુજબ ખરીદવામાં આવેલું ફર્નીચર: એ વગેરેને જોઈને ત્હેમના મનમાં જૂના દિવસોનું સ્મરણ થવા લાગ્યું અને તે સાથે સુશીલાનો પ્રેમ પણ તાજો થવા લાગ્યો. હમણાં તેણીને આપેલો નિર્દય ગેરઇન્સાફ ત્હેમને ડંખવા લાગ્યો. ત્હેમનું મન ડહોળાઈ ગયું, ગભરાયું, શૂન્ય બની ગયું; અંતે તન્દ્રામાં—એક પ્રકારની નિદ્રામાં—તે લીન થઈ ગયા.

* * * * *

એ તન્દ્રામાં જે અદ્‌ભૂત સ્વપ્ન ત્હેમણે જોયું તે ત્હેમની આખી જીંદગી બદલનાર થઈ પડ્યું. ત્હેમણે જોયું કે તે ઉંચે-ઉંચે આકાશમાં ઉડે છે. પૃથ્વી પરના દરેક દેશ, દરેક ઘર, દરેક ચીજ ત્હેમની નજરે પડવા લાગી. આશ્ચર્ય તો એ હતું કે દરેક ઘરમાં બંધબારણે થતી વાતચીત પણ તે સાંભળી શકતા ! શ્રીમંતો અને અમીરોના ઠાઠ, નાચગાન, પાર્ટીઓ અને ધંધાની ધમાલ ત્હેમણે જોઈ. ગરીબોનાં ગંદાં ભાડુતી મકાનો, ચીંથરેહાલ વસ્ત્રો, ફેંકી દેવા જેવાં ખાણાં, ભયંકર રોગો, અંતરની જ્વાળાઓ એ સર્વ પણ ત્હેમણે

આ બેનો મુકાબલો એમના હૃદયને તીવ્ર દુઃખ ઉપજાવનારો પડ્યો. મનુષ્યો વચ્ચે આટલો મ્હોટો અંતર શા માટે હોવો જોઇએ એકને જરૂર કરતાં વધારે મળે અને બીજાને માત્ર ક્ષુધાતૃષા છીપવવા જેટલું પણ ન મળે એવી સમાજવ્યવસ્થા શા માટે હોવી જોઇએ અને સમાજનાયકો એવો અંતર જોવા છતાં કેમ આંખમીચામણું કરતા હશે ઇત્યાદિ વિચારો ત્હેમને થવા લાગ્યા. ઘણા ગરીબોની મહેનતથી એક માણસ શ્રીમંત બને છે, ગરીબોની મદદથી જ તેનો સંસાર નભે છે, ગરીબો વડે જ તે સારવાર પામે છે, છતાં ગરીબો આટલી બધી અવગણનાને પાત્ર કેમ લેખાય છે એ એમને ત્યારે તો આશ્ચર્યરૂપ લાગ્યું. હવે ત્હેમણે શાન્તિસાગરના ઉપાશ્રયમાં શું બને છે તે જોવા ઇચ્છયું અને ઇચ્છા થવા સાથે જ ત્હેમાંનો દેખાવ ત્હેમની નજર આગળ ખડો થયો. શાન્તિના સાગર રૂપ પ્રાણી માત્રના નિઃસ્વાર્થ મિત્ર રૂપ મુનિ શાન્તિસાગર એક જીર્ણ ઓરડામાં જમીન પર બેઠા છે. ત્હેમના શરીર ઉપર એક સિવાય બીજું વસ્ત્ર નથી. મોતીલાલ શેઠ એક પહેરણભેર ત્હેમની સ્હામે બેઠા છે અને એક ભારે કિમતની ગરમ સાલ સ્વીકારવા આગ્રહ કરે છે.

“ પ્રભો ! આટલી નિર્માલ્ય ભેટ તો આપે સ્વીકારવી પડશે. શિયાળાની સખ્ત ઠંડમાં તે આપને ઉપયોગી થઇ પડશે. ”

“ મોતીલાલ ! મ્હને ત્હેની જરૂર નથી. શિયાળાની સખ્ત ઠંડ શેરીમાં ભીખ માગતા અને રસ્તા પર પડી રહેતા ભિક્ષુકો કરતાં અમને વધારે પીડા ન ઉપજાવી શકે. ”

“ પણ કૃપાળુ દેવ ! એ ભિક્ષુકો કરતાં આપનું જીવન ઘણાને વધારે ઉપકારક છે. મ્હને ઉપકૃત કરવા ખાતર—બીજા કશા ખાતર નહિ તો—આપે તે સ્વીકારવી જ જોઇશે. ”

“ ઉપકારી માણસને વધારે ઠંડ કે ભૂખ લાગે છે અને બીજાઓને ઓછી લાગે છે એમ મ્હેં આજે જ જાણ્યું. ત્હમને મ્હારા ઉપર જેવો પ્રેમ આવે છે તેવો અજાણ્યા વટેમાર્ગુ ઉપર અને દુઃખી ભિક્ષુકો ઉપર જ્હારે આવશે ત્હારે ત્હમે ખરા ‘ ભક્ત ’—ખરા ‘ ગૃહસ્થ ’ બન્યા એમ હું જાણીશ. હાલમાં તો એટલું જ કહીશ કે મ્હને ત્હેની જરૂર નથી અને જ્હેમને જરૂર હોય ત્હેમને જરૂરીઆતની ચીજ આપશો તો તે જાણીને મ્હને જે હુંફ થશે તેથી શિયાળાની ઠંડ કાંઇ અસર કરી શકશે નહિ. વારુ, મોતીભાઇ! ત્હમે હમણાં એક નવી મીલ કરી વારુ ? ”

" ૭, ૮. મીલના મકાનમાં ૧૪ માળ છે, સાહેબ! અને આ દર મીલઉદ્યોગ વડે જ ઉભળું છે. "

" એ બધી મીલમાં કેટલાં માણસો કામ કરતાં હશે?

" સુમારે ૨૦૦૦, સાહેબ! મ્હારે બીજી પણ ૩ મીલો છે. એકંદરે લગભગ ૧૦,૦૦૦ માણસો આપના સેવાના હાથે પોષાય છે. "

" ઘણું ખુશ થવા જેવું, મોતીભાઈ! હું ધારું છું કે એ ૦૦૦૦ માણસો ત્હમારી જ પેઠે નીરાંતે જમતા હશે, શરીરની કેળવણી રાખવાની ફુરસદ પામતા હશે, ધર્મધ્યાન કરી શકતા હશે, વૃદ્ધાવસ્થા માટે બે પૈસા બચાવી શકતા હશે, સંતાનને ઉંચી કેળવણી આપી શકતા હશે,—ટુંકામાં મનુષ્યજીવનની મઝા માણી ત્હમને તે માટે દુવા દેતા હશે. "

મોતીલાલ ચમક્યા. મુનિની ભાવના એમને અસાધારણ લાગી. મજુરીના બદલામાં મનુષ્યજીવનની તમામ જરૂરીઆતો મળવી જોઈએ એ ત્હેમની માન્યતા રોકીને એક નવા શાસ્ત્ર રૂપ લાગી. અત્યાર સુધી તે એમ માનતા હતા કે જીંદગીની જરૂરીઆતો (અને તે ઉપરાંત પણ મોજશોખો) પર માત્ર લક્ષ્મી અને બહુ તો બુદ્ધિનો જ હક હોઇ શકે; મજુરી માત્ર રોટલાના ટુકડાની જ હક્કદાર છે. તેથી મુનિના પ્રશ્નથી તેઓ વિચારમાં પડ્યા અને કેટલીક વારે જવાબ આપ્યો:

" ગુરુદેવ! એ વિચાર મ્હને તો શું પરન્તુ કોઇ પણ કારખાનાના માલેકને સ્ફુર્યો હોય એમ મ્હારા જાણવામાં નથી. અને કદાપિ સ્ફુરે તો પણ મજૂરો સુખી ' શહેરી ' બની શકે એવી આશા પણ રાખી શકાય તેમ નથી. તેઓ મ્હોટે ભાગે દારૂડીઆ, નાટકના વ્યસની, બેદરકાર લોક હોય છે. તેઓ ગૃહસ્થજીવનનું સુખ ભાગ્યે જ સમજી શકે. "

" મોતીલાલ ! મોતીલાલ ! ત્હમારા હૃદયને ઠગો નહિ, આત્માને વેચો નહિ. મજુરો જેવી પ્રમાણિકતા, સંપ અને આત્મભોગનો જુસ્સો ત્હમારા કહેવાતા શ્રીમંત અને આબરૂદાર વર્ગમાં પણ નથી; અને જ્યહાં એ શ્રેષ્ઠ છે ત્યહાં સુખી ગૃહસ્થજીવન શા-માટે ન આવી શકે ? પણ કહો કે, ત્હમે માલેકો જ એમના શત્રુ છો:—ત્હમે ત્હેમની પાસે જીવલેણ મજુરી કરાવી ત્હેમને થકવી દો છો; એ થાક અને કંટાળાને દૂર કરવા માટે, ઘરમાં કોઇ આકર્ષણ ન હોવાથી, અને નીતિનું શિક્ષણ

ચાની ત્હમે દરકાર કરેલી ન હોવાથી, તેઓ દારૂના પ્યાલ તરફ નજર કરે છે. દારૂ એમને કરજ કરવા પ્રેરે છે. અને ત્હાં પણ ત્હમારી જ સ્વાર્થાંધતા એમની ખરાબીનું કારણું થઇ પડે છે; મતલબ કે ત્હમારા લાગવગવાળા મનુષ્યો ત્હમારી મંજુરીથી એ લોકોને નાણાં ધીરે છે અને ચાર કે ચૌદ–ગણી રકમ વસુલ કરવા પગાર માસ્તર પાસે તેઓ દોડી જાય છે. આ પ્રમાણે ત્હેમની આખી જીંદગી સખ્ત મહેનત, વ્યસન, કરજ અને ભૂખમરાની હાલતમાં પુરી થાય છે. ત્હમે ત્હેમને માટે આરોગ્ય વિદ્યાના નિયમ મુજબની ચાલીઓ બાંધી આપી વ્યાજ જેટલું ભાડું ત્હેમની પાસેથી ઉપજાવતા હો, ત્હમારી તરફથી ખાસ મોદી રાખી ચાલીઓમાં રહેનાર મજુરોને ચોખ્ખું અનાજ વાજબી જ ભાવે પુરૂં પાડવાની ગોઠવણ કરતા હો, દારૂ અને કરજ વિરૂદ્ધ ઉપદેશ આપનાર અને સાદું સંતોષી તનદુરસ્ત જીવન નિર્વહવાનો માર્ગ શિખવનાર શિક્ષક કે ગુરૂ નીમવાની દરકાર કરતા હો, ત્હેમનાં બાળકો માટે અલાયદી સ્કુલો સ્થાપતા હો, ત્હેમની ખરી મહેનતનાં નાણાંનો કરકસરથી ઉપયોગ કરવાની ત્હેમને ફરજ પાડનાર એકાદ અમલદાર નીમી બચત રકમ સાચવવા 'મજુરોની બૅન્ક' સ્થાપતા હો, તો ત્હમે ત્હમારા હાથતળેના હજારો દુઃખી માણસોને કેવા સુખી બનાવી શકો ? કેવાં નીતિમાન 'શહેરી' બનાવી શકો ? કેવા પ્રતિષ્ઠાવાળા સજ્જન બનાવી શકો ? અને તે સાથે તેઓ વધારે તનદુરસ્ત, બુદ્ધિશાળી અને નીતિમાન બનવાથી ત્હમારા ઉદ્યોગને પણ તેઓ કેટલો વધારે લાભદાયક બનાવી શકે એનો ખ્યાલ કરવાની ત્હમે કદાપિ દરકાર કરી છે ? ત્હમારા દેશમાં ઉદરનિર્વાહનું મુખ્ય સાધન મજુરી જ છે, વ્યાપાર અને કળા તો અંશ માત્ર રહ્યાં છે; અને તે છતાં મજુરીનું ધોરણ ચ્હડીઆતું બનાવવા પાછળ કોઇનું લક્ષ ન જોય એ શું દેશનું ઓછું કમનશીબ છે ? યુરોપના મજુરો કેવા કેળવાયલા હોય છે તે ખાસ મજુર વર્ગ તરફથી નીકળતાં રોજીંદાં ન્યુસપેપર જોવાથી ત્હમે સ્હમજી શકશો. ત્હેમના માલેકો ત્હેમની પાસે ઢોર જેવી મજુરી કદાપિ કરાવી [illegible]ા નથી, ત્હેમના પગારની કાપકૂટ કરી શકતા નથી, [illegible] વાજબી હક્ક પર તરાપ મારવામાં આવે તો તુરત તેઓ [illegible]ાં જેકાઇને હડતાલ પાડી માલેકોની બુદ્ધિ ઠેકાણે [illegible] છે. મોતીભાઇ ! એકદિવસ એવો આવવાનો છે કે જ્હારે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

" પ્રભો, પ્રભો ! આપની દરેક વાત મ્હારા જીગરમાં કોતરાઈ ગઈ છે. આજ સુધી હું સમાજનો લૂટારો હતો, ગરીબોનો યમ હતો, સ્વાર્થીઓનો શિરદાર હતો, 'ઉજળો ચોર' હતો; આજે આપની કૃપાથી હું માણસાઈની ગોદમાં આવ્યો છું. હું આપની સાક્ષીએ નિયમ ગ્રહણ કરૂં છું કે, ઘેર પહોંચીને પહેલામાં પહેલું કામ આપની શિક્ષાને અમલમાં મૂકવાનું કરીશ. મીલના એજન્ટથી માંડી મેનેજર, સેક્રેટરી, ક્લાર્ક, મુકાદમ અને મજુર સુધીનાં તમામ માણસોને મીલના ભાગીદાર બનાવી સર્વને-ઓછામાં ઓછું-જીંદગીની જરૂરીઆતો પુરતું તો અવશ્ય મળે અને પ્રમાણિકતા, બુદ્ધિ, ખંત ઇત્યાદિ વિશેષતાઓનો પણ બદલો મળવાનું ન રહી જાય એવી વ્યવસ્થા કરીશ. તેઓની જીંદગી તનદુરસ્ત, નીતિમાન અને શુદ્ધ સાધ્યવાળી બને એ માટે પણ આપે કરેલી સૂચનાઓ પર આગળ વિચાર ચલાવી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીશ. એટલું જ નહિ પણ આ શહેરમાં બીજી સંખ્યાબંધ મીલો છે તેઓ પૈકીની જે મીલોના એજન્ટો અને માલીકો પર મ્હારી લાગવગ ચાલી શકશે તેમને પણ મ્હારી સાથે આ સુધારામાં જોડવા બનતું કરીશ."

"તમારી બુદ્ધિ પ્રતિદિન વિશેષ નિર્મળ થાઓ!" શાન્તિસાગરે હર્ષપૂર્વક વધ્યા "તમે એક વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મ પામ્યા છો, પણ જ્યારથી હું તમને પીછાનતો થયો છું ત્યારથી મ્હને ખાત્રી [illegible] હતી કે એક 'સાચા જૈન' તરીકે તમે આદર્શ પુરૂષ બનશો. તમારા જીગરમાં કોમળતા છે, આર્દ્રતા છે, લાગણી છે, જે ધર્મનું-જૈનત્વનું-મૂળ તત્વ છે. વારૂ, મ્હને પણ [illegible] 'સ્વાભાવિક' [illegible] થયો છે. આ લાખ-કિંમતી સાધ-મ્હારા જે 'નિગ્રહ' [illegible] નહિ, માટે કોઈ 'શ્રીમંત ભીખારી'ને [illegible]"

[illegible] : "[illegible] ?"

"[illegible] 'શ્રીમંત ભીખારી' [illegible]"

* * * * *

ાન્તિસાગરના આ શબ્દો કેમ જાણે આપતવાળાને જ કહેતીને
દાર્ય એમ તેમને રેંદાણા મળવાથી તેઓ થથમ્યા. વિશેષ વખત
કો ધીભરાનું પસંદ કર્યું નહિ અને આગળ ધીરા લાગ્યા. કયાં
જોવું એવો કોઈ પણ નિશ્ચય વગર તે આગળ ને આગળ
ા એવામાં "ઓહ! મુઓ, મુઓ!" એવો અવાજ તેમના કાને
રે તેમના મ્હોટા પુત્ર રમણલાલના જેવો લાગવાથી તેઓ
તેને જોવાને ઉત્સુક બન્યા; અને આપણે પાછળ જોઈએ
ાનમાં ઇચ્છા માત્ર ઇચ્છિત રથને પહોંચાડતી હોવાથી, તત્કાળ
એક મકાનના ઓરડામાં દાખલ થયા, જ્યાં પાંચેક યુવાનો
બેસી રહ્યા હતા. બીજી તરફ ત્રણ યુવાનો જમતના ઠયતાન
ની દોસ્તી કરી રહ્યા હતા અને એક ઉપર એક સોનેરી પ્યાલા
ા કરતા હતા. એક કોચ પર એક સુંદર નખરાંબાજ ઓરત
ઇશ્કનાં ગીત લલકારતી હતી, ઘડીમાં શરાબ અને શુગારના
પાણી મ્હડારતી હતી અને ઘડીમાં જિગર ચાળાથી હૈયા-
વાળાનું આકર્ષણ કરતી હતી.

"ઓહ! મુઓ, મુઓ! સર્વસ્વ હારી ગયો." એ બૂમ ખરે-
રમણલાલની જ હતી.

"અરે યાર! બૂમ ન માર, ફરી સંભાળ! કર પૈબાર—નહિ
." એક ઉખડેલ યુવાન બોલ્યો.

"નહિ તો?"

"નહિ તો એ જ કે, ત્હારી પેલી બ્હેન છે ને બ્હેન—
બુલબુલ—શું નામ એનું? એની મ્હને જરા ઓળખાણ—
ડકશન—માત્ર કરાવીશ તોએ હું ત્હારી હારેલી રકમ પાછી
ીશ."

"ચૂપ, ગમાર! વધારે બોલ્યો છે તો જીભ જ ખેંચી કહાડીશ"
હું કહેતાં જ રમણલાલે પેલા ફક્કડના ગાલ ઉપર એક તમાચો
ી કહડયો. ફક્કડે પણ 'ચાહીંગ સ્ટીક' ઉગામી અને જોતજોતામાં
ઇ બરાબર જામી. "દુનિયા બળવાનની બ્હેલમાં બેસે છે" એ
ે આખી લોફર પાર્ટી પેલા ફક્કડની મદદે દોડી. રમણલાલ
ર કોઇ લાતો તો કોઇ તમાચા, કોઇ સોટીના પ્રહાર તો કોઇ
ા મારવા લાગી ગયા; પેલી નખરાંબાજ રંડા કે જે અત્યાર
ી ઇશ્કનાં આમંત્રણ કરતી હતી તે પણ હમણાં બે ચાર વખ-

સર્પના સામાન્ય ભોગ ઉપર થૂંકવા ચૂકી ન હતી. માંખલો બ્હાર પડયો. થોડી વધુ મીનીટ, અને રમણલાલ દુનિઆમાં આવ્યો ન થઇ જાત. પણ એ કટાકટીના વખતે એક યુવાન એકાએક દોડી અને પોતાના હાથમાંના જબરા લઠ્ઠ વડે સર્પને ખસેડવા હીચકારા દારૂડીઆઓ તેમજ રંડા સર્પ કોઇ ચાલ્યાં ગય ફીનારો સાફ થયો. રમણને જરા ચેતન આવતાં આંખ ચોતરફ જુએ છે તો સ્હામે—બીજું કોઇ નહિ પણ પોતાના જેના સુખમાં વિઘ્ન નાખે છે તે ચન્દ્રશંકર જાતે ને પોતે!

રમણ ગળગળો થઇ ગયોઃ "કો...ણ?—શંકર?—......આભાર......" એવા થોડાક ભાગ્યાટૂટયા શબ્દો ઉ વિશેષ ત્હેનાથી બોલાયું નહિ.

"ભાઇ રમણલાલ! એમાં આભાર જેવું કાંઈ મ્હેં કર્યું ત્હમારાં બ્હેન લીલાવતી સ્હવારે મ્હારા ઘેર આવ્યાં હતાં અને ર સાથે લગ્ન કરવાની પરવાનગી ત્હમારા પિતાશ્રી પાસે ન માગવાનો મ્હને આગ્રહ કરતાં હતાં, તેથી હું તથા લીલાવતી ત્હ ઘર તરફ જવાને નીકળ્યાં. રસ્તામાં આ મકાનમાં ગડબડ સાંભ મ્હારી ઇચ્છા થઇ કે જઇને જોવું. તેથી લીલાવતીને નીચે રાખ ઉપર આવ્યો અને ત્હમને પીછાન્યા સિવાય જ ત્હમારા જુલમગા હાંકી કહાડયા. પણ,—મ્હને માફ કરજો—ત્હમે અહીં ક્યાંથી

રમણે રૂમાલમાં મ્હોં છૂપાવી જવાબ આપ્યોઃ "એ સ સનો જવાબ આપવો મ્હને બહુ દુઃખદાયક છે, મ્હારા પ્રાણ મિત્ર! પણ તે છતાં ત્હમે મ્હારા ઉપર કરેલા આભાર આ મ્હારે ત્હમારાથી કાંઈ છૂપાવવું જોઈતું નથી. જુઓ મિત્ર! જ્યાર મ્હારા પૂજ્યથી મીલના માલેક બન્યા છે ત્યારથી એમને ઘર ત નજર કરવાની ફુરસદ મળતી નથી. મ્હને યાદ છે, હું જ્યારે વર્ષનો હતો ત્યારે તેઓ બહેન અને મ્હારા ઉપર એટલો પ્ર બતાવતા કે ઘડી બહાર જાય તો પણ અમને ચુંબન કરત મિઠાશથી બોલાવતા, આનંદથી વાતો કરતા, સાથે લઇ ફરવા જા મીઠી કથાઓ વાંચી સંભળાવતા અને બીજી એક હજાર ને એક પ્રેમ નીશાનીઓ આપતા. ધંધામાં લાગતાં—મીલના ભૂંગળામાં હોમાત તેઓ તદ્દન બદલાઇ ગયા; મા ક્યાં છે કે અમે બાળકો ક્યાં છીએ ની ત્હેમને હવે પરવાહ નથી; અગાઉના જેવાં હસતાં મ્હોં ક

નજરે પડતાં નથી. સાથે ફરવું-હરવું કે સાથે જમવું એ અમારા ઘરમાં એક નવાઈની ચીજ થઈ પડી છે. અમને ઘરમાં જ્યારે મઝા ન પડવા લાગી ત્યારે અમારો પગ બહાર મઝા શોધવા તૈયાર થયો. આસ્તેઆસ્તે મિત્રો મળ્યા, જેઓ કમનસીબે કુમારી અને રસ્ટી હતા. અને પછી તેમની બાદ્ય ભુરકી લાગી; અને પરિણામ શું આવ્યું તે આપે હમણાં જ જોયું છે. અને આ બેડી આદતો મારે બહુ વાગી આવે છે; પણ બુરી આદતના શયતાન ! એટલી ખાત્રિ છે કે તેમાંથી છૂટવું મ્હારા જેવા 'અનાથ'થી બની શકતું નથી. તમે મ્હારા 'નાથ' થશો? મિત્ર! તમે મને સહાય કરશો? પિતાએ મ્હારા અને મ્હારાં બીજાં બંધુઓના આત્મા કરતાં સોનાનો ઘડો અને રૂપાના ઢગલાને વધારે કિંમતી ગણી અમારી જીંદગી રદ બાતલ કરી દીધી—પત્તા દીધી; તમે શું અમારા રક્ષક અને મિત્ર બનશો? "

" બહુ ખુશીથી,-પણ તમારા વડીલ તે જાણશે તો શું કહેશે? તમારાં બ્હેન લીલાં અને હું કોઈ કોઈ વખત સાથે ફરીએ છીએ અને એક બીજાના ગુણોથી આકર્ષાઈ લગ્નની ગાંઠથી બંધાવા માગીએ છીએ તે જાણી તમારા વડીલ મ્હારા પર બહુ ક્રોધ કરે છે અને મ્હારું મ્હોં પણ જોવા રાજી નથી; તો હું તમારી દોસ્તીમાં કેવી રીતે આવી શકું? "

" મિત્ર! તમે એક ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મેલા ગૃહસ્થ છો અને પિતાજી વણિક કુળમાં જન્મ્યા છે; તેથી લીલાનો હાથ તમને આપવામાં તેઓ દોષ માને છે. એ જ એ ક્રોધનું કારણ છે. બાકી તો તમારા ગુણો માટે તેમને મ્હોટું માન છે."

" આ અર્થ એ છે કે, તેમના જેવા સુધારાના વિચારવાળા ગૃહસ્થ આવા બંધબેસતા જોડા સામે, માત્ર નજીવા જ્ઞાતિભેદના કારણસર, અણગમો ધરાવે છે અને પુત્રીના સુખમાં વિઘ્ન નાખવા ઇચ્છે છે."

તે જ ક્ષણે લીલાં ઉપર આવી. ચન્દ્રશંકરે સઘળો ઇતિહાસ તેણીને ટુંકમાં જણાવ્યો. અને અંતે એમ ઠર્યું કે લીલા અને ચન્દ્રશંકરે અમૃતલાલને મળવું અને લગ્નની મંજુરી માટે કાલાવાલા કરવા તથા રમણલાલે તે કાલાવાલામાં સામેલ થવું.

× × × × ×

દેખાવ અદૃશ્ય થયો. ફરીથી અમૃતલાલ શેઠ ખાલી આકાશમાં પોતાને જોવા લાગ્યા. નીતિવાન સજ્જનો પણ [illegible]

લાગ્યા રહી કુટુંબ તરફ બેદરકાર રહેવાને પરિણામે કુટુંબની કેવી અવદશા કરી બેસે છે ત્હેનો ખ્યાલ ત્હેમના મનમાં હમણાં રમી રહ્યો હતો. જે ઇજ્જત સાચવવા અને વધારવા તે હમેશ કાળજી રાખતા હતા તે ઇજ્જત પોતાના જ પુત્રથી કલંકિત થશે એ વિચાર એમને મુંઝવવા લાગ્યો. પોતાની પત્નીની અંતરની પીડા પણ ત્હેમને પીડવા લાગી. પુત્રની અધોગતિ નજરે જોવાથી પુત્રી લીલાં માટે પણ શંકિત થઇ અને તેણીના મનના ભાવો જાણવાની ઇચ્છા થઇ આવી. એમ કરતાં જ તેઓ પોતાને ચન્દ્રશંકરના શહેરબહારના બંગલાના એક દીવાનખાનામાં પોતાને જોવા લાગ્યા. તે સાદા પણ સુંદર દીવાનખાનામાં એક રાઉન્ડ ટેબલની આસપાસ ત્રણ ખુરશીઓમાં ચન્દ્રશંકર, લીલાં અને મી. દફતરી નામનો ચન્દ્રશંકરનો મિત્ર એ ત્રણેને બેઠેલાં અને ગંભીર વાતચીતમાં રોકાયલાં જોયાં.

“ મી. ચન્દ્ર ! રમણલાલને ત્હમારૂં અચાનક મળવું અને [illegible] થયું એ ત્હમારા લાભમાં પરિણમે એમ ત્હમને શું નથી લાગતું ? ” દફતરીએ પૂછ્યું.

“ એમાં [illegible] નથી. રમણને મ્હેં આજે જ બચાવ્યો [illegible] સિવાય [illegible]

[illegible]

માણુસ જો પોતાની સદસદ્વિવેકબુદ્ધિ (conscience)ને પૂછીને ચાલતો હોય તો તે કદાપિ ગુન્હેગાર થાય નહિ. ”

“ચન્દ્ર ! ત્હમારા દરેક વિચાર મ્હને માન્ય છે, પ્રિય છે; ત્હમારો દરેક શબ્દ મ્હને ત્હમારા પ્રત્યે વિશેષ માન ઉપજાવે છે અને મ્હારો ત્હમારા પ્રત્યેનો ‘પ્રેમ’ એ ‘માન’માંથી જ જન્મ્યો છે; એથી હું ત્હમારા કોઈ ‘પ્રિન્સિપલ’નું ખૂન કરાવવા ખુશી નથી. ભલે ત્હમે ત્હમારી ઇચ્છા મુજબ વર્ત્તો; પણ ચન્દ્ર ! મ્હારી કફોડી દશાનો ત્હમને કાંઇ ખ્યાલ આવે છે ? પિતાજી જો લગ્નની મંજુરી નહિ આપે તો મ્હારી શી દશા થશે ? તેઓ મ્હને બલાત્કારે બીજા પાત્ર સાથે પરણાવશે, કે જેમાં મ્હારૂં મન ચ્હોંટી શકશે નહિ. પરિણામે મ્હારી આખી જીંદગી ઝુરવામાં જ જશે. ચન્દ્ર ! ચન્દ્ર ! મ્હારા ભાવીની કાંઇ કલ્પના ત્હમે કરી શકો છો ? ”

“લીલાં ! એવી નબળા ભેજાની ન થા અને મ્હને પણ સાથે ડરપોક ન બનાવ. હું ‘આશાવાદી’ છું; ત્હારો અને મ્હારો આશય જ્હાં સુધી નિર્મળ છે ત્હાં સુધી આપણને નિરાશાવાદી થવાની કાંઇ જરૂર નથી. આપણો નિશ્ચય અને આપણી પવિત્રતા ગમે તેવા અણધાર્યા સંજોગો ઉત્પન્ન કરશે. દાખલા તરીકે મી. અમૃતલાલ સુધારક વૃત્તિવાળા છે, જો કે જ્ઞાતિબંધનથી મુક્ત થયેલા નથી; હવે ધારો કે કાલે જ જ્ઞાતિમાં કાંઇ બનાવ બને, જેથી મ્હોટો ખળભળાટ થઇ જ્ઞાતિ તૂટે; ધારો કે સુધારા પક્ષને કોઇ અણધાર્યો ટેકો મળી જાય અને મી૦ અમૃતલાલ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં એ પક્ષના અગ્રેસર બને: એ વખતે શું તેઓ આપણા લગ્નને મંજુરી આપવામાં આનાકાની કરે ખરા ? ”

“ તદ્દન અશક્ય ! ચન્દ્ર ! માત્ર હવાઇ ખ્યાલ ! સ્વપ્ન ! ભ્રમણા ! આવી આશાની બેઠા ત્હમે જ જોડી શકો; મ્હારૂં તે ગજું નથી અને તેથી હું મનમાં બહુ મુંઝાઉં છું. મ્હને તો લાગે છે કે મ્હને બલાત્કારથી કોઇ બીજા સાથે પરણાવી દેવામાં આવશે અને મ્હારે આત્મહત્યા કરવી પડશે; અને........”

“ અને તે મહાન ગુન્હાનો દોષિત મ્હને બનાવવો પડશે ! લીલાં ! ત્હમારી ટંકશાળમાં આવા ખોટા સીક્કા પડશે એમ હું કદી ધારતો નહોતો. ”

મી. દફતરીથી હવે ચુપ બેસી શકાયું નહિ. તે એક બાહોશ સોલીસીટર હતા તેથી તેનું કાનુની જ્ઞાન બહાર ઉછાળો મારવા લાગ્યું: " ચન્દ્રશંકર ! ત્હારા જેવું હૃદયબળ અને આશાવાદ સર્વના દીલમાં હોઇ શકે નહિ. હું તો ત્હારી પેઠે ધૈર્ય રાખી શકું નહિ; ત્હારી જગોએ હું હોઉં તો સ્હામા પક્ષને દાખલાદલીલથી, સામાન્ય બુદ્ધિથી અને શાસ્ત્રોના પુરાવાથી સાબીત કરી બતાવું કે ભિન્ન કોમો વચ્ચે લગ્ન કરવામાં બાધ નથી; હું ત્હેને બતાવી આપું કે જૈનધર્મ તો એવાં બંધનને તોડવા માટે જ સ્થપાયો હતો તો જૈનોએ અને ખાસ કરીને સુશિક્ષિત જૈનોએ તો પોતાના જાત દાખલાથી એવી પહેલ કરવી જોઇએ કે જેથી બીજા ઓછા મનોબળવાળાઓનો રસ્તો સપાટ થાય. અને તેમ છતાં જો સ્હામો પક્ષ માને નહિ તો પુખ્ત ઉમરની કન્યાને પોતાની મરજી પડે તે માણસ સાથે લગ્ન કરતાં કોણ રોકનાર છે ? કાયદો તેણીનું રક્ષણ કરે છે તો કાયદાનું શરણ શા માટે ન લેવું ? "

ચન્દ્રશંકર ખડખડ હસી પડ્યો: " હા, હા હા ! દફતરી, દોસ્ત ! તેં પણ ઠીક વકીલાત કરી ! મ્હારા સુખ માટે મ્હારે મ્હારાં પ્રેમપાત્રનાં વડીલોને દુઃખ અને બેઆબરૂના ખાડામાં હોમવાં ? મી. અમૃતલાલ જેવા આબરૂદાર અગ્રેસર શ્રીમંતની પુત્રી પરદેશના યુવાન સાથે નાશી ગઇ એમ કહેવરાવવું અને ત્હેમની ગોરી ઇજ્જત પર છીણી મૂકી એ એક જમાઇ તરીકે કેટલું કૃતઘ્નતાભર્યું કામ ગણાય ? અને આટલું બધું કરવું તે પણ શા અર્થે ? માત્ર શારીરિક સુખ-ચેન માટે કે ? અમે ખુલ્લી રીતે લગ્ન કરીએ તો દંપતી તરીકેના હકો ભોગવી શકીએ એટલા જ માટે કે ? ધારો કે અમને લગ્નની મંજુરી ન જ મળી. તો તેથી શું અમારા એક બીજા તરફના હૃદ્ય-ભાવો અને પ્રેમને તોડવા કોઇ સમર્થ છે કે ? અગે, તો પણ, કોઇ કોઇ વખત મળી શકીશું, એક બીજાના હૃદયના ઉભરા કહાડી શકીશું; એક બીજાના ફિલ્સૂફીકરણમાં સહાયભૂત થઇ શકીશું. એ આત્મિક લગ્નથી અને સંતોષ ન રાખી શકીએ ? અને, હવે તો મ્હને સ્હમજાય છે કે મી. અમૃતલાલ કદાપિ અત્યારે જ અમારા લગ્નની મંજુરી આપે તો પણ તે પરવાનગીનો લાભ લેવા મ્હારે તૈયાર થવું જોઇએ નહિ; જ્યાં સુધી તેઓ કોઇ પણ જ્ઞાતિ નામક સંસ્થાના સભ્ય અને અગ્રેસર છે, ત્યાં સુધી એ સંસ્થાના સારા કે ખોટા ઠરાવોનો અમલ બીજા સભ્યો પાસે તેઓ ફરજીયાત રીતે કરાવે

છે, ત્યાં સુધી ' અપવાદ ' રૂપ અપાતી ત્હેમની બહાલીનો
લેવા મ્હારે તૈયાર થવું જોઇએ નહિ. ખુલ્લી રીતે જ્ઞાતિમાં પરસ્પર
સંબંધની છૂટનો કાયદો પસાર કરાવે અગર જ્ઞાતિને છોડી પો
વિચારના જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓના મનુષ્યોનું એક મંડળ રચે, ત
હું એમનું દાન સ્વીકારી શકું. "

" એ આકાશકુસુમ મળે ત્યાં સુધી રાહ જોયાં કરશે, ચન્દ્ર
દરતરી મજાકમાં જ બોલ્યો, જો કે ચન્દ્રના ઉક્ત જવાબથી [illegible]
મનમાં તો ત્હેના પ્રત્યે વિશેષ માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઇ હતી.

" રાહ જોવી એ પણ એક 'સદ્ગુણ' છે, મિત્ર ! અને સગુ
[illegible] મોંઘાં છે. હું સુધારાને ચાહનારો છું, પણ સુધારો જે દે
[illegible] અત્યંત પ્રવેશ પામ્યો નથી ને દેશમાં સુધારાના નામને [illegible]
કોઇ કૃત્યથી નિંદાપાત્ર બનવું પડે એવું તો હું થવા દઉં ન
[illegible] સુધારકોને મન મૂર્ખતાભર્યો લાગતો હોય તે સુ
[illegible] વધારે હિંમતવાળા, વધારે હાર્દિક અને વધારે [illegible]
[illegible] વર્તનથી લોકોને [illegible] કરવા જોઇએ અને ' સુધાર
[illegible] ' સુધારકો ' પ્રત્યે માન
[illegible] સુધારાની [illegible] બેસનારાઓના [illegible]
[illegible] કામ [illegible] માટે જ [illegible]
[illegible] નહિ [illegible] તો હું માનસિક પ્રેમ
[illegible] મ્હારી [illegible] નહિ [illegible]
[illegible]

[illegible]

કને—મ્હારા પવિત્ર આત્માને વરી છું. પરમાત્મા આપણને ધૈર્ય ને ભક્તિ આપે !" અને લીલાંએ ચન્દ્રના હાથ ઉપર એક ચુંબન ાપ્યું અને નિર્મળ અશ્રુનાં બે ટીપાંથી તે હસ્તનું પ્રક્ષાલન કર્યું.

*　　*　　*　　*　　*

તે જ વખતે અમૃતલાલની આંખ આગળનો પડદો બદલાઇ ગો. પુનઃ તેઓ પોતાને ખુલ્લા આકાશમાં જોવા લાગ્યા. કાંઇ પણ ાધાર વગર તેઓ ઉંચે ને વધારે ઉંચે ચઢવા લાગ્યા અને છેવટે એટલે 'ચે ચ્હડીને અટક્યા કે જ્હાં તમામ આકાશને રોકી રહેલું ાયું તેમની નજરે પડ્યું. ત્હેના ચહેરા ઉપર સૂર્ય કરતાં પણ અનંત ણો પ્રકાશ હતો અને ત્હેનો અવાજ મધુર છતાં ધીરો અને બળવાન તો. અમૃતલાલ ત્હેને જોતાં જ મનમાં ડરવા લાગ્યા અને પાછે ગે નાસવા લાગ્યા. તે જ વખતે પેલા અદ્દ્ભુત મુખડામાંથી આખું વિશ્વ સાંભળે એવો અને મધુરા ઘંટનાદ જેવો અવાજ નીકળ્યો: "ઓ નિયાના કીડા! ડર નહિ, દોડ નહિ, સ્થિર થઇ સાંભળ! જે ન્માએથી ત્હેં અંધાર પહેલાં નાશી છૂટવું જોઇતું હતું ત્હેને તો ં જગતના મારક વળગી રહે છે—૪૦ વર્ષ સુધી ત્હેને વળગી રહ્યો અને હજુ—જો કે માત્ર એક જ અઠવાડિઉં ત્હારે જીવવાનું બાકી છે ા પણ—તું તે જગા તરફ દોડે છે. હા, ત્હારે માટે તે નિયાની હવા ખાવાનું એક જ અઠવાડિઉં બાકી રહ્યું છે. ૦ વર્ષનો ઉપયોગ ત્હેં કેવી રીતે કર્યો છે તે વિચારવાનું કામ ારૂં પોતાનું છે. જનસેવા અને પ્રેમ કે જેના ઉપર દુનિયાની હયાતીનો ાધાર છે તે તત્ત્વોને ખીલવવા ત્હેં કદાપિ દરકાર કરી નથી. જડ ાર્થોની પ્રાપ્તિ અને વૃદ્ધિ એને જ ત્હેં ત્હારા મનુષ્યજીવનની ફળતા માની છે. ત્હારા હાથ તળે મુકાયલા આત્માઓ—ત્હારી ત્રી અને પુત્રપુત્રીઓ—એમને પણ મદદ કરવાનું ત્હારાથી બન્યું થી. વૈભવ અને દુનીઆઇ કીર્તિથી તું ધરાયો નથી. અનંત પૂર્વ ન્મોના પ્રભાવનું સારૂં વાળવા માટે ત્હને અપાયલાં મનુષ્ય જન્મ, તન્દુરસ્તી, ઉંચ કુળ, આબેરૂ, લક્ષ્મી, વિદ્યા વગેરે સર્વ સાધનોનો ં માત્ર પૈસા એકઠા કરવામાં અને વાદવાદ ખાટવામાં જ ઉપયોગ ર્યો છે. શેતાન પર જય મેળવવા માટે ત્હને શેતાનના રાજ્યમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો; તું તે શેતાનનો જ સહાયક બની ગયો. ત્રવાને દાબી દેવા માટે ત્હને બુદ્ધિનું શસ્ત્ર આપવામાં આવ્યું ું: તું ત્હેને જ જાગવાના રસ્તા અને બુદ્ધિમાં વાપરવા લ.

જેવું હેતાળ ચુંબન તેઓને આખી જીંદગીમાં નહિ મળ્યું હોય! પછી આવતી કાલે શું શું કામ કરવું ત્હેનો 'પ્રોગ્રામ' નક્કી કરી સૌ નિદ્રાદેવીના ખોળામાં ઝંપ્યા. તેમ કરવા પહેલાં અમૃતલાલે ઘડીઆળની એલાર્મ બાર વાગ્યા ઉપર મૂકી હતી, તેથી રાત્રીના બાર વાગતાં જ ઘંટડી વાગી અને અમૃતલાલ જાગ્યા. બરાબર બાર! અમૃતલાલને મળેલો અઠવાડીઆનો પરવાનો આ પળે જ શરૂ થાય છે. આજે-હમણાં-આ પળે ત્હેમનો નવો જન્મ થાય છે. એ એક અઠવાડીઆની **નવી** જીંદગીમાં તેઓ શું શું કામ કરે છે, ચાલીસ વર્ષની બગાડેલી બાજી કેટલી હદે અને કેવી રીતે સુધારે છે અને દુનિઆને કેવો અનુકરણીય આદર્શરૂપ ઇતિહાસ તેઓ પુરો પાડે છે તે જાણવાની દરકાર હોય તો, પ્રિય પાઠક, જરા સબુર કર; રાત્રી ખલાસ થવા દે, પૂર્વમાં સૂર્યનો ઉદય થવા દે. ત્હારા હૃદયની રાત્રી જ્યહાં સુધી અદૃશ્ય ન થાય ત્યહાં સુધી અમૃતલાલ શેઠના નૂતન હૃદયમાંનો સૂર્ય ત્હને પ્રકાશ નહિ આપી શકે. જો, નિર્મળ હૃદયમાં, ચોતરફ રાત્રી છતાં, હમણાં જ્ઞાન અને ભક્તિના સૂર્ય ચંદ્ર એકી વખતે ઝળહળી રહ્યા છે. પ્રાતઃકાળ સુધી તેઓ પ્રાર્થના જ મશગુલ છે. અંતરાત્મસ્વરૂપ ભવ્ય મંદીરમાં બેશી શુદ્ધાત્મ રૂપની પ્રાર્થના કરવામાં તેઓ એટલા મશગુલ છે કે કાલે તેઓ શું કરવા માગે છે ત્હેનો હેવાલ ત્હને કે મ્હને કહેવાને ત્હેમને ફુરસદ નથી. ત્હેમને પ્રાર્થના કરી લેવા દે. ઘણા દિવસની ભૂખ ભાગ દે. એમની પ્રાર્થના પુરી થતાં સુધીમાં ત્હારી રાત્રી પણ પુરી થશે અને હું પણ તે ભદ્ર પુરૂષને પૂછીને ત્હેમનું વૃત્તાંત ત્હને કહી આપીશ. હાલમા તો ત્હારે 'સાહેબજી!'...પણ ધ્યાન રાખજે,—'જ અઠવાડીઉં!'—જીંદગીના પરવાનાનું બાકી છે માત્ર એક અઠવાડીઉં!

ाकरण २ जुं—उद्बोधन अने शक्तिसंगठन.

રવિવારની મધ્યરાત્રિ!...અમૃતકાલનો ઉદ્બોધન સમય!... ાનના ગર્ભમાંથી પ્રસવકાળ!...ખુલ્લી—તનદુરસ્ત-હવાનો પહેલો !...આહ. કેવો માંગલિક પ્રસંગ!

પરન્તુ. પુત્રનો પ્રસવ એ ગમે એટલો આનંદનો વિષય હોય તે ાં તે આનંદ તે બીજું કાંઈ નહિ પણ સંકટની સળંગ લીટીનું ્યું બિંદુ નહિ તો બીજું શું છે? લાંબા વખતના દુઃખનું નુસંધાન એ જ સુખ કે બીજું કાંઇ? કયો આનંદ દુઃખ સંકટની પ્રસ્તાવના વગર શરૂ થાય છે? કયો પ્રકાશ અંધકાર ા ગર્ભ સિવાય અન્ય સ્થાનેથી પ્રસવે છે? કયું માખણ વલો ા સિવાય ઉત્પન્ન થાય છે? કયો જય યુદ્ધ વગર પ્રાપ્ત થાય ? ...અને તે છતાં ગર્ભ કાયર ડરપોક સુખશીળીઆ મનુષ્ય ંકટ, ભય, અંધકાર અને યુદ્ધના નામથી કંપે છે—એનાથી દૂર ર નાસતો ફરે છે અને ઘણા લાંબા કાળની આદત ઉપરે તેને ચાલુ સ્થિતિમાં સંતોષ એ જ પરમ સુખ છે,' 'સાહસ એ મૃત્યુ છે.' એવા ધુતારા સિદ્ધાન્તો—એવી અજ્ઞાનમય ' શિખવે છે. એ શિક્ષણ પણ ઉપરે એટલું દૃઢ થઇ જાય તે મનુષ્ય આવી 'નીતિ'ને 'ધર્મ' અને તેથી જુદા પ્રકા- વિચારને 'અધર્મ' તરીકે ગણી કહાડે છે—ધિક્કારે છે. મનુષ્યના અજ્ઞાનનું કાંઇ માપ થઇ શકે તેમ છે?

* * * *

"માત્ર એક અઢવાડીઉં! જીંદગીના પરવાનાનું બાકી રહેલું એક જ અઠવાડીઉં! કેવો કઠોર એ હુકમ! કેવી ભયંકર એ ! કેવો ત્રાસદાયક એ ભય! અને એ ભય જ મનુષ્યગણનો ચ્ચો મિત્ર—પરમ ઉપકારી ગુરૂ અને ઇશ્વર છે એ, મનુષ્ય ાં જાણે છે? સંકટ નજીકમાં છે એવું ભાન મનુષ્યને ની ચેતન દશામાં લાવે છે, થોડા વખતમાં અનેક બા વિવેક (discrimination) કરવાની શક્તિ આપે છે, થો ાથી નિર્ણય ... ામાં લાંબો કાળ ગુજરવા"

प्रकरण २ जुं—उद्‌बोधन अने शक्तिसंगठन.

રવિવારની મધ્યરાત્રિ!...અમૃતલાલનો ઉદ્‌બોધન સમય!... અજ્ઞાનના ગર્ભમાંથી પ્રસવકાળ!...ખુલ્લી—તનદુરસ્ત-હવાનો પહેલો દમ!...આહ કેવો માંગલિક પ્રસંગ!

પરન્તુ, પુત્રનો પ્રસવ એ ગમે એટલો આનંદનો વિષય હોય તે છતાં તે આનંદ તે બીજું કાંઈ નહિ પણ સંકટની સળંગ લીટીનું ફક્ત બિંદુ નહિ તો બીજું શું છે? લાંબા વખતના દુઃખનું અનુસંધાન એ જ સુખ કે બીજું કાંઇ? કયો આનંદ દુઃખ કે સંકટની પ્રસ્તાવના વગર શરૂ થાય છે? કયો પ્રકાશ અંધકારના ગર્ભ સિવાય અન્ય સ્થાનેથી પ્રસવે છે? કયું માખણ વલોણા સિવાય પેદા થાય છે? કયો જય યુદ્ધ વગર પ્રાપ્ત થાય છે?...અને તે છતાં મૂર્ખ કાયર ડરપોક સુખશીળીઆ મનુષ્ય સંકટ, ભય, અંધકાર અને યુદ્ધના નામથી કંપે છે—એનાથી દૂર દૂર નાસતો ફરે છે અને ઘણા લાંબા કાળની આદત ઉપરે ત્હેને 'ચાલુ સ્થિતિમાં સંતોષ એ જ પરમ સુખ છે,' 'સાહસ એ દુઃખનું મૂળ છે' એવા ધુતારા સિદ્ધાન્તો—એવી અજ્ઞાનમય 'નીતિ' શિખવે છે. એ શિક્ષણ પણ ઉપરે એટલું રૂઢ થઇ જાય છે કે તે મનુષ્ય આવી 'નીતિ'ને 'ધર્મ' અને તેથી જૂદા પ્રકારના વિચારને 'અધર્મ' તરીકે ગણી કહાડે છે—ધિક્કારે છે. અહો, મનુષ્યના અજ્ઞાનનું રાત્રિ માપ થઇ શકે તેમ છે?

*   *   *   *

માત્ર એક અઠવાડીઉં! જીંદગીના પરવાનાનું બાકી રહેલું માત્ર એક જ અઠવાડીઉં! કેવો કઠોર એ હુકમ! કેવી ભયંકર એ સ્મૃતિ! કેવો વ સહાયક એ ભય! અને એ ભય જ મનુષ્યગણનો સાચો મિત્ર—પરમ ઉપકારી ગુરૂ અને ઇશ્વર છે એ, મનુષ્ય ક્યાં જાણે છે? સંકટ નજીકમાં છે એવું ભાન મનુષ્યને જડ દશામાંથી ચેતન દશામાં લાવે છે, થોડા વખતમાં અનેક બાબતોનો વિવેક (discrimination) કરવાની શક્તિ આપે છે, પોતાની સઘળી નિર્બળતાઓને—સુખશીળીઆપણામાં લાંબો કાળ ગુજારવાથી

જોયું હેતા ! સુંપન તેઓને આખી જીંદગીમાં નહિ મળ્યું હોય ! પછી આવતી કાલે શું શું કામ કરવું ત્હેનો 'પ્રોગ્રામ' નક્કી કરી સૌ નિદ્રાદેવીના ખોળામાં ઝંપ્યા. તેમ કરવા પહેલાં અમૃતલાલે ઘડીઆળની એલાર્મ બાર વાગ્યા ઉપર મૂકી હતી, તેથી રાત્રીના બાર વાગતાં જ ઘંટડી વાગી. અને અમૃતલાલ જાગ્યા. બરાબર બાર ! અમૃતલાલને મજેહ આકાં-ક્ષીઓનો પ્રવાસ આ પછી શરૂ થાય છે. આજે-હમણાં-આ પળે હેમનો નવો જન્મ થાય છે. એ એક અઠવાડીઆની નવી જીંદગીમાં તેઓ શું શું કામ કરે છે, ચાલીસ વર્ષની કમાણી બાદ કેવી રીતે અને કેવી રીતે ગુજારે છે અને દુનિયાને કેવો અનુકરણીય આદર્શરૂપ-ઇતિહાસ તેઓ પુરો પાડે છે તે જાણવાની દરકાર હોય તો, પ્રિય વાચક, જરા આતુર રહેવું [illegible]

प्रकरण २ जुं—उद्बोधन अने शक्तिसंगठन.

રવિવારની મધ્યરાત્રિ!...અમૃતલાલનો ઉદ્બોધન મનન!—અજ્ઞાનના ગર્ભમાંથી પ્રસવકાળ!...ખુશી—હનુરાવ—ટવાનો ચહેરો ઝમ!...આહ કેવો માંગલિક પ્રસંગ!

પરન્તુ, પુત્રનો પ્રસવ એ ગમે એટલો આનંદનો વિષય હોય તે છતાં તે આનંદ તે બીજું કાંઈ નહિ પણ સંકટની સર્વાંગ દીધેલું હેતુ બિંદુ નહિ તો બીજું શું છે? લાંબા વખતના દુઃખનું અનુસંધાન એ જ સુખ કે બીજું કંઈ? કયો આનંદ દુઃખ કે સંકટની પ્રસ્તાવના વગર શરૂ થાય છે? કયો પ્રકાશ અંધકારના ગર્ભ સિવાય અન્ય સ્થાનેથી પ્રસરે છે? કયું માખણ વલોણા સિવાય ઉત્પન્ન થાય છે? કયો જય યુદ્ધ વગર પ્રાપ્ત થાય છે? ...અને તે છતાં મૂર્ખ કાયર ડરપોક સુખશીળીઓ મનુષ્ય સંકટ, ભય, અંધકાર અને યુદ્ધના નામથી કંપે છે—એનાથી દૂર દૂર નાસતો ફરે છે અને પછી લાંબા કાળની આદત છેવટે તેને 'શાન્તિ, સંતોષ એ જ પરમ સુખ છે,' 'સાહસ એ દુઃખનું મૂળ છે' એવા ધુતારા સિદ્ધાન્તો—એવી અજ્ઞાનમય 'નીતિ' શિખવે છે. એ શિક્ષણ પણ છેવટે એટલું દૃઢ થઈ જાય છે કે તે મનુષ્ય આવી 'નીતિ'ને 'ધર્મ' અને તેથી જુદા પ્રકારના વિચારોને 'અધર્મ' તરીકે ગણી કઢાડે છે—ધિક્કારે છે. અહો, મનુષ્યના અજ્ઞાનનું કંઈ માપ થઈ શકે તેમ છે?

*   *   *   *

માત્ર એક અઠવાડીઉં! જીંદગીના પરવાનાનું બાકી રહેલું માત્ર એક જ અઠવાડીઉં! કેવો કઠોર એ હુકમ! કેવી ભયંકર એ સ્મૃતિ! કેવો ત્રાસદાયક એ ભય! અને એ ભય જ મનુષ્યગણનો સાચો મિત્ર—પરમ ઉપકારી ગુરૂ અને ઇશ્વર છે એ, મનુષ્ય ક્યાં જાણે છે? સંકટ નજીકમાં છે એવું ભાન મનુષ્યને જડ દશામાંથી ચેતન દશામાં લાવે છે, થોડા વખતમાં અનેક બાબતોનો વિવેક (discrimination) કરવાની શક્તિ આપે છે, પોતાની સઘળી નિર્બળતાઓને—સુખશીળીઆપણામાં ગાળેલો કાળ ગુજારવાથી

સ્વભાવરૂપ થયેલી કાયરતાને-નસાડી મૂકે છે, ક્યાં અને કેમ ક્રિયા કરવી એનું હાજરજવાબી જ્ઞાન બક્ષે છે, આખી જીંદગીમાં નહિ ભોગવેલી એવી એકાગ્રતા, સહન શક્તિ અને હિંમત તથા યોજક શક્તિ અને ગતિ એ પાંચ કિંમતી ખજાના આપે છે, યોગની ચાવીરૂપ ગણાતું નિશ્ચય બલ અર્પે છે અને ટુંકમાં કહું તો, 'માણસ' ને 'દેવ' બનાવે છે !

*　　*　　*　　*　　*

અમૃતલાલ શેઠને પણ અઠવાડીઆમાં દુનિયા છોડવાની છે એ સ્મરણ—એ ભયંકર સ્મરણ-એવો જ લાભ આપનારૂં થઈ પડયું. જો કે આ સત્ય પણ છૂપાવવું જોઇતું નથી કે તે સ્મરણે એમના આત્મામા જોશબંધ વલોણું કરીને દુઃખ ઉપજાવવામાં પણ કચાશ રાખી ન હતી. પણ એ વલોણા—એ દુઃખમાંથી જ લાભ થઇ શકે—અન્ય રસ્તે થવો સંભવિત જ નથી. "બગડેલી બાજી મ્હારે હવે કેવી રીતે સુધારવી ?" "ફરજનું ચ્હડી ગયેલું દેવું કેવી રીતે ટુંક સમયમાં અદા કરવું ?" "પરમાત્માને ઉજળે મુખે જવાબ આપવાનું બની શકે અને અપરાધોના ભાનથી મૂંઝવું ન પડે તે માટે શું શું કરી લેવું ?" આ વિચારોનું વલોણું થવા લાગ્યું અને ત્હેમાંથી નિશ્ચય (Resolution) રૂપી માખણ પણ અવશ્ય તરી આવ્યું. એમણે હવે 'ભય' ને ચૅલેન્જ આપી, લડવાને સ્હામે આવી ઉભેલા મૃત્યુને હિંમતની તલવાર વડે 'સલામી' આપી અને જીવનયુદ્ધ માટે સંપૂર્ણ રીતે પોતે તૈયાર છે એમ જાહેર કરી દીધું. એ યુદ્ધમાં પરમશક્તિમાન ઇષ્ટદેવની આશિસ્ અને સહાય માગવા ત્હેમણે હવે પ્રાર્થના પણ શરૂ કરી, જે સ્હવારના ૭ વાગ્યા સુધી ચાલી:—

"સર્વશક્તિમાન પ્રભો ! તું મ્હારો નિયંતા થા, મ્હારા સંગ્રામરથનો હાંકનાર થા, કે જેથી હું કોઇ યુદ્ધમાં ભૂલો પડું નહિ કે ડરથી હરી જાઉં નહિ. ઓ પ્રકાશમૂર્તિ ! તું મ્હારી આગળ ને આગળ ચાલ, કે જેથી ગાઢ અંધકારના સમૂહથી ઢંકાયલા મ્હારા માર્ગ પર ત્હારા ભામંડલનાં કિરણો પ્રકાશ ફેંકે. ઓ સીમંધર સ્વામી ! સઘળી સીમાઓને ધારણ કરી રહેલા એવા ત્હારા સ્વરૂપને મ્હારૂં આશ્રયસ્થાન બનવા દે, કે જેથી કોઇપણ સ્થળે યુદ્ધ કરતાં મ્હને 'હું અજાણી ભૂમિમાં છું' એવી ભ્રમણા ન થવા પામે અને 'મ્હારા નાથની જ છાયામાં છું' એવું સાચું—હિંમત-

[illegible]

[illegible]

[illegible] ભાવનાવાદ, [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] અને [illegible] 'ભારતની' ? [illegible] ' સીમંધર દેવ, ' [illegible] ' આત્મપૂર્તિ, ' [illegible] ' [illegible] ' ' [illegible] ' [illegible] ' [illegible] ' [illegible] ? [illegible] ' [illegible] ' [illegible] ? ના, [illegible] —[illegible] સીમંધર સ્વામી, [illegible]

* [illegible]

સારથી બનેલા કૃષ્ણ પરમાત્મા, અનંત શક્તિ જેનામાં ગુપ્તપણે રહી છે એવો મનુષ્યનો આત્મા, કે અનેક ચમત્કારોથી—દાવપેચોથી—કુતુહળોથી ભરપૂર ' ભયંકર સત્ય '—ભલે એમાંનો ગમે તે દેવ ગમે તે વાગક કલ્પી લે અને સ્વીકારે, પરિણામે સર્વને એક સરખો લાભ અને સ્હાય મળશે. સવાલમાં સવાલ માત્ર એટલો જ છે કે, શક્તિની ઉપર જણાવેલી ભાવનાઓ પૈકી કોઇની પણ પ્રાર્થના ખરા દીલથી—સ્હમજપૂર્વક-શ્રદ્ધાપૂર્વક-હરકોઇ ભોગે અને ઉલ્લાસથી કરવાનું ત્હમને પાલવે છે કે ? એને માટે—એ ભોગને માટે—ત્હમે ખરેખર તૈયાર છો કે ? કદાચ **નહિ;** પણ ત્હમને હજી ' ભય ' નાં દર્શનનો લાભ મળ્યો નથી, એટલે ભોગ—આત્મભોગ—ની 'શક્તિ' ત્હમને ક્યહાંથી પ્રાપ્ત થાય ? પણ ધ્યાન રાખજો, ત્હમે જ્હેનાથી ડરતા ફરો છો તે જ ત્હમારો **પરમ** હિતેચ્છુ છે અને જ્હેને ત્હમે વળગો છો તે જ ત્હમારા ટટ્ટા **શત્રુ** છેઃ એ ' કોલ્હડો ' ત્હમારી જાતે જ ઉકેલજો અને ત્હેમાંથી મળતા પ્રકાશ વડે ત્હમારા 'સાચા મિત્ર ' ને શોધી ત્હેની મદદથી ' ત્હમારા સર્વશક્તિમાન દેવ ' ને જઇ મળજો ! આ કામ સંભવિત છે, હિતપ્રદ છે અને આવશ્યક છે, એ બાબતની ખાત્રી જોઇતી હોય તો આપણી કથાના નાયક અમૃતલાલ શેઠ તરફ દૃષ્ટિ કરો. એમના મક્કમ પગ, પ્રકાશમય નેત્ર, ઉત્સાહપૂર્ણ વદન, અસરકારક ઉચ્ચાર અને-તે સૌથી વિશેષ-એમનું છેલ્લા અઠવાડીઆનું **વર્ત્તન** જુઓ !

प्रकरण ३ जुं,—सोमवार.

શૌચાદિથી નિવૃત્ત થયેલા અમૃતલાલે આજે હમેશની માફક સ્હવારની ચ્હા પોતાના ખાનગી ઓરડામાં નહિ મંગાવતાં દિવાનખાનાના રાઉન્ડ ટેબલપર આખા કુટુમ્બને એકઠું કરી તેઓની સાથે ચ્હા પીવાનું રાખ્યું હતું. હેમની પત્ની સુશીલા, મ્હોટો પુત્ર રમણલાલ; પુત્રી લીલાવતી અને છેક ન્હાના પુત્ર બાબુથી પેરાઇને ચ્હા પીવાનો લ્હાવો આજ હેમણે કેટલાં વર્ષો બાદ લીધો હશે! અને ખરેખર પત્ની તથા સંતાનોને પોતાની સોબત અત્યારનવાર આપવી, હેમની સાથે બેસી જમવું, ઘડી બેઘડી હેમની વાતચીતમાં ભાગ લઇ ઉત્સાહ વધારવો, સર્વ સાથે નિર્દોષ મશ્કરાં અને પ્રેમથી અપાતાં પ્રાસંગિક ચુંબનોઃ એ ગૃહસ્થાવાસનો એક "લ્હાવો" જ છે, કે જે પરસ્પર વિશ્વાસ અને સહાનુભૂતિ (Sympathy)ને ઉત્પન્ન કરી "હેત" વધારે છે.

"બાપાજી!" બાબુ બોલ્યો "આજે હમે કેવા વ્હાલા લાગોછો! હમારી સાથે બેસીને ચ્હા પીવી મ્હને બહુ ગમે છે. હવે રોજ મ્હને સાથે રાખશો?"

હેના આ નિર્દોષ શબ્દોએ હેની માતાનું મર્મસ્થાન ચીર્યું. "રોજ સાથે રાખવાનું હવે ક્યહાં રહ્યું છે?" એ વિચારનું કાળું વાદળ હેના પ્રેમાળ મુખપર છવાઇ રહ્યું, તથાપિ પતિને પ્રસન્ન રાખવા ખાતર પ્રયત્નથી હિંમત એકઠી કરી તેણીએ બાબુના નાજુક કપોળપર ચુંબન કર્યું અને કહ્યું: "આજે સાંજે આપણે બધા સાથે ફરવા પણ જઇશું. બેટા, તું આવીશને?"

"જરૂર, જરૂર!" બાબુ બોલ્યો "આજે તો મ્હારે ખુબ મઝા પડશે! બાપાજી, હમે ક્યહારે ઘેર આવશો?"

અમૃતલાલે તે પ્યાર ઉપજે એવા બાળકને પોતાના બન્ને હાથોમાં લઇ પુષ્કળ ચુંબન કર્યાં અને પછી સુશીલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું: "ડિઅર! આજે સાંજે આપણે સર્વ જરૂર ફરવા જઇશું

આજે બપોરનું ભોજન તો હું ત્હમારી સાથે નહિ લઇ શકું, એટલી બધી ફરજો મ્હારે બજાવવાની છે; પણ સાંજે ૭ વાગ્યે બધા સાથે વાળુ કરીને પછી ફરવા જઇશું. અત્યારથી સાત વાગતાં સુધીમાં મ્હારે ઘણે સ્થળે જવાનું છે."

"ત્હારે શું ત્હમે મીલની ઑફિસમાં હાજર રહેવાના નથી બપોરનું ભોજન લીલા ત્હાં જ આપવા આવે તો ?" સુશીલા બોલી

"બાપાજી! એટલો લ્હાવો મ્હને જરૂર લેવા દેશો." લીલાવતીએ આગ્રહ કર્યો.

"પણ બાપાજી ત્હારા અમર્યાદપણાથી નાખુશ છે તેથી ત્હારી માગણી ભાગ્યે જ મંજુર રાખે." રમણલાલે લીલાવતીના કાનમાં જ કહ્યું; તથાપિ તે છોકટાનો ગમે તેવો ધીમો અવાજ પણ ભાગ્યે જ બીજાઓથી સંભળાયા સિવાય રહી શકે !

"રમણ! બ્હેનને તું હવે ગભરાવીશ નહિ. ત્હેની વર્તણુક મ્હને ગઇ કાલ સુધી વાંધાભરેલી લાગતી હતી તે હવે મ્હને અર્થપૂર્ણ અને ગંભીર લાગે છે. ના, હું ત્હેને ઠપકો નહિ આપું,—ચન્દ્રશંકર ઉપર પ્રેમ રાખવા માટે ત્હેને ઠપકો આપવાની મ્હારી વૃત્તિ હવે કાયમ રહી નથી. લીલાં! તું હવે ગભરાઇશ નહિ તેમ શરમાઇશ પણ નહિ. હું ત્હારા સુખનો રસ્તો થોડા વખતમાં કરી આપીશ. પણ આજે બપોરે ભોજન લઇને તું મ્હારી ઑફિસે આવવા ઇચ્છા બતાવે છે તે બાબતમાં હું સહમત નથી થતો ત્હેનું કારણ જૂદું જ છે." પ્રેમાળ પિતાએ લાંબા વખતથી ચિંતાતુર રહેતી પુત્રીને આશ્વાસન આપ્યું.

લીલાં શરમાઇ, પણ ત્હેના મુખ ઉપર આશાનો પ્રકાશ જળહળી રહ્યો.

અમૃતલાલે વિષય બદલ્યોઃ "ડિયર ! હું હમણાં મીલમાં જઇ કામકાજની વ્યવસ્થા કરી તે પછી અકસ્માતમાં સપડાયલા સખારામની ખબર કહાડવા જઇશ."

"ત્હારે શું ત્હમે મીલનો કારોબાર કોઇને હમણાં જ સોંપી દેવા માગો છો ?"

"હરગીજ નહિ; હું એવો ઉતાવળો અને મૂર્ખ નહિ થાઉં. કારોબાર છોડવાથી લોકો કારણ જાણવા ઇચ્છે અને ખરૂં કારણ

[illegible]

આવ્યું. ”

“ હું તમારો કેદી [illegible] ” [illegible] આવી રહ્યા હતા, પણ [illegible] હિંમત આવી નહિ.

[illegible]

અને મીલમાં તથા સખારામને ઘેર શું શું કરવાનું છે તે મન સાથે નક્કી કરી લીધું.

થોડી મીનીટમાં મૅનેજર કેશવરાઓને મીલને લગતા જરૂરી કામકાજની ભલામણ કરી તાબડતોબ સખારામની ખબર કહાડવા જવાનો અમૃતલાલનો ઇરાદો કુદરત સ્હેલાઇથી પાર પાડવા દે એમ બનવું અસંભવિત હતું; કારણ કે માનવસૃષ્ટિ સાથે ત્હેને જકડી રાખનારી બેડીઓ તોડીને દેવસૃષ્ટિમાં જવા માટે આરંભેલા સાત દિવસના યુદ્ધની હજી તો હમણાં જ 'શરૂઆત' થતી હતી ! યુદ્ધના પ્રારંભકાળમાં શત્રુને ગભરાવી નાખવાની અને તે પોતાની વિચાર શક્તિ ગુમાવી દે એવી સ્થિતિમાં ત્હેને લાવી મૂકવાની યુદ્ધનીતિ કલાબાજ કુદરત દેવીથી કાંઇ અજાણી હોય નહિ ! અમૃતલાલ મીલના કૉમ્પાઉન્ડની નજદીક આવતા ગયા તેમ તેમ ઘણા માણસોનો શોરબકોર સંભળાવા લાગ્યો, અને કૉમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થતાં જ મજુરોનાં ઝુંડે ઝુંડ આમ તેમ આથડતાં, આવેશમાં આવી બૂમો પાડતાં અને લડાયક સ્વરૂપનું દર્શન કરાવતાં જોવામાં આવ્યાં. કેશવરાઓ ત્હેમને શાન્ત પાડવા એક મિત્ર તરીકે સમજાવતો હતો અને એમનો માનસિક ક્રોધ શારીરિક તોફાનનું રૂપ લેવા ન પામે એટલું તો તે મુશ્કેલીથી કરી શક્યો હતો. અમૃતલાલને જોતાં જ ત્હેણે વધારે હિંમત ધારણ કરી અને ત્હેમની તરફ દોડી જઇ ખુલાસામાં વસ્તુસ્થિતિ જણાવી દીધી. અમૃતલાલ આજે 'મહાત્મા' માણસ હતા એ તો આપણે જાણીએ જ છીએ. ત્હેમને આ સમાચાર ભયંકર લાગ્યા નહિ તેમજ એમાં ત્હેમણે મજુરો-નો દોષ પણ જોયો નહિ. જાણે કે કાંઇ બન્યું જ ન હોય તેવો દેખાવ ધારણ કરી તે [illegible] મજુરોના ટોળા વચ્ચે તેઓ ઘુસ્યા અને [illegible]

માં તમે કમાવા કરો તો હું પોતે તમારા ટોળાનો સરદાર બની તમારી ઇચ્છાઓ પાર પાડવા તૈયાર છું. શું તમે આ કારખાના-અકસ્માતમાં તમારા વીસ કારીગર બંધુઓ ઘવાયા તે માટે ખેદ કરો છો? તો તમે 'મજુર' નથી પણ દેવ છો. શું તમે તમારા બીજા કારીગરબંધુઓને ભવિષ્યમાં એવું દુઃખ ખમવું ન પડે એટલા ખાતર યુદ્ધમાં ઉતર્યા છો? તો ખરેખર તમે પરમાર્થી 'સંતજન' છો. કહો, "તમને આટલાં વર્ષ સુધી મળેલા ગેરઇન-સાફનો બદલો કેવા રૂપમાં લેવા માગો છો? બોલો, ઘવાયલા કિંમતી જીવોની 'હાય' નું વેર કઈ રીતે તમે લેવા માગો છો? જાહેર કરો કે તમે શું દાદ ઇચ્છો છો?...પણ સબુર (જરા થોભીને) તમને તમારી આપદાઓ અનુક્રમે જાહેર કરવાનું અને તમારી દાદ ઘટતા શબ્દોમાં ગોઠવવા જેટલું જ્ઞાન અમે તમારા વડીલોએ આપવાની દરકાર કરી નથી, તેથી તમે હમણાં ને હમણાં તમારો 'કેસ' વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં રજુ કરી શકશો નહિ-સંભવ છે કે તમને તેમ કરવાને વખત જોઇશે અને તે હું તમને ખુશીથી આપીશ. આજનો દિવસ તમને છુટ્ટી છે; તમે આખો દિવસ વિચાર કરજો. આજે તમને આખી છુટ્ટી છે."

"પણ અમારો પગાર? અમારો પગાર કપાય તો અમે ગરીબ માણસો ઉલટા દુઃખી થઇએ. અમારે છુટ્ટી નથી જોઇતી." એક અવાજ બોલ્યો.

"સાબાબાબાસ!" અમૃતલાલે હસીને કહ્યું "એ સૂચના કરનારને હું સાબાશી આપું છું. તમને બધાને આજનો પગાર જરૂર મળશે; એટલું જ નહિ પણ તમારે હવે રજાના દિવસોમાં કામ જ નહિ કરવું પડે એ હું તમને ખાત્રીથી કહું છું. પણ એટલું જ તમારા સુખ માટે અને સુધારા માટે બસ નથી. તમારાં ઘણાં દુઃખો દૂર કરવા જેવાં છે, જે માત્ર ગઇ રાત્રે જ હું સમજવા પામ્યો છું. પરન્તુ તમારો 'સરદાર' બન્યા પછી મ્હારે તમને કહેવું જોઇએ કે તમારાં દુઃખો તમે પોતે સમજો નહિ અને સમજીને તે ટાળવા કોશીશ કરો નહિ ત્યાં સુધી તમને તમારા માલેકો પર ગુસ્સો કરવાનો અને તેમને 'સ્વાર્થી' કહેવાનો કશો હક નથી. દુનિયામાં બધેબધ સ્વાર્થ ફેલાયલો છે. સૌ પોતાને માટે ઓછામાં ઓછી મહેનતે વધારામાં વધારે લાભ લેવાની કોશીશમાં લાગ્યા

પડ્યું છે. પોતાનો લાભ શું એટલું પણ નહિ સમજનાર આખી દુનિયામાં કોઇ હોય તો તે હિંદુસ્તાનનો મજુર વર્ગ છે. પરમેશ્વર પોતે પણ કાયરને મદદ કરતો નથી. 'જેઓ પોતાને મદદ કરે છે ત્હેમને જ પરમેશ્વર મદદ કરે છે.' ત્હમે લોકો મીલના સંચાના હાથા ફેરવી ફેરવીને મીલના સંચા જેવા જડ બની ગયા છો; બીજાઓ ત્હમને હથીઆર તરીકે વાપરે તેમ ત્હમે પોતાને વપરાવા દો છો; એટલે કે ત્હમે ત્હમારૂં 'માણસપણું' વેચી ગુલામી ખરીદી છે, ત્હારે પછી માલેકોનો શું વાંક ? ખરીદનારને તો જ્હાં સુધી બે રૂપીએ એક ચીજ મળે ત્હાં સુધી ચાર રૂપીઆ ખર્ચવાની શી ગરજ હોય ? ખેર, પણ આજે ત્હમે ત્હમારી 'ગુલામીની બેડી' જોઈ શકયા છો અને તે તોડવાની ઇચ્છાથી અને માણસાઇના હકો પાછા મેળવવાની ઇચ્છાથી ત્હમે એક્સ'પીમાં ઉતર્યા છો અને પોતાનું જોર બતાવવા પણ તૈયાર થયા છો, એ જોઇ મ્હને ત્હમારા ભાવી માટે કાંઇક સંતોષ થયો છે. ચાલો હવે, ત્હમારામાંના બે ડાહ્યામાં ડાહ્યા માણસોને મ્હારી સાથે મોકલો; હું ત્હેમના વિચાર જાણી લઇને ત્હમારી આબાદીનો રસ્તો મુકરર કરીશ અને પછી કાલે ત્હમને આ સ્થળે ફરી મળીને ત્હમારી સાથે એકમત થઇ નવા કાયદા અમલમાં મૂકીશ. એટલું ત્હમારૂં સદ્‌ભાગ્ય છે કે આ મીલ તો સદંતર મ્હારી માલેકીની છે, તેથી લીમીટેડ કમ્પનીની માફક મ્હારે કોઇ 'કમીટી' ની મંજુરી લેવાની રહેતી નથી. બોલી જાઓ ત્હારે હવે દોસ્તો, ત્હમારામાંના કયા બે ડાહ્યા માણસો પર ત્હમારો સૌથી વધારે વિશ્વાસ છે ?"

આખું ટોળું આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયું. અમૃતલાલ શેઠના મ્હોંમાંથી આવાં વચન નીકળશે એવી ત્હેમને સ્વપ્ને પણ આશા ન હતી. આજ સુધી તે ત્હેમને ડરામણો, કડક, આપખુદ, સ્વાર્થી માલેક જણાયો હતો; આજે તે એક ખાનગી અને મમતાળુ મિત્ર તરીકે ત્હેમની મધ્યમાં ઉભો હતો !

એક મજુરે આસ્તેથી પોતાના પડોશીના કાનમાં ફુંક મારી: "પણ આ શું માનવા લાયક છે ? ગોરા લોકોના જેવી આ પણ એક ચાલાકી તો નહિ હોય ? આપણા ભાઇબંધ બની જઇને આપ-
આજે ટાઢા પાડી દેશે અને પછી આપણા બે આગેવાનોને
ઘેર લઇ જઇ ધમકાવીને અગર લાલચ આપીને ત્હેમના
જ બોલાવરાવશે કે 'આવા ભલા શેઠના સામા થવું એ

[illegible]

[illegible]

આ બે મહિનાઓ કરતાં કંઈક વધારે [illegible] પણ [illegible] તેઓ પણ તેમનામાં વિશ્વાસ મૂકી શકતા નથી [illegible] અને બોલ્યો: "દોસ્તો! હું તમને કહું છું કે [illegible]

એ અનુભવી માણસોને મ્હારી સાથે મસલત કરવા ચુંટી આપો; પણ હું જોઉં છું કે પસંદગી કરવાનું ડહાપણ ત્હમારામાં નથી. વારુ, હું પોતે જ તે પસંદગી કરીશ; કારણ કે વખત બહુ થોડો છે અને મ્હને સખારામ વગેરે ઘવાયલાઓની ખબર કહાડવા જવાની તાકી છે. ત્હમારામાંના બે—મ્હારી સામે ઉભેલા હિમતસિંઘ અને મગનમીઆ—મ્હારી સાથે ચાલો. આપણે પ્રથમ સખારામની ખબર કહાડવા જઇશું અને પછી મજુરો સંબંધી વિચાર કરવા બેસીશું. બન્ને કામ પૂરા થતા સુધી હું એક ક્ષણનો પણ આરામ નહિ લઉં. ચાલ, હિંમતસિંહ ! મગનમીઆ, ઉતાવળ કર !”

તે બન્ને મજુરો કે જેઓમાં થોડી પળ પર શેઠના શબ્દોમ અશ્રદ્ધા આવવાથી ઉશ્કેરણીની ઇચ્છા થઇ હતી તેઓનાં જ ના શેઠ તરફથી પોકારવામાં આવતાં તેઓની સ્વમાનની લાગણીને ગલગલીઆં થયાં, તેઓ મનમાં જરા ફુલાયા અને ‘ આપણને જ શે પસંદ કર્યા તે ઠીક થયું, નહિ તો બીજો કોઇ કાચોપોચો ત્હેમને જાળમાં ફસાઇ જાત ’ એમ મનમાં જ કહી પોતાને ધન્યવાદ આપવ લાગ્યા. પછી તેઓએ શેઠને માનપૂર્વક સલામ કરી અને લોકોને શાન્ત રહેવાનો ઇસારો કરી તેઓ શેઠની પાછળ ચાલ્યા.

એક તરફ શેઠ, મૅનેજર અને બે કારીગરો સખારામના ઘર તરફ રવાના થયા; બીજી તરફ શાન્ત પડેલો પણ મક્કમ દીલને મજુર વર્ગ હાલ તુરતને માટે ઘેર જઇ આરામ કરવાના ઠરાવ પર આવી પોતપોતાને રસ્તે વળ્યો.

ગરીબ બિચારો સખારામ ! એક ક્રોડપતિની સ્વાર્થી જીંદગીને થોડા વધારે દિવસો સુધી લંબાવવા ખાતર જેણે પોતાના કિમતી જીવનો ભોગ આપવા જેવું સાહસ એક વખતે કર્યું હતું ત્હેની મરણપથારી પાસે આજે ત્હેની મૂર્છાગત સ્ત્રી અને બે નિરાધાર બાળકો સિવાય બીજું કોઇ નથી ! જે યમના નામ માત્રથી સ્વાર્થી શ્રીમંતો અને કાળાંધોળાં કરનારા સત્તાધીશો ડરીને પોક મૂકે છે, તે યમને આ અદનો મજુર ઉલટો ઠપકો આપે છે કે તે કેમ જલદી ત્હેને ભેટતો નથી ! એને આ સ્વાર્થપરાયણ દુનિયા જેટલી અસહ્ય લાગતી હતી તેટલી ત્હેની શારીરિક પીડા અસહ્ય લાગતી હતી. તે ધીમે સ્વરે બોલ્યો: “ એ પેટભરો શેઠીઓ મ્હેં આજીજી કરવા છતાં મ્હારા અંત વખતે પણ મદદે ન આવ્યો ? અરેરે મ્હેં તે

ત્હેની જીંદગી બચાવી ત્હેના ઇનામ તરીકે ત્હેણે હીરાની વીંટી આપવા માંડી તે પણ મ્હેં ન લીધી; નહિ તો આજે જોરી અને બાળકોને નિરાધાર સ્થિતિમાં આવડવાં વખત ત નહિ. અરેરે સૌથી મ્હોટા ભીખારી તો શ્રીમંતો જ છે; ગરીબો ઉપકાર કરવાને બદલે તેઓ ગરીબોના ઉપકાર વડે જ જીવે છે, વળી ગરીબો પર રોફ કરે છે. ઓ ભગવાન ! આ દુનિયામાં અને સત્તાનું જ રાજ્ય છે, ભલાઇનું નહિ જ. આવી દુનિયાનું મ્હને શા માટે વધારે વખત રાખી મૂકે છે ? શા માટે રા દૂત યમને જલદી મોકલી મ્હને ત્હારી હજુરમાં તેડાવી લેતો ? ઓ દેવ ! આ દુનિઆના માણસના પંપાળવા કરતાં યમના ર પંઝામાં દબાવું મ્હને વધારે ગમશે. તું શા માટે એને મોકલવામાં લંબ કરે છે ? "

એ શબ્દો સાથે ત્હેની નસો ખેંચાઇ ગઇ અને આંખો— મેશને માટે—મિંચાઇ ગઇ.

બરાબર આ જ પળે અમૃતલાલ શેઠ પોતાના પ્રાણ બચાવનાર કરની ચીંથરેહાલ ભાડુતી ઓરડીમાં ઉતાવળા ઉતાવળા દાખલ થયા. હું ત્હેની સાથે એકાંતમાં બેસી મ્હારો ગુન્હો કબુલ કરીશ, ત્હેની ક્ષમા માગીશ, ત્હેની સારવાર હું જાતે કરીશ અને આરામ થયેથી ત્હેના લલાટમાંથી મજૂરી દૂર કરી મ્હારા ભાઇ તરીકે હમેશ મ્હારી સાથે રાખીશ" એવાએવા કાંઇકાંઇ તરંગ હમણાં ત્હેમના મનમાં કુદાકુદ કરતા હતા. પણ કુદરત દેવી તો હમણાં ત્હેમની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરેલી હતી! તે ત્હેમનું ધાર્યું કેમ થવા દે ? ત્હેમના દોષ સુધારવા જેટલો પ્રસંગ પણ ત્હેમને કેમ મળવા દે ? અફસોસ, મનુષ્ય ધારે છે કે હું પાપ કરું છું તે હું સમજું છું પણ થોડા વખતમાં તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરીને છૂટો થઇશ; પરન્તુ તે બીચારો જાણતો નથી કે સમયપર ત્હેની સત્તા નથી.

અમૃતલાલને સખારામનું મૃત શબ જોઇ જે દુઃખ થયું— ત્હેમના હૃદયને તેથી જે આઘાત થયો—ત્હેનું વર્ણન કરવાનું કામ મ્હારી લેખિનીની શક્તિ બહાર છે. પાપીના દુઃખનું તોલ ત્હેના સિવાયના બીજાઓ કરી શકતા હોત તો પાપીને એક જાતનો દીલાસો મળવા પામત; પણ વેર લેવામાં કુશળ કુદરત તેમ થવા દેતી જ નથી, અને એ જ કારણ છે કે પાપીને કોઇની પણ સહાનુભૂતિ

(Sympathy) વગર એકલા જ પોતાના માનસિક દુઃખમાં ભાગ કરવું પડે છે.

અમૃતલાલના હૃદયમાં અનુભવાતી વેદનામાં વળી સખારામની બીની મૃત્યુગત દશાએ તથા સાત અને ચાર વર્ષની ઉમરનાં બે ન્હાનાં બાળકોના આક્રંદે ઉમેરો કર્યો. લગભગ દસ મીનીટ સુધી તે સખારામના પગ આગળ માથું નમાવી ગમગીનીમાં ઉભા જ રહ્યા અને પછી બોલ્યાઃ "કેશવરાઓ ! ત્હમને મ્હારી ચીઠ્ઠી નહિ મળી હતી વારૂ ?"

"જી હા, મળી હતી" કેશવરાવે જવાબ આપ્યો "અને હું તુરત જ ડાકટરને ઘેર ગયો હતો. 'આપે એક મજુરની સારવાર કરવાનો હુકમ કર્યો છે એમ સ્હમજેલા ડાકટરે એક કલાક તો બીજા દરદીઓની વાતો સાંભળવામાં જ કહાડી નાખ્યો અને છેવટે મ્હારી સાથે અહીં આવી ઘા પર પાટો બાંધી તુરત રવાના થયો. એક મજુરની સારવાર ડાક્ટરો આથી વધારે સારી ભાગ્યે જ કરે. આપને હું અરજ કરવા આવ્યો હતો કે આપ જાતે પધારો, એમ સ્હમજીને કે આપની હાજરી દરદીને મજુર તરીકે નહિ પણ આપના કૃપાપાત્ર તરીકે ગણાવનારી થઇ પડશે અને તેથી ડાક્ટર તુરત આવશે એટલું જ નહિ પણ લાંબો વખત રોકાઇને બનતી સારવાર કરશે. પણ હું આવ્યો ત્હારે આપ વ્યાખ્યાનમાં ગયા હતા અને મ્હારાં બાઇને હું મ્હારો સંદેશો આપતો ગયો હતો છતાં આપને મ્હારી અરજ મૂર્ખતાભરેલી જણાઇ."

"ત્હમે નહિ, કેશવરાઓ, પણ હું જ મૂર્ખ હતો." અમૃતલાલે કહ્યું "અને હું માત્ર મૂર્ખ નથી પરન્તુ હત્યારો—મનુષ્યવધ કરનારો કસાઇ છું. સખારામના મૃત્યુનું કારણ હું જ છું. ત્હેના પ્રાણ પાછા લાવી આપવાની મ્હારી દોલતમાં સત્તા નથી, ત્હેની વિધવાને પતિ અને બાળકોને બાપ લાવી આપવાની મ્હારી અકલ, લાગવગ કે લક્ષ્મીમાં લેશમાત્ર તાકાદ નથી. હવે હું શું કરૂં ? કેશવરાઓ, એક દૃષ્ટિએ ત્હમે નીમકહરામ છો. જે નોકરો પોતાના માલેકને ભૂલ કરતો જોવા છતાં ચુપ બેસી રહે, રખેને શેઠને ખોટું લાગવાથી નોકરી જશે એવા ગાર્થી ડરને લીધે શેઠને કૂવામાં પડવા દે, એ નોકરો નીમકહરામ કહેવાય. ત્હમારી સૂચનાનો અમલ ન થયો તો ગમે તે જોખમે પણ ત્હમે ફરી મ્હને મળીને મ્હારી ભૂલ સ્હમજાવી હોત તો શું આ

પરિણામ આવત ? તમારી [illegible] [illegible] પૂર્ણ. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
નહીંતર, આપ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
એ બીજુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
નથી, પોતાની [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
કરવાની હિંમત નથી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] કરનાર [illegible] પડે [illegible] [illegible] હું તમને [illegible] [illegible]
[illegible] કે હું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છું. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] છે કે તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી.
તથાપિ હું [illegible] જ [illegible] [illegible] કરીશ અને [illegible] [illegible]
આશ્રમના બીજા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] કરીશ તમે [illegible] જ આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
નાખ્યા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે તે-
ઓને તેની આ [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
આશ્વાસન અને સુખ આપવાનાં [illegible] [illegible] નહિ. [illegible] [illegible]
તેની સાથે જ [illegible] અને હું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
આમ ! હું આ ચીઠ્ઠી [illegible] [illegible] [illegible] અને તેને [illegible]
[illegible] પાસે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
સ્થાનમાં હું બીજા પગારવાળાઓની મુલાકાત લેવા જાઉં છું."

ભગતજીઓને ચીઠ્ઠી [illegible] આપી દશ [illegible] [illegible] [illegible]
આપતા જ [illegible] [illegible] ડાક્ટર પાસે [illegible] [illegible] અને તેને પોતાની
સાથે આવવાને તૈયાર થયા [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને
સાધનો એકઠા કરવામાં ડાક્ટર રોકાયો એટલામાં ડાક્ટરના નોકરને
પોતાની ગાડીમાં મોકલી પગારમાસ્તરને તેડાવી લીધા. પછી તેઓ
સઘળાને પેલો પગારમાસ્તર બીજા પગારવાળાઓને ઘેર લઈ ગયો. એક
પછી એક બીમારની મુલાકાત લેવામાં સાંજના ૬ વાગી ગયા. તે વીસ
પગારવાળાઓ પૈકી ૧૦ જલદી આરામ થાય તેવા હતા, ૭ ને ગંભીર
[illegible] થઈ હતી અને ૩ તો [illegible] તૈયારીમાં—કોઈ રીતે ન બચી
શકે તેવા—હતા. ભગતજીએ તે તમામ પગારવાળાઓના કુટુંબને
સો સો રૂપિયા આપ્યા, [illegible] [illegible] પડે બીમારના [illegible] અને કુટુંબનું

[illegible]

[illegible]

આ ક્ષણે [illegible] અમૃતલાલને [illegible] ઓરડામાંથી [illegible]ની ઉતાવળી હસતી પિતા પાસે આવી અને પોતાના ઓરડામાં એક આશ્ચર્યકારક પ્રદર્શન જોવા આવવાનું આમંત્રણ દીધું. લીલાવતીના ડહાપણમાં પિતાને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તે ગુણવતી છોકરી પિતાને હરકોઈ પ્રકારે પ્રસન્ન કરવા—ખુશી રાખવા કેટલી મથતી હતી તે પિતાથી છાનું ન હતું. તે તુરત જ લીલાના ઓરડામાં ગયા. પણ સબુર...મરણની છાયામાં ઉભેલા અમૃતલાલ એકાએક હસવા કેમ લાગી પડ્યા છે ? એમનું હસવું દાબ્યું દાબી શકાતું નથી તેનું શું કારણ હશે ? એવું શું આશ્ચર્યજનક પ્રદર્શન તેમણે પુત્રીના ઓરડામાં જોયું હશે ?

રંગબેરંગી હસામણાં વસ્ત્રોમાં સજાયલા, કાળાવર્ણના બે ન્હાના છોકરાઓ એક પાંચ વર્ષના ગૌરવર્ણવાળા છોકરાના હાથ સાથે પોતાના [illegible]ળી નાચી રહ્યા છે અને લીલાં એમને હાર્મોનિયમ વડે તાલ [illegible] છે. પાંચેક મીનીટ આ મુંગો દેખાવ મુંગા પૂતળા માફક હશે એટલામાં તે બન્ને કાળા નાટકીઆઓ અમૃતલાલ પાસે

એક આરસનું રાઉન્ડ ટેબલ ખેંચી લાવ્યા, પેલા ગોરટીઆ છોકરાઓ ટેબલપર એક પછી એક એમ પાંચ ગરમ ચ્હાના કપ લવી મૂક્યા અને લીલાંએ ટેબલની આસપાસ પાંચ ખુરસીઓ ગોઠવી દીધી તથા પિતાને વિનંતિ કરી કે હેવે આ ન્હાની નાટકીઆ ટોળીના માનમાં ચ્હાને પ્રનસાદ આપવો ! અમૃતલાલે તે આમંત્રણ હર્ષથી સ્વીકાર્યું અને પાંચે સાથે બેસીને ચ્હા પીવા લાગ્યાં.

વાચકની કલ્પનાશક્તિને શું આ ખુલાસા વડે મદદ કરવાની જરૂર રહે છે કે, પાચ વર્ષનો ગોરટીઓ નાચનાર તે બીજો કોઇ નહિ પણ અમૃતલાલનો લઘુતમ પુત્ર ભાનુ અને કાળા ચહેરાવાળા બે બીજા નાટકીઆ તે ગરનાર સખારામના કમનશીબ પુત્રો હતા? જો કે તે બન્ને છોકરાઓ આ બંગલામાં દાખલ હતા થયા તે જ ક્ષણથી દયાળુ લીલાંએ ત્હેમને પોતાના 'ચાર્જ' મા લીધા હતા અને એક કલાકમાં તો સગાં ભાઇ—બ્હેન જેવો પ્રેમ તેઓ વચ્ચે તેણીએ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. પિતાને આવવાને હજી ૪—૫ કલાક જેટલો કાળ હોવાથી તેણી જાતે બજારમાં જઇ ત્રણ છોકરાઓ માટે ત્રણ હસામણા ફેન્સી ડ્રેસ ખરીદી આવી અને ભાનુને તથા આ છોકરાઓને તે ડ્રેસ પહેરાવી ત્હેમને 'સીધીનો નાચ' શિખવવા માંડ્યો. છોકરાઓને ખરેખર એમાં બહુ જ લહેજત પડી; વ્હેમાં પણ જ્યારે લીલાં હાર્મોનિયમના મધુર અવાજ વડે ત્હેમના નૃત્યને તાલ આપતી ત્યારે તો તેઓ 'રંગ' મા આવી જઇને ખૂબ નાચવા લાગી પડતા. આ 'રીહર્સલ' પ્રથમ તો માત્ર લીલાંની જ સમક્ષ ચાલ્યું અને એમ સુમારે કલાક ચાલ્યું હશે એટલામાં અમૃતલાલ આવી પહોંચ્યા હતા.

તેઓ સઘળાએ ચ્હા પીવી શરૂ કરી એટલે લીલાં આસ્તેથી સુશીલાની ઓરડીમાં દોડી ગઇ અને સુશીલા તેમજ રમણને લઇને પાછી ફરી તે જ વખતે નોકર બીજા બે ચ્હાના કપ અને બે ખુરસીઓ લાવ્યો; અને આખું કુટુમ્બમંડલ આ ન્હાનકડી નાટ્યભૂમિપર ચ્હાની મીજલસનો આનંદ ભોગવતું દેખાવા લાગ્યું.

પરન્તુ એ આનંદ, વિશાળ સમુદ્ર વચ્ચે આવેલી એક ન્હાનીસી ટેકરી જેવો હતો મતલબ કે ત્હેની પૂર્વે દુઃખ હતું તેમ ઉત્તરમાં પણ દુઃખ જ હતું.

અમૃતલાલ શેઠ અને કુટુમ્બમંડલ વાળુ કરીને ફરવા જ્વાની

તૈયારી કરતા હતા એટલામાં તારનો પટાવાળો હાજર થયો, નીચે મુજબનો તાર અમૃતલાલના હાથમાં મૂક્યો.

" અમૃત "—અમદાવાદ.

તબીઅતમાં સુધારો કે બીગાડો નથી, પણ બેચેની વિશેષ જણાય છે. ત્હમે અને લીલાવતી મળવા આવશો તો મ્હને ઠીક લાગશે. આજ રાત્રીની ટ્રેન પકડી શકશો ?

ધનલક્ષ્મી.

અમૃતલાલને આ તારથી અનેક સંકલ્પવિકલ્પ થવા લાગ્યા. ધનલક્ષ્મી એ ત્હેમની એકની એક બ્હેન હતી અને લાંબા વખતથી બીમાર રહેતી હોવાથી તેણીના પતિને લઇને અમદાવાદ નજદીકના આનંદ ગામમાં પાણી બદલા માટે જઇ રહી હતી. આજ રાત્રીની જ ટ્રેનમાં સવાર થવાનો ઇસારો તેણીએ તારમાં કરેલો હોવાથી, જો કે તબીઅતમાં સુધારો કે બીગાડો નથી એવા શબ્દો લખ્યા હતા તોપણ, જરૂર કાંઇ ધાસ્તીભરી સ્થિતિ હોવી જોઇએ એવો ત્હેમને વહેમ પડે તો તે અસ્થાને નહતો. રાત્રીના ૯ ની ટ્રેન પકડવા પિતા–પુત્રી તૈયાર થતાં હતાં તે જોઇ ન્હાનો બાબુ પણ સાથે જ ચાલવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યો; તેથી આખરે ત્હેને પણ સાથે જ લેવામાં આવ્યો. સઘળાએ પહેલા વર્ગના ડબ્બામાં પોતાની જગા લીધી અને થોડી મીનીટમાં ટ્રેન ઉપડી. આનંદ સ્ટેશન બે માઇલ દૂર રહ્યું હશે એટલામાં સ્હામેથી આવતી એક બીજી ટ્રેન સાથે આ ટ્રેન અથડાઇ પડી, જેથી ઍન્જીન અને એક ડબ્બાના તો ટૂકડે ટૂકડા થઇ ગયા, બીજા પણ સાતેક ડબ્બાને સખ્ત ઇજા પહોંચી અને સુમારે ૧૦૦ માણસો ઓછાવધતા ઘવાયા તથા ૫૦ માણસોને પ્રાણઘાતક ચોટ લાગી. ચોતરફ અંધકાર છવાઇ રહ્યું હતું; ઘવાયલાઓની ચીચીઆરીઓ અને નાસભાગ કરનારાની ધમાલ એ ભયંકર અંધકારને વિશેષ ભયંકર બનાવતી હતી. અમૃતલાલ અકસ્માતનો સંભવ જોતાં જ ટ્રેનમાંથી કૂદી પડયા હતા, પણ તેમ કરવા જતા પત્થર સાથે જોસથી અફળાવાથી બેભાન થઇ ગયા હતા. બાબુ ત્હેની આસપાસના રેશમી તકીઆની બેવડમાં દટાઇ જવાથી ત્હેના શરીરપર કાંઇ ચોટ લાગવા પામી નહતી, માત્ર ભયથી ગભરાઇ રડયા કરતો હતો. લીલાં જે બ્હારીની બાજુમાં બેઠી હતી તે, ડબ્બાની ડાબી પાંખ નીચે દબાઇ જવાથી સખ્ત છુંદાઇ હતી અને

[illegible] થઈ હતી. [illegible] ઓને મદદ કરવા, ખુશીથી પોતાની ફરજ પરન્તુ [illegible] મહેનત કરી રહ્યાં હતાં. ઉજાણીમાં એક ભાગ હવે [illegible] એ સ્થિતિએ જણ [illegible] થતી હતી [illegible] એક યુવાન [illegible] રાખવાની વિનવણી કરી સાથે [illegible] પડે ગયો અને [illegible] તેણીના બાહોપાશ [illegible] માં તે યુવાન [illegible] અને [illegible] ખોલી નાખી દૂર થઈ અને પોતાથી અને તેનું [illegible] ઉજાણીનો એ ભાગ તે છોકરીના શરીરને લાગી રહ્યો હતો તે ભાગ [illegible] તથા કોમળ હતી, પણ તે [illegible] આથી તે ગભરાયો અને જે ઝીણી જાય છે તેમાં કામ તેણીનો આત્મા દેહમાંથી છૂટી જશે એવા ભયથી બેબાકળો બની બીજા બે જુવાનોને [illegible] કરીને ઉજાણીનો તે ભાગ ઉપરવાળી [illegible] કરવા લાગ્યો. જેમાં તેને ખરેખર ફતેહ મળી. પરન્તુ વખત એવું બન્યું હતું કે યુવાનો એક પણ જો પોતાનો હાથ ખેંચી લે તો બાકીના બેથી તે ઝીલી શકાય તેમ નહતું. હવે કેવળ હાથે પેલી છોકરીને શી રીતે બચાવી [illegible], એ એક સવાલ થઈ પડ્યો. પણ તે હાજરજવાબી યુવાને પોતાના હાથનું કામ પોતાના ખભાને સોંપ્યું અને એક ક્ષણ માટે હાથને છૂટા કરી તે વડે આસ્તેથી તે છોકરીને ઊંચી લીધી અને પછી ત્રણે જુવાનોએ પોતાના હાથમાંનો બોજો બેદરકારીથી જમીન પર પડતો દીધો.

છોકરી તે વખતે તદ્દન બેભાન હતી. [illegible] વડે તેના શરીરને [illegible] ઇજા તપાસતા યુવાન ગભરાયો અને 'હવે શું કરવું ?' એ વિચારથી મુંઝાવા લાગ્યો. ડાક્ટરી મદદની તાત્કાલિક જરૂર હતી, પણ એ માઇલ દોડી આનંદ ભવન સિવાય ડાક્ટર મળી શકે તેમ નહતું; અને તેટલો વખત તેણીને એકલી છોડવી એ સહિસલામત ન હતું. અંતે તેણે પોતાનું [illegible] કાઢી [illegible] તે દરેક [illegible] અને માથાપર પાણી છાંટી તેને શુદ્ધિમાં લાવવાના ઇરાદાથી કોઈ મુસાફર પાસે પાણીનું વાસણ હશે એમ ધારી તે પાણીની તપાસ કરવા ચાલ્યો. એટલામાં તેના પગ સાથે કાંઈક અથડાયું, જે ઉપર બત્તીનો પ્રકાશ નાખતાં તેને જણાયું કે તે કોઈ ઉભો થવા મથતો મુસાફર છે. 'ત્યારે [illegible] વળી તેને મદદ કરવા જવા બન્નેની [illegible]

અને મુસાફરના મ્હોંમાંથી " હાશ ! મી. ચન્દ્રશંકર ! " એવા આપોઆપ નીકળી પડ્યા.

" કાંઇ અસ્વસ્થ છો ? " મુસાફરના હાથને ટેકો આ-પીને ઉભો કરતાં કરતાં યુવાન બોલ્યો "હું આશા રાખુંછું કે આ-પને કાંઇ ગંભીર ઈજા થવા પામી નથી."

" થેન્ક યુ " સહેજ સ્વસ્થ થઈ આગન્તુકે કહ્યું " મને તો કાંઇ ગંભીર ઇજા થઇ નથી; પરંતુ મારી લીલાં અને બા-બુનું શું થયું હશે તેની મોટી ચિંતા છે. મહેરબાની કરી ત્હેમની તપાસ કરશો ?"

" લીલાને માટે બનતું કરી ચૂક્યો છું, મુરબ્બીશ્રી ! ડાક્ટરી મદદની શોધમાં દોડું તે પહેલાં પાણીની તજવીજમાં હતો એટલામાં આપ અકસ્માત મળ્યા. આપ મ્હારા હાથના ટેકે જ્યાં લીલાં પડી છે તે જગા સુધી ચાલો અને ત્હેની પાસે બેસો તો નિશ્ચિંતપણે બાકીનું કામ કરવા છૂટો રહીશ."

" ચંદ્રશંકર ! આ અણધાર્યા પ્રસંગે આ જીવલેણ અકસ્માતમાં અમૂલ્ય મદદ કરવા માટે હું ત્હમારો જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે. અરે હું કેવો—"

" કૃપા કરી એ વાતને હમણાં જતી કરો." ચન્દ્રશંકરે ત્હેને આગળ બોલતો અટકાવી કહ્યું " મ્હેં કંઇજ ઉપકાર કર્યો નથી. આપનાં બ્હેન કેટલુંક થયાં આનંદમાં જઇ રહ્યાં છે, અને જે ડાકટરની સારવાર તળે છે તે ડાક્ટર મ્હારો પરમ મિત્ર છે એમ મ્હને આજે જ ખબર મળવાથી ડાકટરની મુલાકાત લઇ તેણીની ખાસ કાળજી રાખવાની ભલામણ કરવાના ઇરાદાથી હું આ ટ્રેનમાં આનંદ જતો હતો. આપ આ જ ટ્રેનમાં હશો એમ મ્હને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો અને તેથી આપની મદદે હું કાંઇ ઇરાદાપૂર્વક આવ્યો નથી. અકસ્માતનાભોગ થઇપડેલા ડબ્બાઓ પૈકીના એકમાં હું બેસવા પામ્યો ન હતો એ મ્હારૂં સદ્‌ભાગ્ય છે અને અકસ્માતમાં ફસાયલા હરકોઇ મનુષ્યને મદદ કરવાની ઇચ્છાથી ફરતાં લીલાવતીના ચગદાયલા શરીર પર મ્હારી બત્તીનો પ્રકાશ પડ્યો એ મ્હારૂં બીજુ સદ્‌ભાગ્ય છે."

" ત્હારે ત્હમે મ્હારા બાબુને પણ જોયો હશે ?"

"જી, ના. બાબુનો મ્હને કાંઇ પત્તો લાગ્યો નથી. પણ હું હવે લીલાવતીને આપના 'ચાર્જ' માં છોડી તથા પાણીનો બંદોબસ્ત

કરી તાત્કાલિક બાજુની ઓરડીમાં સુવાડો અને ત્યારથી ડાક્ટરને બોલાવવા રસિક."

અમૃતલાલને લીલાવતી પાસે બેસાડી ચન્દ્રશંકર તુરત જ પૈસે-જારો પાસે પાણીની ઠામ કરવા ગયો. થોડી વારમાં પંખીનું પાણી લઈને તે અમૃતલાલને સોંપી લીલાવતીને શુદ્ધિમાં લાવવાનું કામ તેમને ભળાવી પોતે બાજુની ઓરડીમાં નીકળી ચાલ્યો ને જ કબાટમાં તપાસવાની શરૂઆત કરી કે જેની નોંધ-લીલાવતી અકસ્માતથી હતી. બાજુ ગોધાબાદને રસ્તે પાવો હતો અને સહીસલામત હતો, તે જોઈ ચન્દ્રશંકરના જીવમાં જીવ આવ્યું. તે બાટલીને બે હાથમાં ઝાલી રેતો તે અમૃતલાલ પાસે આવ્યો અને એક શબ્દ પણ બોલ્યા સિવાય તેમના હાથમાં બાટલી સોંપી બારણા તરફ દોડ્યો. પિતાને આ વખતે થયેલા આનંદનું યથાર્થ વર્ણન કોણ કરી શકશે ?

દોડતો ને દોડતો આનંદરાવ જઈ પોતાના મિત્ર ડાક્ટરને મળ્યો. તેને તુરત જ તૈયાર કરી તેની ગાડીમાં તેની સાથે જ ચન્દ્રશંકર અકસ્માતની જગાએ આવવા નીકળ્યો અને ઘોડાને એટલા વેગથી દોડાવ્યો કે માત્ર થોડી મિનીટમાં અમૃતલાલ પાસે હાજર થયો. ડાક્ટરે લીલાવતીને બરાબર તપાસી પણ તપાસને અંતે તેનો ચહેરો ઘણો ગંભીર બની ગયો.

અમૃતલાલ તેનું કારણ પામી ગયા. તેમણે પૂછ્યું: "ડાક્ટર સાહેબ ! શું કેસ અસાધ્ય જણાય છે ? મ્હારી લીલા શું આ દુનિયાને મ્હારા પહેલાં છોડી જશે ?" અને તેમની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી.

"ગભરાવાનું કારણ નથી, શેઠ !" ડાક્ટરે કહ્યું "છોકરીને એટલી ગંભીર ઈજા થઈ છે કે તેના પરિણામ માટે આ પળે કલ્પના કરવાનું અશક્ય છે; તથાપિ હું બનતું કરીશ અને કલાક બપોર પછી કંઈ અનુમાન બાંધવાની સ્થિતિમાં આવી શકીશ એમ આશા રાખું છું. તેટલો વખત તો આપે તેની પાસે બેઠા જ રહેવું પડશે. મૂર્છા ઉતરે નહિ ત્યાં સુધીમાં એને અહીંથી ખસેડવી એ સહીસલામતી-ભર્યું નથી માટે હું હમણાં જ ગામમાં જઈ એક તંબુ મોકલાવું છું, તે આપ અહીં જ ઠોકી દેજો અને છોકરી શુદ્ધિમાં આવે ત્યાં સુધી અહીં જ રહેજો. તંબુ લાવનાર માણસ સાથે એક કમ્પાઉન્ડરને

"હું મોકલીશ અને આપ સર્વ માટે બિછાનાં તથા ન્હાવાન સામાન વગેરે પણ મોકલીશ. તે બંને માણસો, હું ફરી અહિં ન્હાં સુધી, આપની તહેનાતમાં જ રહેશે."

"આપનો મ્હોટો આભાર થયો, ડાક્ટર સાહેબ!" અમૃતલાલ ગદ્‌ગદીત કંઠે બોલ્યા "પણ છોકરી બચે એવો કાંઈ પણ ... ભર આપને લાગે છે કે કેમ તે ખુલ્લા દિલથી કહેશો તો હું ... માત્ર ગભરાટ વગર તે સાંભળીશ અને ભાવી સંકટ સ્હામે ટટાર ઉભા રહેવા અત્યારથી જ તૈયાર થઇશ."

"અમે ડાક્ટરો કાંઇ ઇશ્વર નથી" ડાક્ટરે જવાબ આપ્યો "અને કલ્પનાઓ બાંધી કોઇને ખોટી આશામાં કે ખોટા ભયમાં નાખવાનું મ્હને પસંદ નથી. અત્યારનાં ચિન્હો પરથી હું એટલું કહી શકું કે શુદ્ધિમાં લાવવાના મ્હારા સારામાં સારા ઉપચારો કર્યા છતાં જો ત્રણ કલાકમાં શુદ્ધિ ન આવે તો 'કેઇસ' સુધરવાની આશા થોડી જ રાખી શકાય; અને તેટલા વખતમાં શુદ્ધિ આવશે તો ... જોવાની, સાંભળવાની અને બોલવાની ઇન્દ્રિયો નકામી થઇ પડે એ મ્હને ભય રહે છે. અલબત તેણી જો શુદ્ધિમાં જલદી આવી જ... તો એ ઇન્દ્રિયોને લગતો ભય પણ ખોટો પડે એવા ઉપચારો કરવા... હું કચાશ રાખીશ નહિ. પરન્તુ, આપણને હમણાં વાતો કે સંકલ્પ વિકલ્પોમાં વખત ગુમાવવો પાલવે તેમ નથી. અહીં મ્હારે જે કરવાનું હતુ તે સર્વ પુરૂં થયું છે માટે હવે હું આપની રજા લઇશ કારણ કે ધનલક્ષ્મીની સ્થિતિ પણ લગભગ એવી જ નાજુક થઇ પડી છે અને મ્હને આજની આખી રાત ત્હેની 'ટ્રીટમેન્ટ'માં રહેવું પડે તેમ છે,—જો કે તેણી માટે કાંઇ ભય રાખવા જેવું નથી. [illegible] હું તેણીના તબીયતના સુધારાના ખુશખબર સાથે જ [illegible] પાસે હાજર થવા આશા રાખું છું; જાઉં તો સાહેબજી!"

[illegible] મોહનની સાથે ડાક્ટર પોતાની ગાડીમાં બેઠા અને [illegible]

અવશ્ય તેઓ ૧૫-૨૦ મીનીટને અંતરે રીતસર ખબર કઢાવતાં તો ચૂકતા નહિ જ.

તેઓ જાતે કોઈ પણ જાતનું અનુમાન કે એવો નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. "મી. ચન્દ્રકાંત!" તેમણે કહ્યું "તમારી ચિન્તાને સમજવા માટે મ્હને કેટલુંક અનુમાન છે. પણ તમારા પરોપકારી સ્વભાવનો પરિચય તો મ્હને કબુલ જ છે. લીલાનો હાથ મેળવવાની તમારી પ્રમાણિક આશાનો અત્ર સુધી હું તમને કંઈક રૂપ રૂપ ધારતો છું તે માટે આજે મ્હને અફસોસ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. પણ અફસોસ! એ પશ્ચાત્તાપ એટલો મોડો છે કે હું તમારા સુખનો માર્ગ કરવામાં ઉપયોગી કંઈ થઈ શકું એવો મોકો જ વહ્યો છે. કમનસીબે મ્હારી લીલાનો અવાજ જાય તો પણ સાંભળે કંઈ તેમ તેની જોવાની, સાંભળવાની અને બોલવાની શક્તિઓ ઈશ્વરાધીન થઈ. એવી અપંગ કન્યાની તમને 'ઓફર' આપવી એ પણ તમારા ઉપકારોના બદલામાં અપકાર કે અપમાન કરવા બરાબર જ થાય."

"નહિ, સાહેબ!" ચન્દ્રકાંતે કહ્યું "આ વિષયની ચર્ચા અત્યારે કરવી એ મ્હને ઉચિત નથી; તથાપિ હું અત્યારે જોઈ શકું છું કે આપ એક જુદી જ જાતની અને ઉગ્ર ચિંતામાં પડ્યા છો ત્યારે આપના સાન્ત્વન અર્થે મ્હારે ખુલાસો કરવો જોઈએ છે કે, આંધળી બહેરી અને મુંગી લીલાવતીના અંદરના ઉત્તમ ગુણો—કે જે કંઈ આંધળા, બહેરા કે મુંગા નથી—તે ગુણોને હું આદરનો કદાપિ અંધ થઈ શકું નહિ અને અત્યાર સુધી તે ગુણો ખાતર જ જો હું એને મ્હારી બનાવવા ઈચ્છતો હતો તો હવે તો તેની અસહ્ય થઈ પડેલી જીંદગીને મ્હારા પ્રેમ અને આશ્વાસન વડે મધુર અને સુખી બનાવવા ખાતર મ્હારે તેને પોતાની બનાવવાનું ઉમેદ કરતાં વધારે ઈચ્છવું જોઈએ. તે જેમ મ્હારી જુવાનીને કે ડીગ્રીને ચાહતી નથી તેમ હું પણ તેણીની સુંદરતાને કે પૈસાને ચાહતો નથી. અમો એક બીજાના ગુણો અને સ્વભાવને જ ચાહતાં શિખ્યા છીએ અને તેથી આ સંકટ અમારા પ્રેમમાં વિઘ્ન રૂપ ન થતાં ઉલટું અમને વધારે મજબૂતાઈથી જોડનાર થઈ પડવું જોઈએ. આ અકસ્માતથી તેને પોતાની જીંદગી અકારી થઈ પડી, એવે વખતે હું મ્હારા તે પ્રેમપાત્રને એકલું દુઃખ ભોગવતું જોઈ શકું નહિ. મ્હારે તેના દુઃખમાં તો ખાસ કરીને ભાગ પડાવવો જોઈએ, અને એક સ્ત્રીના દુઃખમાં ભાગ પડાવવાનું એક પતિથી જેટલી હદે બની શકે, તેટલું બીજા કોઈથી ભાગ્યે જ બની શકે. અને એટલા ખાતર હું કે જે આજ સુધી લીલાના હાથની માગણી ધસારા રૂપે પણ કરવા આવતી

આવ્યો ન હતો તે જ હું આજે તો આપને ખાસ વિનંતિ કરૂં છું કે, જો લીલાં ચક્ષુ આદિ ગુમાવી ન બેસે તો આપની ખુશીમાં આવે તેવી ત્હેની વ્યવસ્થા કરજો, પણ કમનશીબે ડાક્ટરનો ભય ખરો પડે તો તો એની દુઃખીઆરી જીંદગીના ભાગીદાર બનવાનું સદ્‌ભાગ્ય મ્હને જ આપજો."

"ચન્દ્રશંકર! ચન્દ્રશંકર! હું બહુ ઠગાયો છું." ઉંડા નિશ્વાસ સાથે અમૃતલાલે કહ્યું "દ્રવ્યોપાર્જનમાં હું એટલો મગશુલ રહ્યો કે મનુષ્યોની—રે મ્હારી સ્ત્રી અને સંતાનોની પણ—કિંમત સ્હમજવા નવરો જ થઇ શક્યો નહિ. સ્વર્ગ તેમજ નરક મ્હારા પોતાના આવાસમાં છે તે હું વર્ષો સુધી જોઇ શક્યો નહિ, તો પછી ત્હમારા આવા ઉમદા ગુણો જોવાને તો ક્યહાંથી જ ફુરસદ પામું? હવે મ્હને સ્હમજાય છે કે ત્હમારા જેવો શુદ્ધ હૃદયનો માણસ બૅરીસ્ટરના ધંધા કરતાં લેખક અને પ્રોફેસર તરીકેનું કામ વધારે પસંદ કરે એ તદ્દન સંભવિત અને વાજબી છે. ત્હમારી બુદ્ધિની કિંમત આંકવાની મ્હારી રીત ખોટી હતી, મ્હારાં કાટલાં જૂઠ્ઠાં હતાં, મ્હારી વિવેકબુદ્ધિ અપંગ હતી, એમ હું હમણાં સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું. મ્હારી લીલાં આ અકસ્માતમાંથી સહિસલામત ઉઠે અગર ન ઉઠે, પણ આજથી ત્હમારામાં મ્હને એક કિંમતી મિત્રરત્ન મળ્યું છે એ એક જ ખ્યાલ મ્હને આશ્વાસન રૂપ થઇ પડશે."

ચન્દ્રશંકર બોલવા જતો હતો. એટલામાં કમ્પાઉન્ડર ધસી આવ્યો અને લીલાં શુદ્ધિમાં આવવા લાગી હતી એવા ખબર આપ્યા. ડાક્ટરને ગયાને બે કલાક થઇ ગયા હતા અને ત્હેની 'ટ્રીટમેન્ટ' ધારવા કરતાં પણ વધારે ઝડપથી અસર કરનાર થઇ પડી હતી. અમૃતલાલ અને ચન્દ્રશંકર તેણીના બીછાના પાસે ગયા. તેણી આસ્તેથી જરા પાસું બદલ્યું અને દરદની વેદનાનો અરેકાર આસ્તે કર્યો, જો કે આંખો તો હજી બંધ જ હતી.

કમ્પાઉન્ડર આ ખબર ડાક્ટરને પહોંચાડવા તુરત જ તૈયાર થયો, પણ ત્હેની હાજરીની જરૂર વિશેષ હોવાથી ત્હેને અટકાવી ચન્દ્રશંકર ગાડીમાં ચઢી બેઠો અને ૦॥ કલાકમાં ડાક્ટરને લઇ પાછો હાજર થયો. આ વખતે સ્હવારના પાંચ વાગ્યા હતા. પ્રા[illegible]ની [illegible] હવા મંદ મંદ ચાલી રહી હતી. એ હવા ડાક્ટરની દવાને ઉત્તેજના આપી અને છ વાગતાં તો લીલા [illegible] વેદનાથી [illegible] કરવા શક્તિમાન થઈ. ડાક્ટરે હવે જણાવ્યું કે [illegible] નથી [illegible] પામી છે તો આ [illegible] નિરાશ થવા જેવું કંઈ નથી.

प्रकरण ९ मुं—मंगलवार.

રહવારના ૭ વાગે લીલાવતીની સુધરતી જતી સ્થિતિના સં- સાથે જેવો ડોક્ટર તંબુ બહાર નીકળવા જતો હતો તેવા જ તલાલ બોલી ઉઠ્યા: " ડાક્ટર સાહેબ ! જે અકસ્માત અને ા છે તે જ અકસ્માતમાં બીજા પણ ઘણાં મનુષ્યો ફસાયાં છે. ને પરિશ્રમ તો પડશે, પણ કૃપા કરી મ્હારી સાથે ચાલો તો ાને કાંઇ મદદ કરી શકાય તેમ હોય તેમને મદદ કરી આપીએ. કંપનીના ડાક્ટરને ઓછી જ ગરજ પડી છે કે તે આટલો ાં દોડી આવવા તૈયાર હોય. દરમ્યાનમાં આપની મદદ બહુ મત થઇ પડશે. "

" મી. અમૃતલાલ ! " ડાક્ટરે હસીને કહ્યું " આપની એ ના થવા પહેલાં જ હું જરૂરની સામગ્રીઓ લેતો આવ્યો છું. જે થી મ્હારા ઇરાદાનો આપ ખ્યાલ કરી શકશો. રેલ્વે કંપની જો ાની ફરજ સમજતી હોત તો અકસ્માતના ખબર આણંદ અને મદાવાદ સ્ટેશને પહોંચતાવેંત જ બન્ને સ્થળેથી સ્પેશ્યલ ટ્રેનો ાવી ઘવાયલાઓની સારવાર માટે પુરતી સંખ્યામાં ડૉક્ટરો અને પાઉન્ડરો મોકલી ઘણાઓને બચાવી શકી હોત. પણ માણસાઇ ફરજનો ખ્યાલ આજના સ્વાર્થી અને ધાંધલમય જમાનામાં ક્યાં ાવા પામ્યો છે ? આજે દરેક ધંધામાં મનુષ્ય દ્રવ્યપ્રાપ્તિને જ બિંદુ માની બેઠો છે; વેપારીઓ અને ફરજોના ભાનની કોને ઇ ગરજ નથી. આજના દૈનિક પત્રોમાં તમે જોઇ શકશો કે રેલ્વે- ળાઓ અકસ્માતથી મરણ પામેલા અને ઇજા પામેલાઓની સંખ્યા ણ છેક જ ઓછી જાહેર કરશે અને અકસ્માત વખતે અમુક અ- મલદારોએ સ્તુતિપાત્ર સેવા બજાવી હતી એવા બ્યુગલ ફુંકવામાં ણ બાકી નહિ રાખે. ચાલો, આપણે જઇને જોઇએ કે રેલ્વે કમ્પ- નીનો કોઇ ડાક્ટર આવી પહોંચ્યો છે કે કેમ ? "

ડૉક્ટર અને અમૃતલાલ અકસ્માતવાળી જગાએ ગયા. સૂર્ય- કાશથી, ઘવાયલાઓનો દેખાવ હવે સ્પષ્ટ જણાતો હતો. કોઇનો થ તો કોઇનો પગ ભાગ્યો હતો, કોઇને છાતીમાં તો કોઇને બર- માં ચોટ લાગી હતી કોઇ મર્મ સ્થાને વાગવાથી બેભાન થઇ લા હતા અને કોઇ ગુંગળાઇ મરણ પામ્યા હતા. દેખાવ ખરેખર મકારક હતો. બચવા પામેલાઓ પૈકીના કેટલાક પગે ચાલી જ

વખતે ગામભેગા થઇ ગયા હતા, અને થોડાક પોતાના સાથી સારવાર કરવા ત્હેહાં જ રોકાયા હતા.

બરાબર બે કલાક સુધી બની શકે તેટલા પૅસેન્જરોની સા વાર આ બન્ને પરોપકારી પુરૂષોએ કરી એટલામાં રેલ્વે કંપની ડાક્ટર પણ આવી પહોંચવાથી બાકીનું કામ ત્હેને સોંપી તે બ પોતાના તંબુ બરફ પાછા ફર્યા.

રેલ્વે અકસ્માતથી ઘવાયલાઓનો કમકમાટીભરેલો દેખા જોવાથી હમણાં અમૃતલાલને પોતાની મીલમાં થયેલો અકસ્માત અને સખારામનું મૃત્યુ વગેરે બનાવોનું સ્મરણ થઇ આવ્યું, એટલ જ નહિ પણ મીલમજુરોના હુલ્લડવાળો બનાવ અને મજુરે પોતે આપેલું વચન એ વગેરે હકીકત ત્હેની આંખ આ તરી રહી; તેથી ત્હેમણે લીલાવતીને ડાક્ટરને ઘેર મૂકી તે ચન્દ્રશંકરને ત્હેની સારવારમાં રાખી તુરતજ અમદાવાદ જવાને નિશ્ચય કર્યો; કારણ કે ‘ તમામ આકાશને રોકી રહેલો પ્રકાશિત ચહેરો’ ત્હેમની આંખ આગળથી ક્ષણભર પણ ખસતો ન હતો અને તે ચહેરાએ આપેલી ‘ત્હારે માટે આ દુનિયાની હવા ખાવાનું એક જ અઠવાડીઉં બાકી રહ્યું છે’ એવી ચેતવણી ત્હેમના મગજમાંથી જરા પણ ભુંસાવા પામી ન હતી. ત્હેમને મન એક મીનીટ એક યુગ જેટલી કિંમતી હતી. તેથી તંબુમાં પેસતાં જ પોતાનો નિશ્ચય ત્હેમણે ડાક્ટરે તથા ચન્દ્રશંકરને સંક્ષેપમાં જણાવી દીધો; અને ડાક્ટરે કહ્યું: “ હું નથી ધારતો કે હવે ત્હમારી હાજરીની અહીં વધારે વાર જરૂ હોય. દરદીને લઇને આપણે સઘળા મ્હારી દવાશાળામાં પહોંચીએ પછી આપ મ્હારી સાથે ભોજન કરીને ખુશીથી અમદાવાદ જઇ શકશો. ”

સઘળી આવશ્યક કાળજી સાથે લીલાવતીને એક ખાટલામ નાખી મજુરોને માથે ઉપડાવવામાં આવી અને ચન્દ્રશંકર તથ કમ્પાઉન્ડર તેઓની સાથે પગે ચાલતા નીકળ્યા; ડાક્ટર, બાણુ અને અમૃતલાલ ગાડીમાં બેસી દવાશાળામાં જઇ પહોંચ્યા.

ડૅાક્ટર ધર્મચન્દ્ર (એ એનું નામ હતું) નું દવાખાનું દેશી પાશ્ચાત્ય ઢબનાં સઘળાં આ દેશનાં દવાખાનાં કરતાં જુદી જ નું હતું. આ દવાખાનાએ આનંદ શહેરની એક ખુલ્લા દાનનો ઘણો મ્હોટો ભાગ રોકયો હતો અને

ની ગાદી ઝાડી હતી તથા વચ્ચેવચ્ચે ફૂલઝાડોના ક્યારા હતા. ...ટીઓ અને સલાહ લેવા આવનારાઓની પ્રથમ મુલાકાત માટે એક મોટું દીવાનખાનું, દાખલ થવાના દરવાજાથી પચાસેક કદમ આવેલું હતું. આ દીવાનખાનામાં સ્ત્રી અને પુરુષોને બેસવાની સગવડી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. એમાં કાચના બાટ-લીઓ કે મારફાડનાં ઓજારો કે એવી કોઈ પણ ચીજ રાખવામાં આવી નહતી. તે એક મુંબઈના 'ડ્રોઇંગ રૂમ' જેવો ઓરડો હતો, જે ડ્રોઇંગ રૂમની દીવાલો ઉપર ટાંગવામાં આવતા નકામાં કે વિષય-વાસક ચિત્રોને બદલે આ દીવાનખાનાની દીવાલો ઉપર તનદુરસ્તી ને શક્તિની ભાવનાને પુષ્ટિ આપે એવાં ચિત્રો અને તનદુરસ્તી જાળવી રાખવાના તથા બીમારીથી તનદુરસ્તી પાછી મેળવવાના કામમાં મદદ કરે એવાં ઉપદેશવાક્યો લખેલાં હતાં. ભયંકર નાગને વશ કરતા કૃષ્ણનું, હાથમાં આખો પર્વત ઉપાડી સમુદ્ર ઓળંગી જતા હનુમાનનું, રાક્ષસોનો સંહાર કરવા જવાવાળા રામનું, વિદેશી જુલમગારોને હંફાવવા માટે પહાડોમાં જંગલોમાં ભટકતા રાજપૂતનો શીવાજી મહારાજનું, આખા યુરપને હચમચાવી મુકનારા કર્મવીર નેપોલીયનનું, દુશ્મનોએ પ્રપંચથી આપેલા હલાહલ વિષની અસર શરૂ થયા છતાં મરણને તાબે થવાની ના કહેનારા અસાધારણ વીર સોક્રેટીસનું, પહાડોમાં એકાકી વિચરતા પશુપતિ (સિંહ)નું, આકાશમાં ઊંચી ઉડતા ગરુડ પક્ષીનું, સમુદ્રપટ પર તરતા સાથે કુસ્તી કરનાર પહેલવાનનું, એવાં એવાં અનેક પ્રકારનાં—શક્તિની ભાવના પ્રેરનારાં—નિર્બળતા અને આળસના ભાવને ભુલાવી દેનારાં—ચિત્રો આ દીવાનખાનાની દીવાલો પર લટકાવેલાં હતાં. " મનુષ્ય પોતે પોતાનો કર્તા હર્તા છે, " " વિચાર શું નેમ ભગવાન શું તમારા પોતાના હાથમાં છે, " " રોગ ને વિકૃતિ માત્ર છે કે જેમાં 'શક્તિ' 'ઉપાય' ન રહ્યો હોય, " " તનદુરસ્તી માટે આવશ્યક હવા, રોશની, ખોરાક, કસરત અને વિચારો એ ચોકસ પ્રમાણમાં મેળવતા રહેવું છે, " " આરોગ્ય અને અનાદિ શાંતિ ઈશ્વરને સ્વાભાવિક મુકામ ન આપનાર દવાઓ પર વિશ્વાસ ન રાખવો જોઈએ, " " જેનો વિશ્વ અને સ્વાભાવિક મુકામ હોય તેઓએ, ભલે રોગ થયો હો તે છતાં દવાઓ લઈ વિલંબ ન કરે ત્યાં સુધી, આ સ્વતંત્રતાનો આનંદ ભોગવી શકે નહિ; કારણ કે આ દેહ " ઈશ્વરનું એક 'મંદિર' છે, " " ...

અનેક શંકાઓ લઇ જતા અને પાયા વગરની શંકાઓ ઉપર આશાની ઇમારત રચવાને પણ ચૂકતા નહિ. પરન્તુ સાચા આત્માઓની માફક સીતા કે સીતાના પરોપકારકુશળ પિતા પક્ષના પડપટારાની ગુદ્દલ દરકાર કરતા નહિ.

ડૉ. ધર્મચન્દના આ ઔષધાલયમાં ઉપર વર્ણવેલાં ગૃહો ઉપરાંત ૧ ગૃહ, ડાક્ટરો—કૉમ્પાઉન્ડરો અને નર્સોને રહેવાનાં મકાનો 'ઇન-ડૉર' દરદીઓ માટે ભોજનશાળા, નોકરોને રહેવાની ઓર- , તરવાની કસરત માટે એક મ્હોટો હોજ, ફૂટ-બૉલ વગેરે રમતો એક વિશાળ ખુલ્લું ચોગાન, સ્ત્રી-પુરુષોને સાંઝે વિશ્રાન્તિ એટલા માટે કરાવેલા બે અલાયદા બગીચા, વગેરે વગેરે અનેક ની સગવડ હતી.

અમૃતલાલ શેઠે આ સઘળું ઘણા જ આનંદ અને આશ્ચર્યથી અને પછી ડૉ. ધર્મચન્દની સાથે તે જમવા ગયા. બાજરીનો લો, દૂધ અને તાંદળજાની ભાજી સિવાય બીજો કોઇ પદાર્થ સવામાં આવ્યો નહોતો, પરન્તુ વિશાળ કૉમ્પાઉન્ડમાં પુષ્કળ વાને લીધે ખરેખરી ભૂખ લાગવાથી આ સાદો ખોરાક પણ આ ડપતિ અમૃતલાલને અમૃત જેવો મિષ્ટ લાગ્યો. જમતાં જમતાં મૃતલાલે પૂછ્યું : " ડાક્ટર સાહેબ ! ત્હમારા આ આશ્ચર્યજનક ાષધાલયના બહોળા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે ત્હમારે ફી ઘણી ારે રાખવી પડતી હશે ? "

ડાક્ટરે મ્હોંમાં જ હસીને કહ્યું : " બીલકુલ નહિ. બલ્કે એમ ડું તો ચાલશે કે અમે ફી જ લેતા નથી ! ઘણાખરા દરદીઓ ા માત્ર સલાહ આપીને જ વિદાય કરવા જેવા જણાવાથી ત્હેમના ાસેથી કાંઇ ફી લેવાની જરૂર જ રહેતી નથી, કેટલાકોને દવા આપ- ાની જરૂર જણાય છે પણ ઘણેભાગે દવાઓની પડતર કિંમત ત્હમે ધારો કો એટલી ભારે હોતી નથી. પ્રાઇવેટ પ્રૅક્ટીસ કરતા ડાક્ટરો દરરોજ- ના ચાર કે છ આના લે છે ત્હેમાં દવાનું સરેરાસ ખર્ચ એક બે પૈસા જેટલું જ હોય છે. અમારો રીવાજ એ છે કે, દરદીને ત્હેની પાછળ થવા દવાના ખરા ખર્ચનો આંકડો આપવામાં આવે છે અને કહેવામાં આવે છે, કે જો તે એટલું પણ ખર્ચ ભરવા અશક્ત હોય તો હાલ ફુરતમાં ગુદ્દલ પૈસા ન આપતાં જ્યારે તે આરોગ્યવાન અને રળવાને શક્તિમાન થાય ત્યારે આ ઔષધાલયમાં મુકાયલી પેટીમાં પોતાની મરજી મુજબ રકમ તેણે નાંખવી. ત્હને પાંચ

લેવાનું તો દૂર રહ્યું પણ મ્હારી પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર-પુત્રીઓ અને અન્ય કુટુંબીજનોના પણ હિતનો વિચાર ક્યારે કર્યો નથી, તેઓ એ સ્વાર્થસાધુ હૃદયથી આ પરમપરમાર્થી ડૉક્ટરની કદર શી રીતે સંભવે ? "

ચંદ્રાપર બુદ્ધિનો વિજય થતાં અમૃતલાલે પૂછ્યું: " પરન્તુ, ડૉક્ટર સાહેબ ! આવું મ્હોટું ખાતું સ્થાપવા પુરતો પૈસો ત્હમને કેવી રીતે મળ્યો ? શું ત્હમે ગર્ભશ્રીમંત છો ? શું પિતાએ વારસામાં આપેલા પૈસાથી આ મહાન પરોપકારી કાર્ય આરંભ્યું હતું ? "

" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણો લાંબો થશે " ડાક્ટરે કહ્યું " એના જવાબમાં મ્હારૂં આખું જીવનચરિત્ર કહેવું પડે તેમ છે. ભોજન પૂરું થયા બાદ આપણે એક કલાક બેસીને એ વાત કરીશું; પરન્તુ હું ભૂલતો ન હોઉં તો ત્હમને ત્હમારી મીલમાં જવાની ઘણી તાકીદ છે એમ કહ્યું જ ત્હમે કહ્યું હતું. "

"હા, મ્હને જવાની ઘણી જ તાકીદ છે" અમૃતલાલે કહ્યું "કોઈ પણ માણસ ખ્યાલ કરી શકે તે કરતાં પણ ઘણીજ તાકીદ. મ્હારો 'પરો – case of life-ઘણો ટુંકો છે અને મ્હારી એકે મીનીટ અમૂલ્ય છે. પરંતુ ત્હમારી વાતમાંથી મ્હને એવું કાંઇ પ્રાપ્ત થયું છે, જહેને પણ કિંમત થઇ શકે તેમ નથી. મ્હારી સ્ત્રીમાને અંતરમાતં થવાંમાં હું ધારૂં છું કે, દેવનો જ હાથ હોવો જોઇએ, એની મને ખાત્રી છે, ત્હમારા જેવા ઉદાત્ત આત્માની મુલાકાત પામી શકું અને એ દ્વાર મ્હારા અતિ તુચ્છ જીવનને કાંઇક ઉદાત્ત અને સફલ બનાવી શકું. ત્હમારૂં આત્મકથન સાંભળવામાં ખર્ચેલો એક કલાક સારામાં સારા મ્હારા જીવનવ્યાપારમાં ખર્ચાશે એ બાબતમાં મ્હને લેશ માત્ર શંકા નથી; માટે કૃપા કરી તે મ્હને જરૂર સંભળાવશો."

ભોજન સમાપ્ત થયું. તેઓ બન્ને બાજુના ન્હાના બગીચા અંદર ગોઠવાયલી આરામ ખુરશીઓમાં બેઠા થયા એટલે અમૃતલાલના આગ્રહથી ડાક્ટરે પોતાનું આત્મકથન શરૂ કર્યું:—

" અમૃતલાલભાઇ ! ત્હમારી સ્હામે બેઠેલા જે માણસને ત્હમે જુઓ છો તેને જન્મથી સદ્ગુણી કે સદાચરણી માણસ હોવાનું ધારતા હો તો એ ધારણાને મ્હારી કમનસીબે ભૂલી જવી પડશે. લીલાઓ વિચિત્ર છે; 'ભલા'માંથી 'બુરૂં' અને કેવી રીતે ઉપજે છે તેનો ઇતિહાસ બરાબર તપાસીએ તો

રૂપિયાની દવા ખર્ચ એટલા દરદીઓ પાસેથી રજાને વખતમાં
થતાં દશ રૂપિયા આ પેટીમાં ખુશીથી નાખે છે;—એમના બદ
લામાં અમે જે મરજી રાખીએ છીએ હેની નૈતિક અસર એમના ઉપર
એટલી બધી પડે છે કે તેઓ ગુણચોર થઇ શકતા જ નથી. એ
શ્રીમંતો તો અમારા આશ્ચર્યકારક સસ્તા બીલને જોઇ હસી જ પડે છે
અને કહે છે: 'બીજા કોઇ ડાક્ટર કે વૈદ્યને હાથ પડ્યા હોત તો
અમારા સેંકડો રૂપિયા બરબાદ થવા ઉપરાંત મહીનાઓ સુધી અમે
બીમારીથી છુટી શકત નહિ. માટે હુમારાથી થયેલા અમારા ના
ણાંના, સમયના અને પીડાના બચાવ તરફ જ દષ્ટિ રાખીને બદલો
આપવા માગીએ તો જે કાંઇ આપીએ તેટલું થોડું છે' એમ કહી
તેઓ શક્તિ અને ઇચ્છા મુજબ પચાસ–સો–પાંચસો કે ક્વચિત
વધારે રકમ પણ આપી જાય છે. આ સઘળી આવકથી અમે આ સંસ્થાનો
નિર્વાહ ઘણી જ કરકસરથી કરીએ છીએ. અલબત અમો ત્રણે ડાક્ટરોના
કુટુંબનિર્વાહનો આધાર પણ આ આવક ઉપર જ છે; પણ અમારો
માસિક ખર્ચ બહુ જ અલ્પ છે, કારણ કે અમે ઘણું સાદું જીવન
નિર્ગમીએ છીએ અને 'મુડી' કરવાની લેશ પણ ઇચ્છા રાખતા નથી.
અલબત આટલી કરકસર છતાં આ સંસ્થાનું એકંદર ખર્ચ આમદા
નીથી વધી પડે છે; પણ પાંચ વર્ષ સુધી એ ખોટને પહોંચી વળાય
એવી ગોઠવણ અમે સંસ્થાના જન્મ પહેલાં જ કરી રાખી છે. એ
પાંચ વર્ષની મુદ્દતને ખલાસ થવાને હજી છ માસ બાકી છે; પરન્તુ
અમને તે બાબતમાં કશી ચિંતા થતી જ નથી, કારણ કે દુનિયામાં
જે કામો જરૂરનાં છે તે કામોના નિભાવ માટે કુદરત પોતે ચિંતા
કરે છે.”

અમૃતલાલ શેઠ તો આ હકીકત સાંભળી ચકીત જ થઇ ગયા
અને ડાક્ટરના મ્હોં તરફ એકી ટસે જોઈ રહ્યા. તેઓ મનમાં જ
બોલ્યા: “શું આ સાચું હશે? શું આ હળાહળ કલિયુગમાં પણ
આટલી હદના સ્વાર્થત્યાગીઓ હોવાનો સંભવ છે?” પણ જેમ
જેમ ડાક્ટરની પ્રકાશિત આંખો અને પવિત્ર વદન ઉપર હેમની આંખો
વધારે ને વધારે ઠરતી ગઇ તેમ તેમ હેનું જાદુ હેમના હૃદય ઉપર
થવા લાગ્યું અને હેમણે મનમાં જ કહ્યું: “કેવી દુષ્ટ શંકા! હું હેનાં
પવિત્ર કામો હમણાં જ જોઇ ચૂક્યો અને તે છતાં આ શંકા? ખરે
ખર સ્વાર્થીજનો દુનિયામાં સર્વત્ર સ્વાર્થ જ ભાળે છે; કમળાની આંખ
વાળાને સ્વભાવતઃ જ બધું પીળું જણાય છે. મ્હેં દુનીઆનું બહુ

ત્યાગ્યું તો દૂર રહ્યું પણ મ્હારી પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર-પુત્રીઓ અને અન્ય કુટુંબીજનોના પણ હિતનો વિચાર કદાપિ કર્યો નથી, તેથી જે સ્વાર્થસાધુ હતો તે આ પરમાર્થમાં ઝંપલાવી દાન કરી કેમ બને ? "

વ્યંગપૂર્વક બુદ્ધિનો વિજય કરતાં અમૃતલાલે પૂછ્યું: " પરન્તુ, ડાક્ટર સાહેબ ! આવું મ્હોટું ખાતું સ્થાપવા પુરતો પૈસો તમને કેવી રીતે મળ્યો ? શું તમે ગર્ભશ્રીમંત છો ? શું પિતાએ વારસામાં આપેલા પૈસાથી આ મહાન પરોપકારી કાર્ય આરંભ્યું હતું ? "

" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણો લાંબો થશે " ડાક્ટરે કહ્યું " એના જવાબમાં મ્હારૂં આખું જીવનચરિત્ર કહેવું પડે તેમ છે. ભોજન પૂરું થયા બાદ આપણે એક કલાક બેસીને એ વાત ચર્ચીશું; પરન્તુ હું ભૂલતો ન હોઉં તો તમને તમારી ઑફિસમાં જવાની ઘણી તાકીદ છે એમ હમણાં જ તમે કહ્યું હતું. "

"હા, મ્હને જવાની ઘણી જ તાકીદ છે" અમૃતલાલે કહ્યું "કોઈ પણ માણસ ખ્યાલ કરી શકે તે કરતાં પણ ઘણીજ તાકીદ. મ્હારો 'કેસ' – case of life-ઘણો કુશ છે અને મ્હારી અર્ધી મીનીટ અમૂલ્ય છે. પરંતુ તમારી વાતમાંથી મ્હને એવું લાભ પ્રાપ્ત થયું છે, જેની પણ કિંમત થઈ શકે તેમ નથી. મ્હારી જીંદગીને અકસ્માત મળવામાં, હું ધારું છું કે, દેવનો જ હાથ હોવો જોઈએ, એવી માન્યતાથી કે, હું તમારા જેવા ઉત્કાન્ત આત્માની મુલાકાત પામી શકું અને એ દ્વારા મ્હારા અતિ ટુંક જીવનને કાંઈક ઉત્કાન્ત અને સરસ બનાવી શકું. તમારું આત્મકથન સાંભળવામાં ખર્ચાતો એક કલાક સારામાં સારા નફાના જીવનવ્યાપારમાં ખર્ચાશે એ બાબતમાં મ્હને લેશ માત્ર શંકા નથી; માટે કૃપા કરી તે મ્હને જરૂર સંભળાવશો. "

ભોજન સમાપ્ત થયું. તેઓ બન્ને બાજુના ન્હાના બગીચાની અંદર ગોઠવાવેલી આરામ ખુરસીઓમાં આડા થયા એટલે અમૃતલાલના આગ્રહથી ડાક્ટરે પોતાનું આત્મકથન શરૂ કર્યું:—

" અમૃતલાલભાઈ ! તમારી સ્હામે હમણાં જે માણસને તમે જુઓ છો તેને જન્મથી સદ્ગુણી કે સદાચરણી માણસ હોવાનું જો તમે ધારતા હશો તો એ ધારણાને મ્હારી કબુલાતો જૂઠી પાડશે. કુદરતની લીલાઓ વિચિત્ર છે; 'ભલા'માંથી 'બુરૂં' અને 'બુરા'માંથી 'ભલું' કેવી રીતે ઉપજે છે તેનો ઇતિહાસ બરાબર તપાસીએ તો ... કે

જ સિદ્ધાંતપર આવવું પડે છે કે 'ભલું' અને 'બુરૂં' એવું કાંઇ છે જ નહિ. આત્મા પોતે તો 'ભલો'એ નથી તેમજ 'બુરો' પણ નથી; પણ તે જ્યહારે સ્થૂલ દેહ દ્વારા ક્રિયા કરે છે ત્યહારે સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ પૈકીની જે શક્તિની સહાયથી ક્રિયા કરે છે તેવી ત્હેની ક્રિયા બીજાઓને દેખાય છે. ભલી કે બુરી દેખાતી ત્હેની દરેક ક્રિયા ત્હેને પોતાને તો નીજ સ્વરૂપના ભાન તરફ જ દોરી જતી હોય છે. અને આ અનુભવ જ્યહારે મનુષ્યને થાય છે ત્હારે તે ગમે તેવી વ્યક્તિના પણ તારણ માટે નાસીપાસ થતો નથી. મ્હારો પોતાનો ઇતિહાસ આ સત્યને વધારે સારી રીતે પુરવાર કરશે.

"હું કાઠિયાવાડના એક ગામડામાં એક ગરીબ જૈન કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. જન્મથી હું તોફાની, કજીઆખોર અને મતલબી હતો. નીતિના કટ્ટા શત્રુ તરીકે હું મશહુર હતો. એક વખત એક બોર્ડીંગ હાઉસ કે જેમાં હું રહેતો હતો ત્હેના વિદ્યાર્થીઓએ 'કન્યાવિક્રય'ના વિષયપર વિવાદ ચલાવ્યો અને સઘળાએ અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી કન્યાવિક્રયને સખ્તમાં સખ્ત તિરસ્કાર આપ્યો, ત્હારે મ્હેં પોતે ઉત્પન્ન કરેલી ચીજની પોતાની ઇચ્છા મુજબ વ્યવસ્થા કરવાનો મનુષ્યને હક્ક છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું, એટલું જ નહિ પણ, એ પણ એક જાતનો 'વ્યાપાર' છે અને વ્યાપારની બાબતમાં ધર્મ-અધર્મનો વિચાર કરવો એ અજ્ઞાન છે એમ પણ મ્હેં જણાવ્યું હતું! આ એક જ બનાવપરથી મ્હારી પહેલાંની સ્થિતિનો ત્હમને ખ્યાલ થઇ શકશે. અંગ્રેજી સાતમું ધોરણ ભણતો હતો એવામાં એક જૈન ન્યુસપેપરમાં મ્હેં એક જાહેર ખબર વાંચી કે કલકત્તામાં વસતા જૈનોનાં બાળકોને પ્રાથમિક ધર્મશિક્ષણ આપવા માટે એક શિક્ષકની જરૂર છે. હું તરત જ ત્હાં ટપકી ગયો અને નોકરી મેળવવામાં ફાવ્યો. લોકો ભદ્રિક હતા; વ્યવહારમાં ધર્મને જોડવાને તેઓ ખુશી નહતા. ધર્મક્રિયા અને શાસ્ત્રવચનના રૂઢ અર્થોમાં તેઓ એટલા મક્કમ હતા કે એ બેના ઓથા તળે ત્હેમને ઠગવા એ બહુ જ સહેલું કામ હતું. મ્હેં એક ચુસ્ત જૈન તરીકેનો દેખાવ ઘણી ખૂબીથી કર્યો અને કેટલાક માસ પછી સાધુદીક્ષા લેવાની ઉત્કંઠા બતાવી. ભોળા જૈનો મ્હારી આ ઉત્કંઠા જોઇ ઘણા ખુશી થયા અને મ્હને 'સાચો ઉપદેશક' [illegible] કરવા લાગ્યા. છેવટે મ્હેં એમને જણાવ્યું કે, મ્હારાં વૃદ્ધ મા-બાપનો એકનો એક પુત્ર હું [illegible] મારે

મુશ્કેલી પડી; માટે ત્હેમને માટે કાંઇક સાધન સુઝી જવાય તો ઠીક. આ ઉપરથી કોઇએ સો, કોઇએ પચાસ, અને કોઇએ પચીસ રૂપિયા કહાડીને મ્હને રૂ. ૨૫૦૦) ની રકમ કરી આપી. તે પછી એ રકમ માબાપને સોંપવાના અને દીક્ષા માટે ત્હેમની પરવાનગી લેવાના ઇરાદાનાથી હું દેશમાં ગયો; પણ એ રકમને સંસાર છોડવાની જરૂરીઆતમાં ખર્ચવાને બદલે એ વડે હું સંસાર માંડી બેઠો અર્થાત્ ફરી પરણ્યો ! હવે મ્હારાથી કલકત્તા તો જવાય તેમ રહ્યું ન હતું. પણ ત્હાંની નોકરી દરમ્યાન એક ડાક્ટર પાસેથી બાયોકેમીક દવાઓ સંબંધી થોડું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, જેનો ઉપયોગ ધંધા તરીકે કરવા હવે મ્હને ઇચ્છા થઇ. એક ન્હાનુંસરખું દવાખાનું દેશમાં જ ખોલ્યું, પણ મ્હારૂં ગાડું ચાલી શક્યું નહિ. પાસેની જેટલી પાઇ પણ ખવાઇ ગઇ. અને થોડુંક દેવું પણ કરવું પડ્યું. ધીમેધીમે એવો વખત આવી લાગ્યો કે ઉધાર સીધું આપનાર કે પાંચ રૂપિયા ઉછીના આપનાર પણ કોઇ મળ્યું નહિ. આ સ્થિતિએ મ્હને મરણીઓ બનાવ્યો. કેટલાંક જ્હારે વગર મહેનતે લાખો રૂપિયા રળે છે અને અમનચમન કરે છે ત્હારે હું મહેનત કરવાની ઇચ્છા તેમજ શક્તિ છતાં પેટનો ખાડો પૂરવા જેટલું પણ પામતો નથી, એવો કુદરતનો પક્ષપાત હું વધારે વખત સહન કરી શકું તેમ ન હતું. મ્હેં હવે વિચાર્યું કે 'દુનિયામાં સૌ કોઇ જીવવા માગે છે—કોઇ મરવા ઇચ્છતું નથી અને જીવવાનો હક દરેક જીવાત્માને છે. વ્યક્તિગત જીવનને છોડી સામાજિક જીવન સ્વીકારવા છતાં સમાજ જે સર્વે વ્યક્તિઓનો નિર્વાહ થાય એવી યોજના કરવાને અદ્યાપિ પર્યંત ફુરસદ ન મેળવી શક્યો હોય તો, સમાજના અંધેરને તાબે થઇ મરવા કરતાં બહોળા સમાજમાંના એકાદ ધરાઘણા અર્થના શીકારથી પણ પોતાનું પોષણ કરી લેવું, એ ઇનસાફ છે.' અને એ વિચારથી મ્હેં જીવનને—અલબત અસત્ય સંજોગોમાં—કરેકોઇ રીતે ભોગવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક છાપાવાળાની ભલામણથી એક જૈન સંસ્થાનો ટ્રેઝરર (ખજાનચી) બનવા મ્હેં કોશીશ કરી અને નશીબજોગે ત્હેમાં હું ફાવ્યો. મ્હારો ઉપરી એક 'પુરો મારવાડી હતો, તેથી રૂ. ૨૫) નો પગાર મુશ્કેલીથી આપે તેમ હતું. 'શેઠીઆ વસતા હોય ત્હાં ધૂતારા ભૂખે મરે જ નહિ' એ કહેવત હું બરાબર જાણતો હોવાથી મ્હેં મ્હારા ઉપરીને કહ્યું કે 'ધર્માદાનું કામ છે, માટે હું પગાર મુદ્દલ નહિ લઉં અને મ્હારૂં ગુજરાન વૈદકના ર[illegible] ચલાવી લઇશ.' 'મારવાડી' શેઠને આ વાત પસંદ પડી અને

નીમણુક થઇ. ધીમેધીમે મ્હેં તે હૈયાફુટા શ્રીમંતને મ્હારા પંજામાં પુરેપુરો લીધો ત્હેના કુટુંબની દવાદારૂ હું મફત કરતો, ત્હેની પેઢીને લગતું અંગ્રેજી પત્રવ્યવહારાદિ કામકાજ પણ હું જ કરી આપતો અને એક ધર્મસભાના માનદ પ્રમુખ તરીકે શેઠ બહુ ભોગ આપે છે એમ કહી ખુશામતથી પણ ત્હેને પ્રસન્ન કરવાની તક લેવાનું ચુકતો નહિ. પરિણામે શેઠે સંસ્થાની સઘળી સત્તા મ્હને આપી. પછી તો પૂછવું જ શું ? ધર્મનું ખાતું હોઇ ગામોગામથી સંખ્યાબંધ દાન આવ્યા કરતાં, જેમાંનાં કેટલાંક દાન તો એવા લોકો તરફથી આવ્યા કરતાં, કે જેઓ પહોંચ તે શું ચીજ હશે એટલું પણ જાણતા નહિ. વળી મ્હેં વાર્ષિક હિસાબ બહાર પાડવાનું પણ, કામનો બહુ જ બોજો હોવાના બહાના તળે, મુલતવી રાખ્યું હતું અને નામાનું કામ મ્હારા જ ખાસ માણસને સોંપવાની આગમચેતી રાખી હતી. એકાદ વર્ષમાં તો હું એક સારીસરખી રકમ બચાવવા શકિતમાન થયો. બીજે વર્ષે મ્હેં એક ન્હાનું કારખાનું ખોલ્યું અને સભાની વગરપગારની—પણ ચારગણી આવકવાળી—નોકરી પણ ચાલુ રાખી. પૈસો પૈસાને ખેંચી લાવે છે, એ નિયમ પ્રમાણે—પાંચેક વર્ષમાં મ્હારી પાસે વીશેક હજારની શીલીક થવા પામી. આ પાંચ વર્ષ દરમ્યાન હું છેક નિશ્ચિંત જ હતો એમ માની લેવાનું નથી. મ્હારા ખાઉકણપણાનો વ્હેમ કોમના કેટલાક બુદ્ધિશાળી પુરૂષોને આવવા લાગ્યો; પરંતુ તેઓમાંના ઘણાખરા તો જાહેર હિંમત વગરના અને પારકી પંચાતથી દૂર રહી ઘર સાચવી બેસનારા હોઇ મ્હારી વિરૂદ્ધમાં કાંઇ કોલાહલ થવાનો વખત આવવા પામ્યો નહતો. પરન્તુ પાંચમા વર્ષની આખરે સભા પોતે મરવા જેવી દશામાં આવી પડતાં લોકો પુરેપુરા વ્હેમાયા અને ચોપડા તપાસવાનું તથા ખુલાસા પૂછવાનું જોર બતાવવા લાગ્યા. પ્રથમ તો મ્હેં ત્હેમને મ્હારા હાથમાંના વાનરજી અર્થાત્ શેઠ મારફત ઉડાવનારા અને ડરાવનારા જવાબ અપાવ્યા, પરંતુ આખરે બે હિમ્મતવાળા સભાસદોએ ધર્માદા ખાતાનો હિસાબ તપાસવા સરકારમાં અરજી કરી અને ચોપડા સરકારમાં સોંપાયા. બહારથી ગમે તેવું નિર્ભયપણું રૂપ કરવા છતાં અંદરથી તો હું ચોરની પેઠે ડરતો હોવાથી હવે મ્હારૂં શું થશે એ વિચારવાયુને પરિણામે મ્હને હીસ્ટીરીઆ જેવું દરદ લાગુ પડ્યું અને અન્ધારામાં મૂકી દીધા માટેના પૈસાથી ખરીદેલી મ્હારી પત્ની પણ મરણ પામી. હવે વિશેષ લાચારી અને શરમથી શેઠનું મ્હોંઢું જોવાનું શરમ : અને લોકોથી બચવા માટે મ્હેં નાસી

છૂટવાનો ઠરાવ કર્યો. જર્મનીમાં ન્હાઈ દર્દ મટાડનારા ખાસ તબીબ ઘણા છે એમ હું જાણતો હોવાથી અને મ્હારી પાસે પુરતા પૈસા હોવાથી છેવટે જર્મની ઉપડી જવાનું જ નક્કી કર્યું અને સારા મુહૂર્તે હું ઉપડી ગયો. 'સારૂં મુહૂર્ત' કહેવાનું કારણ એ છે કે મ્હારી જીંદગી બદલી નાખનારો-મ્હને દૈવી જીવનનું પીછાન કરાવનારો એ જ કથાક હતો, કે જેમાં હું હિંદને સલામ કરી પશ્ચિમપ્રયાણ કરવા ઉપડ્યો. ડૉ. રયુશલરના એક ચેલાને હું મળ્યો અને મ્હારા દરદની વાત કહી. તે પરોપકારી પુરૂષે કાંઇપણ ફી લીધા સિવાય મ્હને થોડા દિવસમાં નિરોગી બનાવ્યો અને મ્હને બાયોકેમીક ઉપચારનું પ્રાથમિક જ્ઞાન ધરાવતો જાણી ઘણી પ્રસન્નતાથી સૂચવ્યું કે મ્હારે હેની સાથે બે વર્ષ રહી એ વિદ્યાનો અનુભવયુક્ત અને સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવો. મ્હેં તે સૂચના ઘણા આભાર અને માનની લાગણી સાથે સ્વીકારી. હું પોતે માનસિક શક્તિ તો સારી ધરાવતો હતો અને વળી મ્હારો વિદ્યાગુરૂ શિખવવામાં ઘણો હોંશીલો હતો, તેથી બે વર્ષમાં તો હું એ વિદ્યાનો પારંગત બન્યો. હવે દુનિયાના કોઇ પણ ભાગમાં રહીને મ્હારો નિભાવ કરવાનું કામ મ્હારે માટે અતિ સરળ, થઇ પડ્યું. પરન્તુ મ્હોટો લાભ તો અર્થપ્રાપ્તિનું સાધન મળ્યું તે નહિ, પણ તેથીએ કાંઇ જૂદી જ પ્રાપ્તિના રૂપમાં હતો. મ્હારો ગુરૂ અસત્યની સ્હામે યુદ્ધ કરવા માટે જ જન્મેલો એક અસાધારણ 'યોદ્ધા' હતો. ડાક્ટરોવડે લોકોનાં લોહીમાંસ અને દ્રવ્ય ચુસાતાં જોઇ હેનાથી ચુપ બેસી શકાતું નહિ, તેથી તે પ્રચલિત ઔષધીશાસ્ત્ર અને ડાક્ટરોનાં પોપાળાં ખુલ્લાં કરતો. લોકોને કુદરતના કાનુનો સ્હમજાવી આરોગ્ય જાળવવાના રસ્તા બતાવતો અને દરદોને 'પીડા', સમાન માનવાને બદલે આહાર-વિહાર અને આચાર-વિચારની ભૂલો સૂચવતાં ચિન્હ અથવા 'સીગ્નલ' તરીકે માનવાનું શિખવી સ્હેલાઇથી અને નજીવા ખર્ચે તે ભૂલો સુધારવાના રસ્તા બતાવતો. સંખ્યાબંધ પેપરો મારફત તે પોતાના પરોપકારી વિચારો ઘેરેઘેર ફેલાવતો; આખી દુનિયામાં ફરીફરીને ભાષણો આપી લોકોને જગાડતો, પોતે નિર્ધન છતાં ધનની તૃષ્ણા ન રાખતાં સાધનહીન દરદીઓને વગર ફીએ સાજા કરતો. આ મનુષ્ય રૂપમાં અવતરેલા દેવની બે વર્ષની સોબતે મ્હારામાં, હું પણ ન જાણવા પામું એવી રીતે, અસાધારણ ફેરફાર કરી નાખ્યો. હવે તો હું પણ એના પવિત્ર 'મીશન' માં જોડાયો. મ્હારી પાસે જે શીલીક હતી તે મ્હેં તેના હાથમાં મુકી અને અમે બન્નેએ નવું નવું વિશેષ જ્ઞાન

યોગપરના સંપૂર્ણ પ્રયત્ન આદર્યો. એનાર પૌર્વ દેશોમાંથી જાતી ની અમારું બન્નેનું સુખશાન્ત ભાસવાને માટે હતી, અને મ્હારી પાસેની થોડીક મુસાફરી ખર્ચ તથા વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા અખતરા અને અનુભવનાં સાધનો પાછળ ખર્ચાતી. અનુભવકારીને જણાતી તમામ પ્રકારની ઉપચાર વિધા અમે શોધ્યા, કોઈ કોઈ જાતનાં વિચિત્ર દરદોની ચિકિત્સા કરવાના પ્રસંગો અમને મળ્યા, અને છેવટે મહાન સત્તાની એક બાજુ-નો પડદો ઉંચો થઇ દેખાયું કે સઘળા સ્થૂલ ઉપાયોની પેલીપાર-બુદ્ધિની પેલીપાર-પ્રયોગોની પેલીપાર-'કાંઇક' છે ખરૂં કે જે ગમે તેવા ભયંકર દરદને સહજમાં મટાડી શકે. તે 'કાંઇક' ને આર્યો યોગવિદ્યા કહે છે, કે જે આત્માની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ વિચાર સૂઝતાં અમે અધ્યાત્મ વિદ્યા (spirituality) તરફ અમારૂં લક્ષ દોર્યું. મ્હને લાગ્યું કે એ માટે સારામાં સારૂં ક્ષેત્ર આર્યાવર્ત્ત છે, કે જ્યહાં હજારો વર્ષથી અધ્યાત્મવિદ્યાનો ઝરો વહ્યાં કરે છે અને વહેતો વહેતો અન્ય પ્રદેશોને પણ ફલદ્રુપ કરે છે. પરન્તુ મ્હને ભય એ હતો કે, આજના પરતંત્ર, દાસત્વભાવનાને પૂજનારા, અને તેથી દાંભિક બનેલા આર્યાવર્ત્તમાં સાચા અધ્યાત્મીને શોધી કહાડવામાં ઘણી મુસ્કેલી પડશે. મ્હારી આ ચિંતા જાણીને મ્હારા મિત્રે કહ્યું કે, યદ્યપિ એ વિદ્યાનો મ્હોટો ખજાનો તો આર્યાવર્ત્ત સિવાય બીજે ક્યાંઇ મળવો મુસ્કેલ છે, તથાપિ એ ખજાનાની પિછાન કરાવવા પુરતું જ્ઞાન તો જર્મનીમાંથી પણ મળી શકશે. પૂર્વના સઘળા ધર્મો અને શીલસુરીઓને લગતા પવિત્ર ગ્રંથોના સૌથી પ્રથમ ભાષાંતર કરનારા બધા જર્મનો જ હતા. ખુદ યુરોપમાં ધર્મ સંબંધી મ્હોટા ફેરફાર (revolutions) કરનારા પણ જર્મનો જ હતા, અને એમની સમાજરચના અને જીવનમાં વેદાન્તના સંસ્કારો એક અથવા બીજા રૂપમાં ઓતપ્રોત કરવામાં આવ્યા છે. બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિની ભાવના ત્યહાં નવી જન્મી છે, વસતિથી ઘણે દૂર ઝાડની ટોચપર નગ્નાવસ્થા-માં એકાન્ત જીવન ગુજારનારા 'અવધુ' પણ ત્યહાં છે, કે જેઓનું ઉંડું જ્ઞાન 'સંસાર'ની 'રમતડી' ઉપર મુંગું હાસ્ય કરે છે અને જહેમના 'ગરૂડ' અને 'સિંહ' અદૃષ્ટ સૃષ્ટિમાં અપ્રતિબદ્ધ 'વિહાર' કરવામાં 'મજા' માને છે. આ સાંભળતાં મ્હને તેવા એકાદ 'અવધુ'ની મુલાકાત કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ આવી. મ્હારા મિત્રની મદદથી હું કેટલેક દિવસે એવા એક 'નાગા' અને 'દુનિયાથી આઘા, પુરૂષનો પત્તો મેળવી શક્યો, પરન્તુ તે વજ્રના દીલવાળો અવધુ મ્હારી કથા અને

ભાગ્ય સુવર્ણથી મંડાયું જ રહ્યું અને હજી મિત્રકુટુંબના પ્રેમ-
મથી રેલાયેલું જ છે; હાર્દિક જીવનમાં બધું મળ્યું. મિત્ર, હવે
રસના ભાવો એમ ઝુલવતા હતા કે, ક્યારે એનું આરોગ્ય ક્ષેત્ર
જેવા પોતાના અભ્યાસ વિચાર પ્રમાણે "સ્વિકાર્યું" ન હોય
પરન્તુ ત્યારથી હું કંઈક નથી લેખ ન થયું. મ્હેં લખ્યું કે,
દુનિયામાં સ્વાભાવ જ્ઞાન અને શાંતિઓ જેમ કરી શકે છે તેવું
જ નહિ, પણ જ્ઞાન અને શાંતિને ઈશ્વરની નિર્મળ બુદ્ધિ અને
આત્મસંયમ રહેલો એ જ મોટી વાત છે. અને એ શક્તિ જ્યારે આમાં
તલ્લીનતાપૂર્વક ધ્યાન વિના આવતી મુશ્કેલ છે, માટે મ્હારે નિત્ય-
માં જાય ધોરણ આરોગ્ય અને શક્તિની વૃદ્ધિ કરવા માટે નિત્યનો
પ્રયત્ન આદરવો. સંભવ છે કે, એવા પ્રયત્નને પરિણામે એ શક્તિ
આરામાં ઉત્પન્ન થઈ તે વડે કોઈ આ અભ્યાસનો સંદેશ પણ સુધ-
રશે. પ્રથમ સેવાધર્મ, પછી આધ્યાત્મિક, અને પછી સાંપ્ર-
દાયિક શક્તિઓ; એ સ્વાભાવિક ક્રમમાં મ્હને ૧૯ માં આ વર્ષ અને
એ ક્રમને અનુસરવાનો મ્હેં ૧૯ સંકલ્પ કર્યો.

" હવે હું હિંદ તરફ પાછો ફર્યો. મ્હારી પાસે સ્ત્રીઓનાં
રામ તે વખતે થોડીકમાં હતી, જે વડે મ્હેં આનંદ આશ્રમનામ
ની હિંદવાસ આશ્રમ ખોલવાનું ઠરાવ્યું. કામમાંની ફુરસદ મળતી રહે આ
સંસ્થા ઉભી કરી ખરી, પરન્તુ ચાલુ વર્ષને પહોંચી વળવા માટે
ફંડ ચાલુ કરવાની જરૂર જોવામાં આવી. એવામાં મ્હારા ટ્રીટાં-
ના મિત્ર અને ભાવક શ્રી. ચન્દ્રશંકરની મ્હને ઓળખ થઈ. શ્રી. ચન્દ્રશંકર
તે વખતે અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ બેરીસ્ટર હતા અને ઘણું સારી
આમદાની કરતા હતા. અમારા પરિચયે થોડા જ દિવસમાં ૬૬ મૈત્રીનું
રૂપ ધારણ કર્યું અને એના પરિણામે શ્રી. ચન્દ્રશંકરના વિચારો મ્હારા
જેવા જ થઈ ગયા. એમણે પોતાની આમદાનીનો મોટો ભાગ આ
સંસ્થા ખાતે આપવા માંડ્યો, જેથી બે વર્ષમાં તો ખર્ચ કાઢતાં પચીસેક
હજારની શીલીક થવા પામી. તે પછી ત્હેમણે બેરીસ્ટરનો ધંધો છોડી
પ્રોફેસર અને લેખક તરીકેનો ધંધો, એમાં ઘણી જ થોડી આવક હોવા
છતાં, એથી નવીન ભારતમાં શક્તિપ્રેરક ભાવનાઓ ફેલાવી શકાશે એ જ
હેતુથી, સ્વીકાર્યો. આ ધંધાની ત્હેમની આવક ઘણી થોડી હોવા છતાં
ત્હેનો પણ અડધો હિસ્સો તેઓ આ સંસ્થાને આપ્યા કરે છે: અને ખુબી
તો એ છે કે ત્હેમનો આ આત્મભોગ અમારા બે સિવાય બીજું
કોઈ જાણતું નથી, અને—"

" અને હવે મ્હેં ત્રીજાએ ત્હમારી એ ખાનગી ટોળીની ખાનગી હકીકત જાણી છે, માટે મ્હારે પણ તે ટોળીના સભાસદ થવું જ જોઇશે. હું ત્હમો બન્ને સ્વદેશસેવકો હસ્તક રૂપિયા દસ લાખની રકમ મુકવા માગું છું, અને તે પણ એ જ શરતે કે ત્હમારે મ્હારૂં નામ કોઇને જાહેર કરવું નહિ. ત્હમો જે સ્વર્ગીય આનંદ અનુભવો છો તે માટે મ્હને ત્હમારી ઇર્ષા આવે છે, અને એ આનંદમાં ભાગ પડાવવાની હમણાં મ્હને ઘણી ગરજ છે. ચન્દ્રશંકર અને ત્હમે એ રકમના ઉપયોગ માટે કોઈ યોજના વિચારજો, અને હું મીલ-મજુરોને આપેલા વચન મુજબ એમને મળવા અને મીલ-વ્યવસ્થાના રસ્તા મુકરર કરવા જાઉં છું. ત્હમારી જીવનકથાએ મ્હારા મન પર જબરી અસર કરી છે, તેથી મ્હારે ત્હમારી સાથે ઘણી વાતો કરવાની છે, ઘણી સલાહો પૂછવાની છે અને મ્હારી લીલાં અને ચન્દ્રશંકર વચ્ચેના લગ્નનો માર્ગ શોધવા બાબતમાં કેટલીક યુક્તિઓ પણ કરવાની છે. માટે ફરીથી હું ત્હમને મળીશ; દરમ્યાનમાં ' વન્દેમાતરમ્ ' ! "

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તો કાંઇ પણ સંગીન, ચીરસ્થાયી અને પ્રગતિવર્ધક કાર્ય બની શકે જ નહિ. એટલા માટે હું પોતે એવી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું અને આશા રાખું છું કે ત્હમે બધા પણ ત્હમારા ઇષ્ટદેવની સાક્ષીએ એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને જ કામ શરૂ કરશો.

"શરીરના તમામ અવયવોનું હિત જેમ એકબીજાના હિતથી સંકળાયલું છે, ભિન્ન નથી, તેમ સમાજના દરેક વર્ગનું અને વર્ગમાંની દરેક વ્યક્તિનું હિત એકબીજાથી સંકળાયલું છે. શરીરને માથા વગર નહિ ચાલે તેમજ પેટ કે પગ વગર પણ નહિ ચાલે, તેમ સમાજને નાણાંવાળા વગર નહિ ચાલે તેમજ મજુરવર્ગ વગર પણ નહિ ચાલે અને અનુભવી વ્યવસ્થાપકો વગર પણ નહિ ચાલે.

"સમાજના દરેક વર્ગની રક્ષા તેમજ ઉત્ક્રાન્તિ થાય એવાં જ બંધારણો સમાજને ટકાવી શકે અને અંધાધુધી કે શત્રુથી સડતો કે મરતો બચાવી શકે.

"પરન્તુ મનુષ્યમાં રહેલી સ્વાર્થ વૃત્તિ ત્હેને પોતાના વ્યક્તિગત—અને તે પણ તાત્કાલિક—લાભ તરફ પ્રેરી રહેલી છે, તેથી મનુષ્ય સમાજનું અને તેથી પોતાનું પણ અહિત કરી બેસે છે ત્હેનું ત્હેને ભાન હોતું નથી. 'ધર્મ' મનુષ્યની દૃષ્ટિને વિકસાવનારૂં અને તાત્કાલિક નહિ પણ પરિણામે લાભ આપનારા વિચાર પ્રેરનારૂં તત્વ હોઇ, આપણા દેશના બુદ્ધિશાળી પૂર્વજોએ દરેક સામાજિક ઘટના ધર્મના પાયા પર જ રચી હતી, અને તે કારણથી બીજા દેશોની માફક મુડી અને મજુરી વચ્ચે વિગ્રહ થવાના પ્રસંગો આપણા સમાજમાં આજસુધી ઉભા થયા નહોતા. યુરોપી પ્રજાનું રાજતંત્ર અહીં દાખલ થતાં એમની ભાવનાઓ અને એમનાં બંધારણો પણ ચુપચાપ આપણા સમાજમાં અને મગજમાં પેસવા લાગ્યાં. એમને જોઇને આપણે મીલો અને કારખાનાંઓ કરવા લાગ્યા અને ઘણા મનુષ્યોની મહેનતે થોડાઓ માલદાર બનવા લાગ્યા. આ થોડાઓ જેમ જેમ માલદાર બનતા ગયા તેમ તેમ શરીરે વધારે [illegible], બુદ્ધિએ વધારે એકપક્ષી અને હૃદયે વધારે મલીન બનતા ગયા. તેઓને જરૂર કરતાં અતિ વધારે ધન, વગર મહેનતે કે ઓછી મહેનતે મળતું હોઇ, તેઓએ જીંદગીની જરૂરીઆતો વધારી મૂકી અને [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] દેશને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહિ પણ [illegible]

વર્ગ પાસેથી સખ્ત મજુરી વસુલ કરી તેને નિર્માલ્ય અને ઢોંગી જીંદગીવાળા બનાવી દઇ દેશનું ખરૂં બળ ચુસી લીધું. એક તરફથી મુડીવાળાઓ જરૂર કરતાં પણ વધારે મળવાથી નિર્માલ્ય બનતા ગયા, અને બીજી તરફથી મજુરવર્ગ જરૂર કરતાં ઓછું મેળવવા માટે પણ કરવી પડતી ભયંકર જાતની મજુરીને લીધે નિર્માલ્ય બનવા લાગ્યો. યુરોપનો રોગ આ પ્રમાણે આપણા આખા સમાજને નિઃસત્વ કરવા લાગ્યો. આ પછી કુદરતી રીતે જો કોઇ વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ શકે તો તે એ જ કે મજુરો મુડીવાળા સામે માથું ઉપાડે. મજુરવર્ગનું આવું યુદ્ધ સ્વાભાવિક જ છે. એમાં અસ્વાભાવિક કે આશ્ચર્યરૂપ કાંઇ નથી. આપણી ભીમમાં ગઇ કાલે ફક્ત થયેલું ન્હાનું યુદ્ધ આખા હિંદનો મુડી અને મજુરી નામના બે વર્ગો વચ્ચે ચાલુ થવાના અને લાંબો વખત ટકવાના ભયંકર યુદ્ધની શરૂઆત માત્ર છે. એ યુદ્ધ લાંબો વખત ચાલશે અને ભયંકર રૂપ ધારણ કરશે એવી આગાહી કરવાનાં બે કારણો છેઃ-એક તો, જેવો આઘાત તેવો જ પ્રત્યાઘાત હોય અને તેથી જેટલે દરજ્જે મજુરોએ ત્રાસ ભોગવ્યો હોય તેટલે જ દરજ્જે પ્રત્યાઘાત રૂપે મજુરી તરફનો ત્રાસ ઉભો થાય એ સ્વાભાવિક છે; અને બીજું કારણ એ છે કે, સુશિક્ષિત મનુષ્યોએ ઉપાડેલા યુદ્ધને દલીલ અને સમજાવટથી થોડા વખતમાં શાન્ત કરવું શક્ય છે, પરન્તુ અશિક્ષિત વર્ગે ઉપાડેલા યુદ્ધને —જેમનામાં દલીલ સમજવાની શક્તિ ન હોવાથી અને ઇન્દ્રિયોપર કાબુ રાખવા જેટલું નૈતિક બળ પણ ન હોવાથી તેમજ જેમનામાં ‘ ખંધારણ ’ જેવું કાંઇ ન હોવાથી—એ યુદ્ધને શાન્ત કરવું લગભગ અશક્ય છે. તે યુદ્ધ તો મુડીનો નાશ થયેથી કે પછી મજુરીનો પોતાનો નાશ થયેથી જ બુઝાય. મુડી પોતાનો નાશ થવા દે તેવી ભોળીભાળી નથી એટલું જ નહિ પણ તેની પાસે જો કે પોતાનું બળ નો છે નહિ પણ બનાવટી બળ એટલી બધી જાતનાં અને એટલાં મજબૂત છે અને મેળવી શકે છે કે તે વડે તે સ્વરક્ષા માટે મજુરપક્ષનો લગભગ નાશ જ કરી બેસે. એ બળો કયાં છે? રાજસત્તા મુડીની સખી હોઇ ' હડતાળ પાડવી એ ગુન્હો છે ' એવો કાયદો તેઓ કરાવી શકે છે અને એ રીતે મજુરવર્ગનું એકનું એક શાન્ત નિર્દોષ હથીઆર ભાંગી શકે છે. જ્યાં એવો કાયદો નથી થઇ શકતો ત્યાં વગર કાયદાએ પણ પોલીસની મદદથી કે બેરીસ્ટરોની વાળ ચીરવા જેવી દલીલોની મદદથી મજુરવર્ગના ઐક્યને ગુન્હાભરેલી એકસંપી ઠરાવી તેઓ

ઉપર ગોળીબ્હાર કરાવી શકે છે,જેલમાં ગોંધાવી શકે છે.અગર મજુરોની છેડ કરી ત્હેમને સ્વરક્ષણ માટે શરીરબળ વાપરવાની સ્થિતિમાં લાવી મૂકી એ સ્થિતિને હુલ્લડનું નામ આપી સરકારને વચ્ચમાં નાખી શકે છે. મીઠાં વચનો આપી તેઓમાંના એકાદ બે મૂર્ખા કે સ્વાર્થીઓને સમજાવ કે લાલચથી પોતાના પક્ષમાં લઇ તેઓ દ્વારા જ મજુરોની એકસંપ તોડી પાછળથી એકેકને વીણીવીણીને ખાનગી રીતે ઉઘાડવું વેર પ લઇ શકે છે. મતલબ કે ત્હેમની પાસે પોતાનું બલ ન હોવા છતાં સ કારનું, ધનનું, યુક્તિપ્રપંચનું ઇત્યાદિ ઘણાં પ્રકારનાં ઉછીનાં લેવાય બલો મોજુદ છે. આ બલનો ઉપયોગ કરવાથી મજુરી લગભ નાશ પામશે, અને મજુરીના નાશ સાથે જ પોતાનો પણ ના છે એ વાતનું ત્હેમને બુદ્ધિમાનોને જ જો ભાન ન હો તો, જેઓને ઇરાદાપૂર્વક નિરીક્ષર રાખવામાં આવ્યા છે અ જડ સંચા જેવા ઑટોમેટીક બનાવી દેવામા આવ્યા છે તેવા મજ સ્વર્ગનાલોકો મુડીસ્હામે યુદ્ધ કરવાથી પોતાને શું નુકશાન થશે એન વિચાર કરે એવી આશા કેવી રીતે રાખી શકાય ? તેથી થશે એ કે, મજુરી પર જુલમ પ્રતિદિન વધતો જશે અને મજુરીનાં તોફા પણ વધતાં જશે, પછી એ તોફાનોને દાબી દેવા ખાતર મજુરોની 'દય ખાવા' જેવી સિદ્ધાઇ ફૂટવામાં આવશે, તેઓ માટે થોડીક ચાલીઓ બાંધવામાં આવશે કે એકાદ ન્હાની સ્કુલ સ્થાપવામાં આવશે કે અમુ ધૂર્તતાભર્યા પણ સુંદર દેખાતા કાયદા રચવામા આવશે,—જો કે મજુરીનુ લોહી 'પદ્ધતિસર' પીવાનું કામ તો ચાલુ જ રહેશે. અભણ, મૂર્ખ અને ભોળી મજુરી આ પ્રપંચોનું રહસ્ય સ્હમજી શકશે નહિ અને તેથ પોતામાં જ બે ભાગમાં વ્હેંચાઈ જશેઃ એક ભાગ મુડીન છુંદી નાખવાન માટ ધડશે, બીજો ભાગ તેવાઓ વિરૂદ્ધ મુડીવાળાના ઓજાર બનશે યુદ્ધ જ્યહારે આ સ્થિતિએ પહોંચ્યું હશે. ત્હારે સમાજની દશા ઘણી જ ત્રાસદાયક થઇ હશે. એ વખતે મુડી તેમજ મજુરી મૂળ આ શયોને ભૂલી માત્ર વેરના લાગણીને જ વશ થઈ ઘૂમશે અને ખૂના મરકી ચાલશે. ગામો લૂટાશે, નિરર્થક ખુનો થશે, વ્યાપાર વાણીજ્ય અસ્તવ્યસ્ત અનિયમિત બનશે. દરેક પદાર્થની બેહદ મોંઘવારી થશે અને જીંદગી અનિશ્ચિત બનશે. રાજ્ય પોતે વચ્ચે પડશે પણ એનાથી કોઇનું હિત થઇ શકશે જ નહિ; કારણ કે, ' રાજ્ય ' એટલે જ મૂડી અને સત્તા; અને તેથી રાજ્ય જાણતાં કે અજાણતા (consciously or unconsciously) મજુરીને ગુન્હેગાર ઠરાવી સતાવનાર થઇ

[illegible]

[illegible] રહે, [illegible]

[illegible] અને [illegible] કરે તો [illegible] નૈતિક બળ પ્રાપ્ત કરશે. (હું કબુલ કરું છું કે [illegible] નહિ [illegible] અને [illegible] નહિ કરે.) [illegible] અને [illegible] મજુર [illegible] દેશના [illegible] ઉપર [illegible] દરેક વ્યક્તિને [illegible] 'જીંદગીના હક' તરીકે ગણવા જોઈએ; જે [illegible] તે ઉપર [illegible]

ત્હેના બદલામાં ત્હેની ‘જરૂરીઆતો’ પુરી થાય એટલું તો ત્હેને અવ
મળવું જ જોઇએ; ત્હેનું અને કુટુંબનું શિક્ષણ સ્ટેટના ખર્ચે મ
જોઇએ; ત્હેનામાં એક ‘ શહેરી ’ તરીકેનું ગૌરવ ઉત્પન્ન થાય અને ટકી
એવી દરેક ગોઠવણ થવી જોઇએ; જીંદગીની જરૂરીઆતો મેળવ
માટે તેણે અસાધારણ મજુરી કે ચિંતા ભોગવીને નિઃસત્વ કે અ
સુધી થવું ન પડે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઇએ; અને સ્વરક્ષા મ
ત્હેને મર્યાદિત હક્કો મળવા ઉપરાંત સ્ટેટ તરફનું પણ રક્ષણ મળ
જોઇએ: આવા પ્રકારની સમાજરચનાને આદર્શ માનીને હું મ્હા
મીલ માટેના પ્રાથમિક સુધારા યોજવા માગું છું. મી. કેશવરાવે
આ દૃષ્ટિબિંદુ નજર સ્હામે રાખીને કહો કે ક્યા સુધારાથી
કરવું જોઇએ ? ”

કેશવરાઓ બોલ્યા: “ સાહેબ, મ્હારા આ લાઇનના વીસ
ર્ષના અનુભવથી મ્હને જે કાંઈ જણાયું છે તે પરથી, તથા આ
હમણાં આપેલા દૃષ્ટિબિંદુ તરફ ધ્યાન રાખીને, હું જે સૂચનાઓ ક
શકું તે આપની સમક્ષ રજુ કરીશ.

“ પ્રથમ તો, હાલમાં મીલમજુરો પાસે બાર કલાકનું કા
લેવામાં આવે છે તેથી તેઓ જલદી ટૂટી જાય છે એટલું જ ના
પણ કામ પણ પૂરતું બની શકતું નથી. સાંચાને પણ પુરતી રાહ
ન અપાય તો તે બરાબર કામ આપી શકતા નથી, તો પછી
વતો મનુષ્ય પુરતા આરામ વગર પુરતું કામ કેવી રીતે આપી શકે
મ્હારી સલાહ એવી છે કે, મીલો આઠ કલાક જ ચલાવવી. સ
વારના ૭ થી ૧૦ સુધીના ૩ કલાક કામ ચાલે; ૧૦ થી ૧૨ સુધ
ના બે કલાક કામદારોને ભોજન માટે મળે. ૧૨ થી ૩ સુધીન
૩ કલાક ફરી કામ ચાલે; અને ૩ થી ૪ સુધીનો કલાક તેમ
આરામ માટે મળે. અને ૪ થી ૬ સુધીના ૨ કલાક વડે આ
કલાકનું કામ પૂરૂં કરી તેઓ પોતાના અભ્યાસ, ખુલ્લી હવા, ઘરકામ, કુટું
બસોબત વગેરે માટે છૂટા થાય. આ પ્રમાણે આઠ કલાક કામ કરવાથ
તેમના શરીર ઉપર કોઇ જાતનો બોજો પડશે નહિ અને કામ એ
‘આનંદી રમત’ જેવું થઇ પડશે, જેને પરિણામે તેઓ અગાઉ જે
કામ ૧૨ કલાકમાં પુરી ધગશથી પણ નહોતા કરી શકતા તેટલું
કામ હવે ૮ કલાકમાં નિયમસરની રીતે કરી શકશે અને વળી બીજા
દિવસના કામ ઉપર નવા ઉત્સાહ સાથે જોડાઇ શકશે. હું અનુભવથી

હું કે એ સ્થિતિમાં દરેક મજુર હાલ તે જેટલા સાંચા સંભાળે તેનાથી બમણા સાંચા સંભાળી શકશે, એટલે કે જે મજુર બે સાંચા સંભાળી બેસી રહે છે તે હવે ચાર સંભાળી શકશે. 'રીંગ ફ્રેમ'ના ૧૫૦ થી ૧૮૦ સ્પીન્ડલ્સો સંભાળનારો આજનો કામદાર ત્યારે ૩૦૦ સ્પીન્ડલ્સ સુધીયા સંભાળી શકશે, અને કાર્ડ કે બ્લોરૂમમાં પણ તેમજ થશે. અહીંની મીલોમાં જેટલા કામદારો જોઈએ તેના કરતાં ઇંગ્લાંડમાં ઘણા ઓછા કામદારોની જરૂર પડે છે: દાખલા તરીકે ત્યાંની એક લાખ સ્પીન્ડલ્સોની મીલમાં માત્ર ૨૫૦–૩૦૦ માણસોવડે કામ ચાલી શકે છે, જ્યારે અહીં તેટલી જ મીલ માટે ૩૦૦૦ થી ૩૫૦૦ માણસો જોઈએ છે! આપણી મીલોના લાંબા કલાકો અને અંદરની ખરાબ હવાથી કામદાર વર્ગ એટલો નબળો અને કંટાળેલો–નિઃસત્વ બની જાય છે કે તેનાથી વિશેષ કામ નીપજી જ શકતું નથી;—તે તો માત્ર પેટનો ખાડો પૂરવાની અનિવાર્યતાને ખાતર બેદરકારીથી નોકરી કર્યા કરે છે. હું કહું છું કે હાલ આપણે ૧૨ ને બદલે ૮ કલાકનો ટાઇમ રાખીને મજુરોની સંખ્યા અડધી કરી શકીશું અને આમજ પર એ અડધી સંખ્યાને બરાબર તાલીમ આપવાથી અને તેમને તનદુરસ્ત અને મજબુત બનવાના સાધન આપ્યા પછી તેમની સંખ્યા ઓછીએ પણ ઓછી કરીને મીલ આબાદ ચલાવી શકીશું. તે વખતે એક માણસ ત્રણ ડ્રોઇંગ ફ્રેમ્સ ઘણી સારી રીતે ચલાવી શકશે. પરન્તુ હાલમાં તો હું કામદારની સંખ્યા અડધી કરવા અને કામ કરવાના કલાકોની સંખ્યા ૮ જેટલી રાખવા જ સલાહ આપીશ; આથી જે કામદારો છુટા થશે તે બીજાં કારખાનાઓમાં પડતી કામદારોની ખોટને પહોંચી વળવામાં કામ લાગશે તેમજ ખેતી વગેરે વધારે જરૂરનાં કામોમાં લાગી શકશે. અને જે અડધો ભાગ મીલમાં ચાલુ રહેશે તે મજબુત અને સારી આમદાનીવાળો તથા તે કારણથી વધારે પ્રમાણમાં કામ કરવાને લાયક બનશે. તેથી પદાર્થના, શક્તિના અને સમયના વ્યર્થ વ્યય અટકશે અર્થાત્ મીલની આમદાની વધશે. સ્ટોર વગેરેમાં પણ બચાવ થશે. સાંચાની સંભાળ વધારે સારી લેવાશે તેથી તેમજ સાંચાને પણ રાહત મળશે તેથી ઘસારો ઓછો થશે અને સાંચાની જીંદગી વધારે લાંબી થશે. આમ થતાં મજુરોને ૫૦ ટકા જેટલો વધારે મુસારો આપીએ અને કામ ૧૨ ને બદલે ૮ કલાક કરાવીએ

ઉપયોગ, કામદાર વર્ગની બહેતરી માટે જ થવો જોઇએ છે. મીલ પડોશમાં જ કામદારો માટે ક્વોર્ટર્સની જે સગવડ કરવાનું હું હમ જણાવી ગયો તે સગવડ કાંઇ સમ્પૂર્ણ નથી. એમાં કામદારોના પુત્ર પુત્રીઓ માટે શાળાઓ અને ઇસ્પીતાલ, અખાડા, એક પુસ્તકાલય, એવ ચીજોની ખામી રહે છે, કે જે ખામીને, નોકરોના પડી રહેતા પગ તેમજ અવારનવાર થતા દંડોની આવક વડે કેટલેક અંશે પહોં વળી શકાય, અને ખૂટતી રકમ માટે મીલ–સ્ટોરની ખરીદીમાં પ્રમાણિક માર્ગ કરી શકાય. મીલ–સ્ટોરની ખરીદીમાંથી પ્રમાણિ માર્ગ કેવી રીતે કરી શકાય અને એ આવક કેવડી મ્હોટી થવા જ છે ત્હેનો ખ્યાલ હું મ્હારા પાંચમા મુદ્દામાં આપીશ.

"હાલ ચાલુ ચોથા નંબરના મુદ્દાથી હું એટલું જ કહેવા મા છું કે, કામદારોના નિવાસસ્થાન સાથે ઔષધાલય, અખાડા અને પુસ્ લય અવશ્ય સ્થાપવાની જરૂર છે, કે જે સઘળી સંસ્થાઓ ત્હેમ કામ કરવાની શક્તિમાં અને શુભ નિષ્ઠામાં વધારો કરનારાં સાધ સિવાય બીજું કાંઇ જ નથી. આ સંસ્થાઓ કેવા પાયા પર ચણવ જોઇએ ત્હેનો વિસ્તાર અત્યારે કરવો અસ્થાને ગણાશે. એટલું કહે બસ થશે કે, આ સ્કુલોને સરકારી ધોરણથી સ્વતંત્ર રાખી કામદા વર્ગને જરૂરનું એવું શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ધીમે ધીમે દાખલ કરત જવું જોઇએ. મીકેનીક્સના કેટલાક સિદ્ધાંતો મજુરીને સરળ બનાવ વામાં કેવા કામ લાગે છે તે ત્હેમને શિખવવાની જરૂર છે. કામને વહેંચણી, કામની સફાઇ, કામ પર પ્રેમ, વગેરે પણ શિખવવું જોઇએ અને આ સ્કુલોના શિક્ષકો પાસેથી એક વિશેષ કામ એ પણ લેવું તેઓ કામદારોને જૂદા જૂદા ક્લાસોમાં વહેંચી નાખી દરરોજ રાત્રીએ એક કલાક વ્યાખ્યાનો આપે અને તે દ્વારા સ્વચ્છતા, નિયમિ તતા, મિતાહારીપણું, ભ્રાતૃભાવ, વગેરે ગુણો તેઓમાં પ્રેરે.

"પાંચમા મુદ્દા પર આવતાં તો મ્હને કંપારી છૂટે છે. સ્ટોરની ખરીદીમાં જે અંધેર અને લાંચ અને દગા ચાલે છે તે જો કોઇ સ્વરાજ્યવાદી બારીકાઇથી તપાસે તો એમ જ કહે–એને એમ કહે વું જ પડે–કે જે દેશમાં આવી મીલો છે તે દેશને સ્વરાજ્યની વાત કરવાનો પણ હક્ક ન હોઇ શકે. આ અંધેરો કાં તો મીલમાલેકો કે એજંટોની અજ્ઞાનતા, બીનઅનુભવ કે પ્રમાદને આભારી હોય છે, અગર તો એજંટોની પોતાની ખાઉકણીઆ પ્રકૃતિને આભારી હોય

અને કેટલાં કામકાજ એ મજૂરોને જ આપે છે. [illegible]
[illegible] મોટાભાગ [illegible]
[illegible] છે અને [illegible]
[illegible] અને [illegible]
[illegible] પ્રમાણિક [illegible]
[illegible] કાયદું [illegible]
[illegible] મીલ [illegible]
[illegible] ખાતે છે [illegible]
અને [illegible] ખાતાની [illegible]
[illegible] રહેવામાં અને તે પોતાના [illegible]
૧૦ કે ૧૫ કલાક કામકાજમાં રોજ ૫૦ કલાક જેટલું [illegible] રીતે
કરવામાં આવે છે. આમ તો [illegible]
[illegible] ન પહોંચતાં ૯૮ માં ખરીદીને [illegible] અમુક [illegible]
ખરે ૭૦ વાળી [illegible] ઉઘરાણી કરી કરવામાં આવે છે !
અને એ પ્રમાણે મીલને સસ્તે [illegible] આપવાની [illegible]
[illegible] કરવામાં આવે છે. મોટા ભાગ, મોટી [illegible], મોટાં
તોલ, ઓમ વગેરે રીતે ઓછાના કરાવવામાં આવે છે અને તેનું
કારણ મેનેજરો, ખાતાના કેરીઓ, સ્ટોર ખરીદનારાઓ અને કોઈ
કોઈ વખતે ખુદ ડિરેક્ટરોની ભાગીદારી પ્રકૃતિ જ હોય છે. આ ખાઉધરા
પ્રકૃતિથી લગભગ દરેક મીલને સ્ટોર ખાતામાં જ દર વર્ષે ૨૫ થી ૫૦
હજાર સુધીનું નુકસાન ખમવું પડે છે. સૂતર અને કાપડના વેચાણમાં થતા
હાથફેર તો વળી જુદા જ. મીલના હાથમ જેવા કામદારોને
માટે એક સ્કૂલ સ્થાપવામાં વર્ષે રૂ. ૨૦૦૦ ખર્ચ કરવા હોય તે સહન
થતું નથી અગર જો મીલનું સખત કામ કરતાં મજૂરને અકસ્માત
થવાથી દવાની જરૂર પડે ત્યારે તે જ મીલ તેને જોઈતી દવા અને
સારવાર પાછળ રૂ. ૫૦) ખર્ચ કરતાં પણ મરવા પડે છે, પરંતુ
વર્ષે ૨૫ થી ૫૦ હજારનું પાણી સ્ટોર નિમિત્તે થયા કરે છે તેનું
કોઈ પૂછનાર નથી. આવી છે મીલવાળાઓની કરકસર ! કોઈ પણ
પ્રમાણિક વ્યાપારી મીલને આગ આપી શકે જ નહિ એવું ધમધાયું
છે. અને કાંઈ સામાન્ય ઘટ પડવાને લીધે સ્ટોરનો ભાવ પણ દોરો
થાય છે ! જો ચીજ એક ટન જોઈતી હોય તે દોઢ કે બે ટન મંગા-
વવામાં આવે છે અને બાબતો—દોઢ-ક—પછાડમાં જલદી તેનો
અંત લાવવામાં આવે છે, કે જેથી નવો ઑર્ડર મૂકી શકાય અને
નવી આમદાની થઈ શકે ! ડીલીવાળાઓને આ ગોટાળા કામ ખાતે

છે તો ઉલટા તેઓ જ માર્યા જાય છે. ' અમે બધું જાણીએ કે આમ ચાલે છે: પણ ત્હેનો ઉપાય નથી ' એમ કહેનારા હોય છે. અગર ' ત્હમે આવી વાતો કહો છો ત્યારે ત્હમે પોતે તેમ કરતા હશો; માટે હવેથી ત્હમારી સાથે અમે કાંઈ કા[illegible] નહિ કરીએ ' એમ પણ કહેનારા કદરદાનો હોય છે! ઘણાએ એજ સ્ટોરના વેપારીઓના ભાગીદાર હોય છે! ઘણાએ પોતાના સગા પાસે સ્ટોરની દુકાનો કરાવી હોય છે! અરેરે આ દેશનાં નાણાં રોકનારાઓ-શેરહોલ્ડરો ખરેખરા આંધળા છે. મીલ-સ્ટોર ક્યાંથી ખરીદવામાં આવે છે, કયે વખતે બજારમાં શું ભાવ હતો અને શું ભાવે અમુક ખરીદી કરવામાં આવી હતી, શા માટે અમુક જ વ્યાપારીઓ પાસેથી ઘણોખરો માલ ખરીદવામાં આવે છે, શા માટે અમુક છાપનો માલ ખરીદવાની હદ કરવામાં આવે છે, અમુક ચીજનો વ્યય અમુક મુદતમાં કેટલો થવો જોઈએ અને શા માટે તેથી વધારે થયો. આ બધું કોણ જોવાની દરકાર કરે છે? જો શેરહોલ્ડરો પોતાનું હિત સમજે અને સ્ટોર ખાતાની તપાસણી માટે કમીશન બેસાડવાનો આગ્રહ કરે તો હું ધારું છું કે ૧૦૦ મીલમાંથી ૯૦ મીલોમાં લાંચના કારણે અને ૧૦ મીલોમાં એજન્ટો કે માલીકોના બીનઅનુભવ કે પ્રમાદ કે બન્નેને કારણે હજારો રૂપિયાનું પાણી સ્ટોરખાતામાં અને હજારોનું પાણી સુતર-કાપડ ખાતામાં થતું પકડાયા વગર રહે નહિ અને તે એજન્ટો અને મેનેજરો પૈકી કેટલાક તો આવી રીતે શ્રીમંત બને [illegible] સો કે પાંચ હજાર રૂપિયા એકાદ લોકપ્રિય રાજદ્વારી ચળવળમાં આપી મહાન દેશભક્ત તરીકે ગવાય છે અગર પાંજરાપોળ મંદીર [illegible] [illegible] આપી મહાન પરમાર્થી તરીકે પૂજ્ય છે. [illegible] [illegible] [illegible] અરુચિ આવી છે. હિંદ સિવાય બીજો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તરીકે [illegible] [illegible] કરી શકે નહિ [illegible] [illegible] નથી [illegible] અનુભવ અને પ્રમાદથી [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] નથી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે? [illegible]

[illegible]

દેવી હોય તો શેર-હોલ્ડરોની એક ઍસોસીએશન સ્થપાવી જોઇએ. પરન્તુ મ્હને ભય લાગે છે કે હું કાંઇક વિષયાન્તરમાં ઉતરી પડું છું. હું એમ કહેવા માગતો હતો કે મીલ-સ્ટોરની ખરીદીમાં વર્ષે ૨૫ થી ૫૦ હજારનો થતો બીગાડો અટકાવી શેર-હોલ્ડરોને વધારે લાભ તથા મીલ-કામદારોની પ્રગતિને ટેકો આપવાનું બની શકે તેમ છે, અને આપણે પોતે જ દાખલો બેસાડી શકીએ તેમ છે. આપની આ મીલ, આપણા મિત્ર શેઠ મોતીલાલભાઇની માલેકીની બે મીલો, અને વરાડ પ્રાંતમાં આવેલી આપણા મિત્ર શેઠ જમનાદાસની મીલ એમ ચાર મીલોના માલેકો એકસંપીમાં ઉતરી પહેલ આ પ્રમાણે કરી શકે: કોઇ પ્રમાણિક અને ઉંચા ખ્યાલવાળા વ્યાપારીને શોધી કહાડીને ત્હેને વર્કીંગ પાર્ટનર બનાવી મીલમાલેકો ત્હેના સ્લીપીંગ પાર્ટનર્સ બને અને દરેક મીલ દીઠ પચાસ હજારની કૅપીટલ સ્લીપીંગ પાર્ટનર તરફથી તથા પચાસ હજારની કૅપીટલ વર્કીંગ પાર્ટનર તરફથી કહાડી આ ચાર મીલોને જોઇતો સઘળો માલ તે પંતીયાળી દુકાનેથી પડતર કિંમત ઉપર દસ ટકા મેલો નફો ચ્હડાવવા દઇ ખરીદવાનું ઠરાવવામાં આવે. આ દશ ટકા મેલા નફામાંથી મુડીનું વ્યાજ, નોકરપગાર, ભાડું, વીમો, પરચુરણ ખર્ચ વગેરે બાદ જતાં જે ચોકખો નફો રહે ત્હેમાંથી ૨૫ ટકા જેટલો નફો વર્કીંગ પાર્ટનરને આપી બાકીના ૭૫ ટકા નફાના ચાર ભાગ કરી તે, તે તે મીલોના કામદારોની ખીલવણીમાં ખર્ચવામાં આવે. આ સ્ટોરની પેઢી માત્ર આ ચાર મીલને જ માલ પૂરો પાડીને બેસી ન રહેતાં બીજી મીલો અને વ્યાપારીઓને પણ—દશ ટકા નફાની શરત સિવાય-બજારભાવે માલ વેચી વધુ નફો કરી શકશે. જેમ ત્હેનું વેચાણ વધારે તેમ ચીજ સસ્તી ખરીદવાનું બની શકશે અને તે લાભ સ્લીપીંગ પાર્ટનરોની મીલોને જ મળશે. તે તે મીલોના મેનેજરોએ ત્હેમને દરમહીને કે દર બબ્બે મહીને જોઇતા સ્ટોરની યાદી મોકલવી જોઇશે, અને કોઇ વખત વધારે માલ તેઓ મંગાવે તો પહેલાં કરતાં ઘણાં વધારે વપરાશ કેમ થઇ ત્હેનું કારણ આપવું પડશે. અમુક મીલમાં આટલો જ માલ જોઇએ છે અને અમુક બીજી મીલમાં તેથી વધારે વ્યય થાય છે એ મુકાબલો વર્કીંગ પાર્ટનર જોઇ શકશે અને તે તરફ તે મીલના માલેકનું ધ્યાન ખેંચી શકશે. એક કે બે મહીના દરમ્યાન જોઇતો જ સ્ટોર મીલમાં સ્ટોક થઇ શકશે, તેથી વધારે સ્ટોક રાખી બીગાડો અને વ્યાજનું નુકસાન સહવું નહિ પડે. મીલમેનેજર કે

ના ઉપરીઓ અમુક જ જાતનો માલ લેવાને છે એવો ફરમાન નહિ કરી શકે, પણ સ્ટોરનો વર્કિંગ પાર્ટનર જે માલ મોંઘો સોંઘો પસંદ અને અર્થ સારે તેવો ખપાઉ લેશે જ તેમજ માલ પોતે પસંદ કરીને ખરીદશે તથા પુરો પાડશે અને મેનેજર વગેરે તો તેને માલની જાત બાબતમાં સલાહ માત્ર આપી શકશે. આથી કેટલોક માલ તો દેશી જ ચલાવી લેશે, કેટલેક બનાવટી છાપેવાળો વ્યાપારીઓનાં ખીસ્સાં ભરનારો ત બંધ થઇ માત્ર અર્થ સારે તેવો અને સસ્તો માલ આવશે. લોમાં લાંચ-રૂશવત અને ભાગ-તોડ કે દોડા-દોડ નહિ ચાલી . સ્ટોરની પેદી પર પણ મીલમાલેકો તેમજ મેનેજરોને દરેક વર ગમે તે સમયે તપાસવાનો હક રહેશે તેથી ત્યાં પણ ગોટાળા અને ખીસ્સા ભરવાનું કામ નહિ ચાલી શકે. અને મીલે માત્ર સો-નહો દશ ટકા આપીને જ માલ ખરીદવાનો હોવાથી તેને હાલના કરતાં ૧૦ થી ૩૦ ટકા જેટલો સ્ટોરનો ખર્ચ ઓછો લાગશે. વળી સ્ટોર કંપનીએ આગીદારોની મીલોને જ માત્ર નહિ પણ બીજી મીલોને પણ વેચેલા માલમાંથી મેળવેલા નફામાંથી દરેક મીલને વર્ષે ૧૫ થી ૨૫ હજારની રકમ મળી શકશે, કે જેમાંથી કામદારો માટે સ્કુલ, ઇસ્પીતાલ, લાયબ્રેરી વગેરે સારી રીતે નિભાવવાનું બની શકશે. મુડી રોકનાર મીલ-માલેકને પોતાની ૫૦ હજાર સુધીનું ૭ ટકા વ્યાજ મળશે. વર્કિંગ પાર્ટનરને પ્રમાણિકપણે ધંધો કરી બીજા વ્યાપારીઓ કરતાં વધારે વહીવટ ખેડતા છતાં તેમનાથી મોટા કે ઝુઝા હિસ્સાનો પણ નિશ્ચિંત નફો મેળવવાની પ્રમાણિક તક મળશે; પણ તે નફો એટલો તો જરૂર થશે કે જેથી તે મોટો શ્રીમંત ન બને તોપણ એક આબરૂદાર શહેરી તરીકે તો રહી શકે જ. પરન્તુ આમ થવા માટે એ પણ જરૂરનું છે કે મીલ મેનેજર, એન્જીનીઅર, સ્પીનીંગ માસ્તર, વીવીંગ માસ્તર, સેક્રેટરી અને સ્ટોરકીપરને તેમની લાયકીના અને આવશ્યકતાના પ્રમાણમાં પેરપૂર પગાર આપવોજ પડશે. લાખોનો સ્ટોર ખરીદવાની સત્તાવાળા મેનેજરને ૧૫૦-૨૫૦ નો મહિનો મળે તો તે ચોરી કર્યા વગર ભાગ્યે જ રહે; ત્રીસ રૂપીયાનો સ્ટોરકીપર આવતા સ્ટોરના વજનમાં કે સંખ્યામાં ગોટાળો કરી વ્યાપારી પાસેથી બક્ષીસ લીધા સિવાય ભાગ્યે જ રહી શકે; ૪૦ કે ૫૦ ના માસિક પગારનો સેક્રેટરી જોઇતા માલના ભાવ સંખ્યાબંધ વેપારીઓ પાસેથી મંગાવવા વખતે પોતાને પૈસા ખવરાવનાર વ્યાપારીને

ઉતરવાની જરૂર જોતા નથી અને ત્હમને જ ત્હમે હમણાં કહેલા સઘળા સુધારા અને બીજા જે સુધારા ત્હમારા મગજમાં હોય તથા ત્હમને હવે પછી સૂઝે તે દાખલ કરવાની સમ્પૂર્ણ સત્તા આપું છું, અને તે માટે જોઇએ તેટલાં નાણાં બજેટ કરી મંગાવી લેવા ફરમાશ કરૂં છું. હું માત્ર એટલું જ ઉમેરીશ કે, આ કામ મીલને વધારે આવક કરનારી સંસ્થા બનાવનારૂં તેમજ મીલકામદારોને આબરૂદાર, શહેરી અને સુખી કુટુમ્બી બનાવવાનું છે એટલું જ નહિ પરન્તુ દેશસેવાનું પણ આ કામ છે એ વાત ખ્યાલમાં રાખી પૂર્ણ ભક્તિભાવથી, અખુટ ઉત્સાહથી, તનતોડ મહેનતથી અને બુદ્ધિપૂર્વક કરજો; બાકી ત્હમારી પ્રમાણિકતા માટે તો મ્હને ખાત્રી છે એટલે તે સંબંધે તો કાંઇ કહેવાનું રહેતું જ નથી. પરન્તુ ત્હમે જ્યારે હાલમાં ધારેલા બધા સુધારા દાખલ કરી રહેશો ત્યારે મ્હારા આદર્શને પહોંચવા માટે અરધી સડક તૈયાર થઇ એમ હું માનીશ. ત્હમને કદાચ આ કથનથી આશ્ચર્ય થશે. પરંતુ હું મીલોના જમાના પહેલાંના આ દેશના મજુરવર્ગનાં સુખી તંદુરસ્ત અને સ્વતંત્ર જીવનનાં ચિત્રોને મ્હારા મગજમાંથી કદાપિ ભૂંસી શકીશ નહિ. તેઓ ખેતીકળાના પારંગત હતા, શિલ્પના એક્ષ્પર્ટ હતા, વ્યવહારૂ બુદ્ધિ તેમજ ગૃહગત બન્નેના ભંડાર હતા, વફાદાર અને સંતોષી હતા, ધર્મપરાયણ અને પરોપકારી હતા. હિંદના તે કારીગર વર્ગનો નમૂનો દુનિયાના કોઇ પણ ભાગમાં આજે શોધ્યો પણ હાથ લાગે તેમ નથી. પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનું એક કાળું મોજું આ દેશ ઉપર ફરી વળ્યું અને તેણે બુદ્ધિ, મહેનત અને મૂડીને જુદાં પાડી પરસ્પર વિગ્રહનું [illegible] કર્યો. તેણે કારીગરોને મજુર અને માત્ર મશીન બનાવી દીધા. જૂના કારીગરો [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

તો કારીગર વર્ગને ઘસડાવી આપણું મીલના ઓધાર, કારખાનામાં આ છે અને ત્યાં તેમની મોટી ચુસી તથા તેમની બુદ્ધિને માંસ ની જડ બનાવી એમનાં જ્ઞાન રદ કર્યાં છે. આનું શું બને ? પ્રશ્ન ત્યારે જ થીયું કહેવાય કે જ્યારે આપણે દેશમાં પુનઃ 'કારીગર' ર્ગ ઉત્પન્ન કરી આપીએ. હાલ તો મજુર વર્ગની સ્થિતિ કેવી રીતે રસ્તે સુધરી શકશે અને તેઓમાં સ્વમાન અને નવું ચેતન લાવવા લાગશે; પણ તે પછી દેશમાં 'કારીગર' વર્ગ ઉત્પન્ન કરવાની જ ઓક કરવી પડશે. આ માટે જર્મનીના અનુભવો તરફ ધ્યાન આપવું પડશે. દૂરદર્શી યુવાનોને એવા દેશોમાં મોકલી સાયન્સની જુદી જુદી શાખાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવી એમની મારફત દેશમાં સાયન્સ કોલેજ સ્થાપી એ કોલેજને હુન્નરનાં સંપ્રદાયે ખાતાંઓનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવવાની તજવીજ કરવી જોઈશે. પરન્તુ આ બધું લંબાણે વાતની બહાર છેઃ એ માટે હું પ્રોફેસર ચન્દ્રશંકર તરફ નજર કરીશ. હાલ તો આપણે છૂટા પડીશું, પરન્તુ તેમ કરવા પહેલાં હું જાણવા માગું છું કે અત્રે હાજર રહેલાં કામદારપ્રતિનિધિઓ આપણી યોજનાથી સંતુષ્ટ થયા છે કે ?"

ગગન મીસ્ત્રીએ જવાબ આપ્યોઃ "મુરબ્બીશ્રી ! અમારો સંતોષ પૂછો છો ? અમે કીડાઓ આવી ઉંચી કલ્પના કરવાને પણ લાયક નથી. અમે જે કાંઇ માગી શકીએ કે ઈચ્છા કરી શકીએ તે કરતાં તો હજારઘણું ઉત્તમ આપે પોતે આપી દીધું છે. અમને હવે જણાય છે કે અમે કોઇ 'અવતાર'ના હાથ—પગ બનવાનું માન મેળવવા ખાતર જ આ જગાએ મોકલવામાં આવ્યા છીએ. પ્રભુ ! અમે આપની ભક્તિ કદાપિ ચૂકીશું નહિ, આપના આદર્શને અમલમાં મૂકવા માટે અમારાં લોહી-માંસ અને હાડ સર્વેનો ભોગ આપતાં અમને હર્ષ થશે. અમે પણ માનવ છીએ અને જ્યારે અમને આટલે દરજ્જે ચાહવામાં આવે છે ત્યારે અમને ચાહનારને અમે મનુષ્યમાંથી ઇશ્વર બનાવવા પણ ચૂકયા નથી અને ચૂકવાના નથી એ અમે અમારા કામ અને વફાદારીથી બતાવી આપીશું."

હિંમતસિંહે અનુમોદન આપ્યું : "અને હું મ્હારા તમામ મજુરબન્ધુઓની વતી એમણે કરેલી અસભ્યતા માટે આપ મુરબ્બીની ક્ષમા માગું છું અને આમ અને શુદ્ધ વફાદારીની પ્રતિજ્ઞા લઉં

આજથી આપ અમારા 'શેઠ' નહિ પણ 'દેવ' છો; અમે આપને તર્કની નહિ પણ ભક્તિની આંખથી જોઈશું. 'અમારો દેવ ભૂલ કરે જ નહિ' એવું અમે માનીશું અને આપનાં સ્વપ્ન જલદી સાચાં પાડવામાં ઓજાર તરીકે અમને વાપરવા અમારાં શરીર આપને અર્પણ કરીશું."

કેશવરાવ જેની આંખમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં હતાં હેનાથી હવે વધુ વખત મુંગા રહી શકાયું નહિ. હેણે કહ્યું: "મ્હારા પ્રભુ ! મ્હને આ અજ્ઞાન ગણાતા મજુરપ્રતિનિધિઓએ નવું જ્ઞાન આપ્યું છે. હું પણ હવેથી આપને મ્હારા શેઠ નહિ પણ પ્રભુ જ માનીશ અને પ્રભુ સાથે કોઈ જાતનું 'સાટું' કરવાની ધીટતા નહિ સેવું હું પગાર કે જે સાટું છે હેની ચાહના હવે રાખીશ નહિ. આપ મ્હારા પ્રભુ છો એટલે મ્હારી અને કુટુંબની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવા આપ નહિ જ ચૂકો એવી મ્હને શ્રદ્ધા હોઈ હું પગાર છોડી દઉં છું અને આપના 'ભક્ત' તરીકે જ કામ (કે જહેને હવેથી હું 'સેવા' કહીશ) કરવા માગું છું. સેવા કે સ્વાત્માર્પણ જ વધારેમાં વધારે સારૂં કામ નીપજાવી શકે અને મનુષ્યજાતિને ઉત્ક્રાન્ત કરી શકે."

અમૃતલાલે કેશવરાવ તથા મગનમિસ્ત્રી અને હિંમતસિંહને પોતાના વિશાળ બાહુમાં ઘેરી છાતી સાથે ચાંપ્યા અને કહ્યું: "ઈશ્વરનું જે સ્વરૂપ (Concaept of God for practical purposes) આધુનિક દુનિયાના એક સર્વોત્તમ વિચારક એચ્. જી. વેલ્સે કલ્પ્યું છે* અને જહેમાં મ્હારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા થઈ છે તે ઈશ્વર જ મ્હારી ભાવનાનો પરચો ત્હમારામાં આવી સુંદર અને આબેહૂબ રીતે પાડે છે—તે ઈશ્વરનો જય હો ! તે ઈશ્વરે મ્હારામાં માત્ર ત્રણ દિવસ અગાઉ જ જન્મ લીધો છે અને આજે હેણે ત્હમારામાં—અર્થાત્ મ્હારા હાથપગમાં—જન્મ લીધો છે. હવે મ્હને મરણનો ભય રાખવાનું કાંઈ જ કારણ નથી; નવા આદર્શ સાથે જન્મવું તથા એ આદર્શને પૃથ્વી ઉપર ઉતારવાના ભગીરથ પ્રયત્નમાં મરવું, અને પાછલા પ્રયત્નોમાંથી મળેલા વિસ્તૃત અનુભવો સાથે અને તાજી શક્તિ સાથે ફરી જન્મવું એ મ્હારા ઈશ્વરની 'મજાહ' છે અને તે મ્હને પણ મુબારક હો ! તે ઈશ્વર હવે ત્હમારામાં જન્મ પામી ચૂક્યો

---

* વાંચો H. G. Wellsનું "God, The Invisible King." યુદ્ધની મધ્યમાં લખાયલું છે; દરેક બુદ્ધિમાને આ પુસ્તક ખાસ વાંચવું જોઈએ.

[illegible]

પ્રકરણ ૬—ભાગ્યરાજ (ચાલુ).

“ [illegible] ! ”

[illegible]

[illegible]

[illegible]

“ [illegible] ! [illegible] ! ” [illegible]

[illegible]

ઘડીઆળ, નોટો, રૂપિયા વગેરે જે કાંઈ હાથ લાગ્યું તે સર્વ કબજે કર્યા પછી ત્હેમાંનો એક છોકરો બોલ્યોઃ "ક...ક...કેવી શાણી ! ગ...ગ...ગરીબ બકરી જાણે ! કેમ બકરી શેઠ ! ત્હારા શરીર પરનો આ બોજો ઓછો કર્યા બદલ અમારો આભાર માન શેને ? મૂ...મૂ...મૂરખા ! આ સેતાનના સાગ્રીતને વળગી રહીને તું નાહક દુઃખી થાય છે ? અરે ત્હારા કરતાં તો મ્હારા બાપના મીલ-મજુરો ડાહ્યા છે કે જેઓ પગાર હાથમાં આવતાં સીધા જ પીઠા-માં જઈ તે કચરો ફેંકી આવે છે અને થોડા વખતનું સ્વર્ગ ખરીદે છે."

"હો, હો, હો ! યાર સ્વર્ગ, ખરે જ સ્વર્ગ ! પણ સ્વર્ગનો અધિકાર માત્ર ફીરસ્તાઓને જ હોઈ શકે ! ફીરસ્તા જેવા મીલમજુરો જ પીઠાના અમૃતનો શોખ ધરાવી શકે." બીજા છોકરાએ પહેલાને ટેકો આપતાં કહ્યું "અને શું તું ત્હારા બજુચક બાપને યાદ કરતો હતો ? ગરીબ બિચારો વૈંતરો ! એના કરતાં તો એના મીલમજુરો કાંઈક જીંદગી માણી જાણે છેઃ મીલમજુરોનું પૂછવું શું ? એ તો ફીરસ્તા જ છે—બીજાઓ માટે જ તેઓ જન્મે છે ને જીવે છે. ત્હારા બાપ જેવા ધનનો કચરો એકઠો કરવાની ગંદી આદત વાળા ભરાળોની ખાતર જ તે બીચારાઓએ જન્મ લીધો છે. ધનવાનોની ખાતર તેઓ જીવલેણ મજુરી કરી તન તોડી નાખે છે, તેથી ધનવાનોના તો તેઓ ફીરસ્તા જ છે ! અને મજુરી બદલ મળેલા થોડાક કુચા પણ પીઠામાં ફેંકી આવે છે, એટલે પીઠા-વાળાના પણ તેઓ ફીરસ્તા જ છે ! પીઠા ઉપર વળી સરકારની તીજોરી અને સહીસલામતી જીવે છે તેથી મજુરો ખરેખર સરકારનાય ફીરસ્તા છે ! વળી, પોતે ગરીબ છતાં આપણા જેવા શ્રીમંતના છોકરાંને પણ [illegible] પોતાના ભર્યે પીઠાના અમૃતની લહે-જત આપે છે અને [illegible] માટે આ [illegible], [illegible], [illegible] દુનિ-યાનું ભાન ભુલાવે છે તેથી આપણા તેઓ ફીરસ્તા જ છે ! ...આહ, મીલમજુરોની શી વાત કરવી ? [illegible], પીઠામાં જવું એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ! કેમ, બકરી શેઠ, [illegible] ?"

છાકરાઓના ઉદ્ગારો પરથી આગંતુક એટલું તો સમજવા પામ્યા હતા કે તેઓ કોઇ ઉંચ કોમના યુવાનો હતા અને તેઓમાંનો એક તો કોઇ મીલમાલેકનો પુત્ર હતો. પરન્તુ છાકટાપણાને લીધે હેમનો અવાજ ઓળખવાનું અને અંધારાને લીધે ચહેરો જોવાનું અશક્ય હતું. તેથી ખીસ્સામાંથી દીવાસળીની પેટી કહાડી એક સળી સળગાવી, પણ એક ક્ષણમાં હેમને વીજળીના જેવો આંચકો લાગ્યો અને હાથમાંની સળી જમીન પર પડી ગઇ. જે ક્ષણે હેમણે દીવાસળીના ઝાંખા પ્રકાશમાં તે છાકટાઓના ચહેરા જોયા તે એક ક્ષણ તો એક ભયાનક યુગ જેવી ભારે થઇ પડી.

“ અરે આ હું શું જોઉં છું ? મ્હારો જ રમણ ! અને તે આટલી હદ સુધી છાકટો ! અને લુંટારાની સપાટી પર આવી પહોંચ્યો ! મીલ-મજુરો પરાયા માણસ છે એવા ખ્યાલથી હેમની જીવનપ્રણાલિકા તરફ સમ્પૂર્ણ બેદરકારી રાખવાના પરિણામે એમનો મલીન ચેપ ખુદ મ્હારા પુત્ર સુધી પહોંચી, જરી એમ તો મ્હેં સ્વપ્નમાં પણ ધાર્યું ન હતું. હવે હું જોઇ શકું છું કે આ દુનિયાની દરેક વ્યક્તિ, દરેક ચીજ, દરેક ઘટના એકબીજાથી સંકળાયલી જ છે. સમાજને મારીને કે મરવા દઇને વ્યક્તિ જીવી કે ઉન્નત થઇ શકે જ નહિ. હવે હું સમજી શકું છું કે 'પરોપકાર' ખરેખર 'સ્વાર્થ' જ છે, અને 'સ્વાર્થ'નો ઉંડો વિચાર નહિ કરનાર મનુષ્ય સ્વ તેમજ પરનો દ્રોહી બને છે.

“ ખરેખર 'સંકુચિત વિચાર' એ જ મ્હોટામાં મ્હોટું 'પાપ' છે, અને વસ્તુસ્થિતિની ઉંડી શોધ કરવાની દરકાર એ જ ઉંચામાં ઉંચો 'ધર્મ' છે. પોતાના 'હું'ને સાડા ત્રણ હાથના શરીરમાં જકડી ન રાખતાં સમાજ આખામાં બેસવા મોકળો એ રીતે વિસ્તૃત જીવન જીવવામાં જ ખરી 'સહેલત' છે. વ્યક્તિ એ સમાજનું એક અંગ છે અને જે શરીરમાં એક અંગ બીમાર હોય છે તે શરીરનાં બીજાં અંગોને પણ એક અથવા બીજા રૂપમાં—અને વ્હેલા કે મોડા પણ—અગવડ, પીડા તથા વિકાસવિહીનતા ભોગવવી જ પડે છે. જીવનની વધુમાં વધુ સહેલત ભોગવનાર વ્યક્તિએ સમાજ સુધી પોતાનું ભાન વિસ્તારવું ઘટે: પોતાના જ આનંદ ખાતર—પોતાના જ 'સ્વાર્થ' ખાતર—હેણે પોતાના 'હું'ને પ્રતિદિન વધુ ને વધુ હદમાં વિસ્તારવો ઘટે.

“ ‘જીંદગી’ નો ‘અર્થ કરવા’ની, ‘જીવનનું’ તત્ત્વજ્ઞાન સમજવાની, જો મ્હેં દરકાર કરી હોત, તો મ્હારી મીલના ... અને નોકરોની જીંદગી અવલોકવા, સ્હમજવા અને વિકસાવવા ‘ગરજ’ પણ મ્હને અવશ્ય થઇ હોત, અને તેમ થયું હોત મજુરોની સોબતથી મ્હારો રમણ દારૂડીઓ થવાને બદલે અચ્છો કુસ્તીબાજ મરદ, ફાંકડો ઘોડેસ્વાર. ઉદ્યમમાં રસ લેનારો ... ગીર તથા કરકસરીઓ અને સહનશીલ ગૃહસ્થ બન્યો હોત.

“ ત્હેને બદલે હું શું જોઉં છું ? રમણ પોતે બગડ્યો એટલું જ નથી, પણ ત્હેણે આ નગીનને પણ બગાડ્યો ! અ... પરમ શ્રદ્ધાળુ ધર્મચુસ્ત શેઠ મગનલાલના પુત્રની જીંદગી પણ રમણની સોબતથી જ લૂટારાની હદ સુધી બગડવા પામી. અહો, એ બેદરકારી—એક પ્રમાદ–કેટલા ગજબની પરમ્પરા ચલાવનાર ... પડે છે ! અને ‘બેદરકારી’ એ શું છે ? માત્ર ‘સ્હમજ’ ની ખામી, માત્ર ‘જીવન’નું તત્ત્વજ્ઞાન વિચારવાની ખામી ! જ્ઞાન–સ્હમજ–તત્ત્વ વિચારણા કરતાં ધન કે દુન્યાવી ઇજ્જતને વધારે મહત્ત્વ આપવા... જ બધું પરિણામ ! ”

અમૃતલાલે એક ઉંડો નિસાસો નાખ્યો. પણ બીજી જ ક્ષણે તેઓ એ ખેદને પણ ઝાટકી નાખી ટટાર થયા અને મનમાં બોલ્યા: “ પણ તે બેદરકારી, તે અજ્ઞાન, તે સંકુચિત દૃષ્ટિ— સર્વ નુકશાનની વાત થઇ ગઇ છે ! [illegible]

[illegible]

એ ભાવનાની સાથે જ અમૃતલાલમાં વિલક્ષણ બળ આવ્યું અને હેમણે બન્ને છોકરાઓના હાથ પકડી પોતાના રૂપદાર્થી ખભા અને પછી મ્હોટેથી બોલ્યા:–" ખબરદાર છોકરાઓ ! ચુપચાપ હારી પાછળ ચાલ્યા આવો, નહિ તો હમણાં જ તમને પોલીસને તાબેન કરીશ."

શાંતિની વાડી પચાસેક કદમ દૂર હતી, ત્યાં બન્ને છોકરાઓને પકડી જઇ, વાડીના એક ઓરડામાં પુરી, વાડીના નોકરને ભલામણ કરી, અમૃતલાલ મીટીંગના હોલમાં ગયા. સર્વ ગૃહસ્થો ક્યારના આવી ચુક્યા હતા, માત્ર સભાપતિ પ્રમુખ અમૃતલાલની જ રાહ જોવાતી હતી, કારણ કે સભાનો ટાઇમ તો નવ વાગ્યાનો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અને અત્યારે સુમારે ૯॥ વાગી ગયા હતા.

સભાનું કામ સત્વર શરૂ થયું. હીરાલાલ નામના, જર્મનીથી હમણાં જ પાછા ફરેલા, એક યુવાન રસાયણવેત્તાની બાબતમાં આજે 'ધારવા' નું હતું ! વિદેશગમનના અપરાધ માટે હેનો બહિષ્કાર કરવા ઘણાંખરા સભ્યોએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો.

" સાંભળો, ભાઇઓ ! " જૂના અંધારયુગની 'ભીંત' સાથ આવેલા વૃદ્ધ મગનલાલ શેઠે શરૂઆત કરી " હીરાલાલ મ્લેચ્છોની ભૂમિમાં જઇ અપવિત્ર થઈ આવ્યા છે, તેથી આપણે હેમની બાબતમાં વિચાર કરવો જ જોઇશે. મ્લેચ્છોના દેશમાં જવું એ આપણા સામાજિક કાનુનથી વિરૂદ્ધ છે. હું અહીં ધર્મશાસ્ત્રને વચ્ચે લાવવા માગતો નથી, કારણ કે ' ધર્મ ' અને ' વ્યવહાર '. બે જુદી ચીજો છે: એ બેને ભેળસેળ કરવામાં ડહાપણ નથી. વળી ધર્મશાસ્ત્ર એક એવો ભંડાર છે કે જેમાંથી ગમે તે સિદ્ધાંત ખેંચી કઢાવવાનું અને હરકોઇ પક્ષની તરફેણ કે વિરૂદ્ધના પુરાવા શોધી કઢાવવાનું અગર તેવો પુરાવો ન મળે તો મૂળ પાઠને મારી મચરડી પોતાને અનુકૂળ સ્વરૂપ અને અર્થ આપવાનું બની શકે તેમ છે. તેથી પણ હું ધર્મશાસ્ત્રને વચ્ચે ન લાવતાં માત્ર સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી જ વાંધો લેવા માગું છું. વિદેશગમનને આપણા સમાજે લાંબા કાળથી ' ગુન્હો ' માન્યો છે તેથી હીરાલાલને ગુન્હેગાર ગણવા જ જોઇએ. વળી વિદેશ જનારી લોકો મદ્યપાન કરતાં શિખે છે અને મદ્યપાન જેવું હાનીકારક અને શરમભર્યું" ભાગ્યે જ હોય એમ હરકોઇ સ્વીકારશે. દારૂનો પ્રચાર

" 'જીંદગી' નો 'અર્થ કરવા'ની, 'જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન' સમજવાની, જો મ્હેં દરકાર કરી હોત, તો મ્હારી મીલના મજુરો અને નોકરોની જીંદગી અવલોકવા, સમજવા અને વિકસાવવાની 'ગરજ' પણ મ્હને અવશ્ય થઇ હોત, અને તેમ થયું હોત તો મજુરોની સોબતથી મ્હારો રમણ દારૂડીઓ થવાને બદલે એક અચ્છો કુસ્તીબાજ મરદ, ફાંકડો ઘોડેસ્વાર ઉદ્યમમાં રસ લેનારો કામગીર તથા કરકસરીઓ અને સહનશીલ ગૃહસ્થ બન્યો હોત.

" ત્હેને બદલે હું શું જોઉં છું ? રમણ પોતે બગડ્યો એટલું જ નથી, પણ ત્હેણે આ નગીનને પણ બગાડ્યો ! અરેરે પરમ બ્રાહ્મણ ધર્મચુસ્ત શેઠ મગનલાલના પુત્રની જીંદગી પણ રમણની સોબતથી જ લુચ્ચાની હદ સુધી બગડવા પામી. અહો, એક બેદરકારી—એક પ્રમાદ—કેટલા અનર્થની પરમ્પરા ચલાવનાર થઇ પડે છે ! અને 'બેદરકારી' એ શું છે ? માત્ર 'સમજ' ની ખામી, માત્ર 'જીવન'નું તત્ત્વજ્ઞાન વિચારવાની ખામી ! જ્ઞાન—સમજ—તત્ત્વવિચારણા કરતાં ધન કે દુન્યાની દોલતને વધારે મહત્ત્વ આપવાનું જ આ પરિણામ ! "

એ બોલવાની સાથે જ અમૃતલાલમાં વિજળીક બળ આવ્યું. હેમણે બન્ને છોકરાઓના હાથ પકડી પોતાના દુપટ્ટાથી બાંધ્યા અને પછી જોરથી બોલ્યા:–"ખબરદાર છોકરાઓ ! ચુપચાપ મ્હારી પાછળ ચાલ્યા આવો, નહિ તો હમણાં જ ત્હમને પોલીસને સ્વાધીન કરીશ."

જ્ઞાતિની વાડી પચાસેક કદમ દૂર હતી, ત્હાં બન્ને છોકરાઓને લઈ જઈ, વાડીના એક ઓરડામાં પુરી, વાડીના નોકરને ભલામણ કરી, અમૃતલાલ મીટીંગના હોલમાં ગયા. સર્વ ગૃહસ્થો ક્યારનાએ આવી ચુક્યા હતા, માત્ર સભાપતિ પ્રમુખ અમૃતલાલની જ વાટ જોવાતી હતી, કારણ કે સભાનો ટાઇમ તો નવ વાગ્યાનો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અને અત્યારે સુમારે લાા વાગી ગયા હતા.

સભાનું કામ સત્વર શરૂ થયું. હીરાલાલ નામના, જર્મનીથી હમણાં જ પાછા ફરેલા, એક યુવાન રસાયણવેત્તાની બાબતમાં આજે 'ધારેલ'નું હતું ! વિદેશગમનના અપરાધ માટે ત્હેનો બહિષ્કાર કરવા પણ ભરા સભ્યોએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો.

"સાંભળો, ભાઈઓ !" જૂના બંધારણની 'ચીલ' લઇ આવેલા વૃદ્ધ મગનલાલ શેઠે શરૂઆત કરી "હીરાલાલ મ્લેચ્છોની ભૂમિમાં જઇ અપવિત્ર થઈ આવ્યા છે, તેથી આપણે હેમની બાબતમાં વિચાર કરવો જ જોઇએ. મ્લેચ્છોના દેશમાં જવું એ આપણા સામાજિક કાનુનથી વિરૂદ્ધ છે. હું અત્રે ધર્મશાસ્ત્રને વચ્ચે લાવવા માગતો નથી, કારણ કે 'ધર્મ' અને 'વ્યવહાર' બે જૂદી બાબતો છેઃ એ બેને ભેળસેળ કરવામાં ડહાપણ નથી. વળી ધર્મશાસ્ત્ર એક એવો ભંડાર છે કે જેમાંથી ગમે તે સિદ્ધાંત ખેંચી કઢાવવાનું અને હરકોઈ મતની તરફેણ કે વિરૂદ્ધના પુરાવા શોધી કઢાવવાનું અગર તેવો પુરાવો ન મળે તો મૂળ પાઠને મારી મચરડી પોતાને અનુકૂળ સ્વરૂપ અને અર્થ આપવાનું બની શકે તેમ છે. તેથી પણ હું ધર્મશાસ્ત્રને વચ્ચે ન લાવતાં માત્ર સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી જ વાંધો લેવા માગું છું. વિદેશગમનને આપણા સમાજે ઘણા કાળથી 'ગુન્હો' માન્યો છે તેથી હીરાલાલને ગુન્હેગાર ગણવા જ જોઇએ. વળી વિદેશ જનારી કેટલો મદ્યપાન કરતાં શિખે છે અને મદ્યપાન જેવું હાનીકારક અને શરમભર્યું કામ બીજું આવે જ કોણ એમ હરકોઇ સ્વીકારશે. દારૂનો પ્રચાર આ શહેરમાં

ઉભું થયું. નવા લંડનના જન્મ માટે જૂના લંડનનો સંહાર હતો, અને તે સંહાર ધીમે ધીમે થાત તો પ્રજા રોગીષ્ટ, વિકાસ પામવાને નાલાયક થાત. વળી જૂના લંડનને [illegible] તારાજ થતું જોઇ ' અરેરે, હવે પ્રજા શું કરશે? લંડન હવે માટે ગયું ' એમ કહેનારા લોકો થોડા વખતમાં જૂદા પ્રકારે જોઇ શક્યા કે જૂના લંડનની ખાખમાંથી જ નવું લં[illegible] તનદુરસ્ત લંડન-ઉભું થઇ શક્યું અને હેની બાંધણી જૂના લં[illegible] રહેવાશીઓને વિકસાવનાર થઇ પડી. તેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, [illegible] શુદ્રની અસલી કોમો જોઇતી હોય તો બ્રાહ્મણત્વ, ક્ષત્રિત્વ, [illegible] અને શુદ્રત્વ નામની ખાસ પ્રકૃતિઓના નિવાસસ્થાન રૂપ હતી તે આજે જૂના લંડન જેવી ગલીચ બની ગઇ છે—હેનો અંત લાવવા જેટલી મહત્ત કોરતા (desirable har[illegible] સમાજના આગેવાનોએ ધારણ કરવી જ જોઇએ. અને [illegible] કોરતા ધારણ કરવાની હિંમત ન હોય તો, એથી ઉતરતા [illegible] હિંમતને લાયક કામ કરે કે, ગાદિમાં પોતા કરતાં [illegible] [illegible]

" [illegible]

…ો " પોતે અગ્રેજી મહોરા હોવા છતાં કેટલી મક્કમતાથી નાતનો … કરે છે ! ખરેખર રાજ ધર્મ ધનિસાર પર બેઠા છે ! "

તે જ ક્ષણે જ્ઞાતિનો નોકર, રમણ તથા નગીનને મુશ્કેટાટ … ી સ્થિતિમાં લઇ હાજર થયો. તેઓની આંખો લાલચોળ … અને પગ હજી લથડતા હતા. આખી સભા આ દૃશ્ય … ગઇ.

" મગનલાલ શેઠ ! જૂના ચલાતી લેતી આપણને ન જ પાલ- … જોઇએ. માટે હું તમારી જ સલાહ પૂછું છું કે આ બે છો- … અને સુધારા જ્ઞાતિજનો રૂપી ભ્રષ્ટતાનો ઉપાય શું કરીએ તો … ઘટે ? ". અને અમૃતલાલે આ છોકરાઓ કેવી રીતે પકડાયા ને … અંતનો સઘળો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. મગનલાલ શેઠે એ … ક્ષમાં પોતાનું મુખ છૂપાવ્યું; સમાજનો અવાક્ થયા.

" રે…રે…રમણ દોસ્ત ! આ લોકો આપણને હાથ બાંધી … રાખે પરણાવી દેવા એકઠા મળ્યા જણાય છે હોં ! પણ આપણે … શાં એવા કાચા છીએ કે વગર મતલબના એવા કેદમાં પડીએ ? … મારા બેટા વાણિયા જબરા તો બહુ, મારીને મુસલમાન કરે એવા … છું ને ! આપણે તો દાદા હરગચંદ જેવું કરવું છે, ભાઇ ! મ્હારા … ભેમચંદ દાદાને એક હેડની છોકરી સાથે દોસ્તી થઇ હતી તેથી તેઓ … જ પીવામાં એક બીજાના હાથના પ્યાલા પર પ્યાલા ગગડાવતા … અને મજા કરતા. બન્નેની દોસ્તી તો જાણે રામ-સીતાની જોડ ! બેચાર … વરસ પછી તેઓ પરણી ગયા પણ ખરા ! ઢેડીને વાણીઅણ બના- … વ્યામાં દાદા બહુ હોંશીઆર છે, ગમે એટલા તોય દેવીના ભગત ! … દોસ્ત રમણ ! પરણવું તો એનું નામ ! મન માન્યું ત્યાં પ- … ણ્યા, એમાં વળી પારકી તાબેદારી શું ? દારૂનું પીવું કે મીઠનું બો- … લે તેમ ધર્મ કર્મ માટે અરામ જગા છે કે ? આ તો સાલા … મ આપણને પરાણે લાકડે-માંકડું વળગાડે એવા કસાઇ છે ! પણ … યાર, દોસ્ત ! એમના બે વધું નહિ ને પરણવાની હા કહેવી જ નહિ" … મ નગીને પોતાના ખાસ દોસ્તને કહીને કહ્યું. અને મગન- … લાલ શેઠ તથા તેમના ભાઇ હરગચંદ શેઠના ચહેરાપર શાહી ઢળી !

" રાજ ધર્મ ધનસાર પર બેઠા છે ! " એક ટેગવાળો યુવાન … બોલી ઉઠ્યો " ક્ષમાપતિ સાહેબ ! જૂના ચલાતી લેતી નાતને ન … ચલાવવી જોઇએ ! "

આ અમુક જ્ઞાતિથી મુક્ત થયા છો ત્યારે એક સૂચના આ
કરવાની મ્હને ઇચ્છા થાય છે, અને તે એ છે કે, આપ જો
સહકારી થાઓ તો આપણે એક નવો સમાજ રચીએ અને
ગમે તે ધર્મ અને ગમે તે જાતિનાં સુયોગ્ય સ્ત્રીપુરૂષોને
કરી 'પરસ્પર સ્હાય' અને 'મનુષ્ય જાતિનો વિકાસ' એ બે
પર જ કામ કરીએ. મ્હને તો ખાત્રી છે કે ગયા માસમાં શરૂ
યુરોપી મહાયુદ્ધ આખી દુનિયામાં ફેલાશે અને દુનિયા આખી
થોડાં વર્ષોમાં ભયંકરમાં ભયંકર સ્થિતિમાં આવી પડશે. એ વ
એ સ્થિતિમાંથી દુનિયાને બચાવવા ખાતર દુનિયામાંથી ખુદ 'પ્રજા
(nationality)ની ભાવનાનો જ સંહાર કરવો પડશે, તો 'જ્ઞાતિ'
ભાવનાની તો વાત જ શી કરવી? એ વખતે માણસજાતે જીવત
શક્ય બનાવવા ખાતર પણ સાર્વત્રિક ભ્રાતૃમંડળ રચવું પડશે
રાજકારોબાર પણ આખી દુનિયાના બુદ્ધિમાનોથી બનેલી સંસ્
સભાથી જ ચલાવવો પડશે. એ ભાવી નજર સ્હામે રાખી
આપણે એક ન્હાની શરૂઆત તરીકે નવો સમાજ અત્રે સ્થાપી
તો ધીમે ધીમે હિંદની બીજી 'જ્ઞાતિ'ઓ, અને એશિયા, યુરે
અમેરીકા વગેરેની 'પ્રજા'ઓ અનુકરણ કરવા લલચાશે અને જ્
હાલના મહાયુદ્ધને અંતે આખી દુનિયા ત્રાહી ત્રાહી પોકારી
હશે ત્યહારે આપણા સિદ્ધાન્તોની કિંમત આંકવાની સર્વને ગ
પડશે અને એ સિદ્ધાન્તો પર મ્હોટા પાયા પર નૂતન સમાજરચ
રૂપી ઇમારત ચણવાનું શક્ય થશે."

"Long live Mr. Hiralal!" એક યુવાન બો
"હું મ્હારા પચીસ મિત્રો સાથે આપના એ જગહિતકારી મિશન
જોડાવા તૈયાર છું; અને મ્હને ખાત્રી છે કે થોડાજ દિવસોમાં આપ
નાતના તેમજ બીજી ઉચ્ચ નાતોના સેંકડો યુવાનો ત્હેમાં જો
ત્હેના મિશનરી તરીકે કામ કરવાને અભ્યાસ, નોકરી વ્યાપાર ર
છોડી દેવામાં પણ માન સ્દમજશે."

આ વાતચીત ચાલતી હતી તે દરમ્યાન મગનલાલ
શેઠ શેઠીઆઓ સાથે બીજા ખંડમાં જઈ અમૃતલાલને
મનાવવા તે બાબતમાં વિચાર કરતા હતા. થોડી મીનીટમાં તે
સભામાં આવી અમૃતલાલને કહેવા લાગ્યાઃ "અમને ક્ષમા
અને જ્ઞાતિના સભાપતિ નહિ પણ હવે તો અમારા 'વગર તાજ
રાજા' તરીકેની નીમણુંક સ્વીકારવા કૃપા કરો. આ [illegible] યાગ બુ

શુદ્ધ હૃદયની અમને હવે ખાત્રી થઇ છે; અમને એ પણ જણું છે કે બખત ઘણો બારીક આવે છે; અને અમારી પોતાની અજ્ઞાનતા તથા અશક્તિનું પણ હવે તો અમને ભાન થયું છે. સંજોગોમાં અમારે માટે એક જ માર્ગ ખુલ્લો હોય એમ લાગે છે અને તે એ કે જેની ઊંડી બુદ્ધિ અને શુદ્ધ હૃદય અમને ખાત્રી થઇ છે. તેમને સઘળી સત્તા આપી તે જે કાંઈ તે પ્રમાણે વગર આનાકાનીએ વર્તવા અમારે તૈયાર રહેવું. આપની ઇચ્છાને અમે ઇશ્વરી આજ્ઞા તરીકે માનીશું. અને આપનાં નિર્ણય, સલાહ કે વર્તન બાબતમાં કારણ પૂછવાનો પણ હક શું નહિ. ”

અમૃતલાલે એક મીનીટ માત્ર રોકી વિચાર કર્યો અને પછી જવાબ આપ્યો: “ બધાને પૂછો: હું ગમે તેમ વર્તીશ કે ફરમાવીશ કોઇને પ્રશ્ન કરવા જેટલો પણ હક નહિ રહે, એ બધાને મંજુર છે ? ”

“ બધાને મંજુર છે ” સઘળાએ ગર્જના કરી “ બધાને મંજુર છે, અને તે પણ રાજીખુશીથી. આ ક્ષણથી અમે આપને અમારા વગર તાજના રાજા તરીકે સ્વીકારીએ છીએ અને વફાદારીના સપથ લઇએ છીએ. ” અને સમાનો હોલ તાલીઓથી ગાજી રહ્યો.

“ તમારી આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું ” અમૃતલાલે ઉભા થઇ કહ્યું “ અને આત્મસાક્ષીએ સંકલ્પ કરું છું કે મ્હારામાં મુકાયેલા વિશ્વાસનો ભંગ કદાપિ થવા ન પામે એવી હું કાળજી રાખીશ. પ્રથમ તો, હાલ, ભાઇ હીરાલાલને જોડીઆ સમાપતિ બનાવું છું, અને તમો ભાઇઓને અરજ કરું છું કે તમારે તેમને મ્હારા સરખા જ ગણવા. અમે આ અસાધારણ-નિરંકુશ-સત્તા સ્વીકારીએ છીએ તે આજના જમાનાના વગણ તરફ જોતાં ઘણા તરફ અને ‘ કેળવાયલા ’ હિંદીઓને પણ ખુંચશે એ મ્હારા સમજવા બહાર નથી. પણ હું જે કરું છું તે ઊંડા વિચાર કરીને કરું છું. કોઇ એકાંત વાદને હું માનતો નથી. ‘પ્રજામતથી શાસન ચલાવવું એ સિદ્ધાંત, એક વ્યક્તિને નિરંકુશ સત્તા આપી શાસન ચલાવવાના સિદ્ધાંત જેટલો જ ‘સાચો’ છે. પણ બન્ને સિદ્ધાંતો અમુક ખાસ પરિસ્થિતિઓમાં જ સાચા છે, નહિ કે સર્વદા અને સર્વને માટે. સમાજ જ્યારે ધમાલી હોય, સ્વરક્ષા શક્તિમાં (

રતો હોય, આસપાસના સંયોગો જોવાની દરકાર શક્તિ કે ફુરસદ વગરનો હોય, તાત્કાલિક પ્રવૃત્તિ કરવાની જરૂર વખતે લેખાં ગણવાની અને શંકા કરવાની પ્રકૃતિવાળો હોય, ત્યારે, એવી શક્તિઓ બીજાઓ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં ધરાવતી કોઈ એક વ્યક્તિને અસાધારણ સત્તા આપી શાસન ચલાવવું વધારે હિતકર થઈ પડે. સમાજમાં થોડા પણ સમયસૂચક પુરૂષો જોવામાં આવતા હોય તો એક એક વ્યક્તિને નાયક બનાવી એના હાથ નીચે પેલા 'થોડા' ઓની એક કમીટી નીમવી ઠીક પડે. પણ તે થોડાઓ માત્ર 'સલાહ' આપી શકે, નિર્ણય કરવાની નાયકની સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતા પર કોઇનો અંકુશ ન જોઇએ. જ્યહાં 'લોકો'ને 'સભાસદ' ચુંટવાનો હક્ક છે અને સભાસદોને નિર્ણયનો હક્ક છે, ત્હાં પ્રમુખ ગમે તેટલો ડાહ્યો હોય તો પણ ત્હેનું ડહાપણ ગંભીર ભૂલ કરતા સભાસદોના ટોળાને અટકાવી શકતું નથી,તેમ કટોકટીને વખતે ત્વરિત ક્રિયા પણ બની શકતી નથી.વળી'લોકો'ની ચુંટણી પણ બહુધા મૂર્ખાઇ ભરેલી જ હોય છે અને એવી ચુંટણીથી સમાજનું શાસન ચલાવવા આવતા સભાસદો ભાગ્યે જ દુરંદેશ, પ્રમાણિક અને સશક્ત હોય છે. બહુમતવાદ, અ પ્રમાણે, બહુધા સામાજિક અંધાધુધીમાં અને સડામાં જ પરિણમે છે શાસનપ્રણાલિકા બાબતમાં અત્યારે મ્હેં જે ટુંક વિવેચન કર્યું કાંઇ,તમે મ્હને જ નિરંકુશ સત્તા આપી છે એટલા માટે કર્યું નથી મ્હારી બાબતમાં તો હું કહીશ કે, મ્હને સત્તાની ભૂખ મુદ્દલ નથી સત્તાના તેજથી મોહીને હું સત્તાને સ્વીકારૂં છું એમ નથી, પણ સત્તા વડે જ સારામાં સારી અને ઝડપી સમાજવ્યવસ્થા શક્ય છે એટલા ખાતર હું સત્તાનો 'બોજો' સ્વીકારૂં છું. અને હું નિરંકુશ સત્તાના સંભવિત અનિષ્ટ પરિણામોથી પણ અજાણ્યો નથી, કારણ કે હરેક ચીજને–દરેક ધોરણને ઇચ્છવાજોગ અને નહિ ઇચ્છવાજોગ એવી બે બાજુ હોય છે જ. નિરંકુશ સત્તાનાં ભલા પરિણામો સાથે નહિ ઇચ્છવા જોગ પરિણામો પણ સંભવે છે. કોઇ વખત કોઇને સત્તાધારીની ઈર્ષા થઇ આવે છે અને તે સત્તાધારીને તોડી પાડવાના પ્રયત્નમાં જ્હેમને માટે તે સત્તાધારી સત્તા ભોગવે છે તે લોકોને હાનિ કરી બેસે છે. કોઇ વખત એમ પણ બને છે કે સત્તાધારી પોતાની હાર્દિક નબળાઇને લીધે સત્તા જીરવી શકતો નથી અને ત્હેનો દુરૂપયોગ કરી બેસે છે, અને તેથી પણ સમાજને નુકસાન થાય છે. આ બીજા પ્રકારના નુકસાનનો સંભ ...રે જ નથી.

તો કે અમારે 'સત્ય' અને 'અહિંસા' [illegible] છે, અને મહાત્માજી [illegible] આ બધી [illegible] ઉપર, મ્હારી પોતાની [illegible] અને [illegible] [illegible] મહાત્મા શ્રી શાન્તિસાગર [illegible] બાબતમાં હું પૂછતો રહીશ અને [illegible] એમની સલાહને અમલમાં મૂકવાનો નિયમ રાખેલ."

"વાહ, કેવી શુભ [illegible] ! [illegible]" હીરાલાલે કહ્યું "શાન્તિસાગર મહારાજ જેવા [illegible] અને પવિત્ર [illegible] [illegible] એ મહાપુરુષ [illegible] સહુ જાણીએ, અને [illegible] એમને માટે [illegible] એવા છે કે આખી દુનિયા-મુખત્યાર [illegible] 'આધ્યાત્મિક પિતા' વગેરે [illegible] કરીને [illegible] પુરવાર કરી આપી છે. મહાત્માજીએ તો, જો [illegible] શરૂઆત કરવા માગીએ છીએ તેને જ [illegible] કરી પણ દીધી છે: હું એમ કહેવા માગું છું કે તેમણે પોતાનો 'ઢંઢેરો' આખા દેશ માટે [illegible] જ પ્રસિદ્ધ કરી દીધો છે. જો ઢંઢેરો આપણા ભાઈઓને ઉત્સાહવર્ધક અને આપણને માર્ગસૂચક થઈ પડે તેવો હોય, જો આપની આજ્ઞા હોય તો, હું ઢંઢેરો આ વાંચી સંભળાવું. અને તે આજ સવારે જ [illegible] તે મ્હારા ખીસ્સામાં જ છે."

"કેવા સરસ શુકન !" અમૃતલાલે કહ્યું "હીરાલાલભાઈ! તે ઢંઢેરો તો જરૂર વાંચી સંભળાવો. કેમ, ભાઈઓ! આપને કંઈ નિદ્રામાં ખલેલ-તો નથી કરાવતો ને ?"

"બીલકુલ નહિ, સાહેબ !" કેટલાક અવાજો સાથે નીકળ્યા "અમે ઢંઢેરો સંપૂર્ણ સાંભળીશું, અને ત્યાર બાદ આપનાં વિચારો પણ સાંભળવાની ઇન્તેજારી રાખીશું."

હીરાલાલે [illegible] શાન્તિસાગરજીના ઢંઢેરાની છાપેલી પ્રત ખીસ્સામાંથી બહાર કહાડી. સઘળાઓ સહ સંભાળી ટટાર થઈ બેઠા અને દમ રોકી એકાગ્રતાથી સાંભળવા તૈયાર થયા. વાચન શરૂ થયું:—

त्हमे क्यां उभा छो ?

અત્યારે આખી દુનિયામાં ભયંકર વિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે,

ભારતીઓ, ત્હમે શું કરો છો ?

છાપાંમાં ખાલી લડાઇના સમાચાર જ વાંચો છો કે ?
ધર્મસ્થાનોમાં ખાલી દરેક ધર્મની વાતો જ સાંભળો છો કે ?
આપણુંમાં માત્ર કેવી દુશ્મની જ લખાવો છો કે ?

त्हमे क्यां छो ?

ત્હમારે માથે રાજકીય ગુલામીની તલવાર કયાં લટકે છે
ત્હમારી વ્યાપારી સ્થિતિ કેવા ભયમાં છે ?
ત્હમારી પ્રજાકીય એકતાની કેવી નબળાઇ છે ?
ત્હમારો જાહેર જુસ્સો કેટલો ગુડહાલ છે ?
ત્હમારી સમાજસ્થિતિ કેટલી સડેલી છે ?
ત્હમારૂં જ્ઞાન કેટલું નમાલું છે ?
ત્હમારો આત્મા કેટલો મરેલો છે ?
ત્હમારો હમેશના ઉદ્ધારનો પ્રસંગ કેવા જોખમમાં છે

* * *

कांइ जुओ छो ?—विचारो छो ?

દુનિયાના ચારે ખુણામાં દરેક પ્રજા પોતાની બાહ્ય તેમજ આંતર સ્થિતિની કાળજી કરવા લાગી પડી છે.

સમાજ, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને વ્યાપારને લગતા પ્રશ્નોના નીકાલ કરવા સર્વ પ્રજાઓ જાગી ઉઠી છે.

—લાખ્ખો યુવાનો મરી ખુટશે તો વધી પડેલી કુમારીકાઓ અને વિધવાઓની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરીશું ?

—બહાદુર મરદોની ખોટ પડશે તે કેવી રીતે પુરીશું ?

—વ્યાપારના રક્ષણ માટે કયા નવા ઇલાજ લઇશું ?

—નવી પરિસ્થિતિઓને પહોંચી વળવા [illegible] તેમાં ક્યા ક્યા ફેરફાર કરીશું ?

-દેશપરદેશના સંબંધો કેવી જાતના બાંધીશું ?
-જૂનાં અને નવા શત્રુઓના હુમલાને કેવી રીતે રોકી રાખીશું ?
-પ્રજાના આરોગ્યને અંગે-ખાસ કરીને બાળકોની ખીલ-
અંગે-કેવી વ્યવસ્થા કરીશું ?
-યુદ્ધમાં ઘવાતા સૈનીકોની સારવાર કરતા જવા સાથે દરેક મહા-
અંતે આખ્ખી દુનિયામાં ફાટી નીકળતી ભયંકર બીમારીઓને
વળવા શું તજવીજ કરીશું ?
-પદાર્થો અને નાણાંનો અસાધારણ જથ્થો યુદ્ધમાં ખરચાઈ જવાને
ને યુદ્ધ બાદ બન્નેની જે ભયંકર અછત જણાશે ત્હેને પહોંચી
શું તજવીજ કરીશું ?
આવા આવા અનેક પ્રશ્નો ચર્ચાવા લાગ્યા છે:
યોજનાઓ, ખરડા અને કાયદા થવા લાગ્યા છે.
પાયમાલ થયા પછી ચેતવા કરતાં પહેલાંથી જ ચેતીને
રસ્તા યોજવા દરેક દેશ લાગી પડયો છે.

* * *

...પણે હિંદીઓ !

સેંકડો વર્ષથી ખુવાર થવા છતાં
...ર્જ, આરોગ્ય, વ્યાપાર, કે રાષ્ટ્ર રક્ષાને અંગે ધોરણસરની
યોજના કે હીલચાલ કરવા નવરા થયા નથી!
...નિમાટે જીવવા કે મરવાનો સવાલ આવી ઉભોછે,
તેવે વખતે પણ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર
અને એકઠા મળીને કામ કરવાનું
હજી આપણને સુઝતું નથી !
धिक्कार हो, आपणने !
શરમ છે આપણને !

પૂળો મુકાઓ, આપણી કહેવાતી ધાર્મિક પવિત્રતામાં !
એક સુંદર આબાદ શહેરમાં દાખલ થવા ઇચ્છતો એક આ-
...ા શહેરના કોટની આસપાસ ફરતો ફરતો એકના એક દરવાજા
...ાસે આવતો તે જ વખતે ત્હેને પુજારી આવતી અને દરવાજે

त्हमे क्यहां उभा छो ?

મહાયુદ્ધે આખી દુનિયામાં ચળવળાટ ઉત્પન્ન કરી
ભારતીઓ, ત્હમે શું કરો છો ?

છાપામાં માત્ર લડાઇના સમાચાર જ વાંચો છો કે ?
ધર્મસ્થાનોમાં માત્ર દૂરના મોક્ષની વાતો જ સાંભળો છે
ભાષણોમાં માત્ર કોમી હુમ્અગો જ લલકારો છો કે ?

त्हमे क्यहां छो ?

ત્હમારે માથે રાજકીય મુશ્કેલીની તલવાર ક્યહાં લટકે
ત્હમારી વ્યાપારી સ્થિતિ કેવા ભયમાં છે ?
ત્હમારી પ્રજાકીય એકતાની કેવી નબળાઇ છે ?
ત્હમારો જાહેર જુસ્સો કેટલો મુડદાલ છે ?
ત્હમારી સમાજસ્થિતિ કેટલી સડેલી છે ?
ત્હમારૂં જ્ઞાન કેટલું નમાલું છે ?
ત્હમારો આત્મા કેટલો મરેલો છે ?
ત્હમારો હમેશના ઉદ્ધારનો પ્રસંગ કેવા જોખમમાં છે

* * *

कांइ जुओ छो ?—विचारो छो ?

દુનિયાના ચારે ખુણામાં દરેક પ્રજા પોતાની બાહ્ય તેમજ
આંતર સ્થિતિની કાળજી કરવા લાગી પડી છે.
સમાજ, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને વ્યાપારને લગતા પ્રશ્નોનો
નીકાલ કરવા સર્વ પ્રજાઓ લાગી ઉઠી છે.

—આપણા યુવાનો મરી ખુટશે ત્યારે પછી પડેલી હમારી-
[illegible] અને વિધવાઓની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરીશું ?
—બહાદુર મરદોની ખોટ પડશે ત્યારે કેવી રીતે પુરીશું ?
—વ્યાપારના [illegible] ?
—[illegible] શિક્ષણપદ્ધતિમાં
[illegible] કરીશું ?

-દેશપરદેશના સંબંધો કેવી જાતના બાંધીશું ?

-જૂના અને નવા શત્રુઓના ભયને કેવી રીતે રોકી રાખીશું ?

-પ્રજાના આરોગ્યને અંગે-ખાસ કરીને બાળકોની ખીલ-કને અંગે-કેવી વ્યવસ્થા કરીશું ?

-યુદ્ધમાં ઘવાતા સૈનિકોની સારવાર કરતાં જવા સાથે દરેક મોકાણે અને આખી દુનિયામાં ફાટી નીકળતી ભયંકર બીમારીઓને રોકી રાખવા શું તજવીજ કરીશું ?

-ખરાબી અને નાણાંનો અસાધારણ ખર્ચો યુદ્ધમાં ખર્ચાઈ જવાને પરિણામે યુદ્ધ બાદ બનેલી જે ભયંકર અછત જણાશે તેને પહોંચી વળવા શું તજવીજ કરીશું ?

આવા આવા અનેક પ્રશ્નો ચર્ચાવા લાગ્યા છે:
યોજનાઓ, ખરડા અને કાયદા થવા લાગ્યા છે.
વાત આવશ્યક થયા પછી ચેતવા કરતાં પહેલાંથી જ ચેતીને
રસ્તા યોજવા દરેક દેશ લાગી પડયો છે.

* * *

આપણે હિંદીઓ !

સેંકડો વર્ષોથી ખુવાર થવા છતાં
સ્વરાજ, આરોગ્ય, વ્યાપાર, કે રાષ્ટ્ર રક્ષાને અંગે [illegible]
યોજના કે હીલચાલ કરવા નવરા થવા નથી!

हिंदीनेमाटे जीववा के मरवानो सवाल आवी उभोछे,
તેવે વખતે પણ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર
અને એકઠા મળીને કામ કરવાનું

હજી આપણને સુઝતું નથી !

धिक्कार हो, आपणने !

શરમ છે આપણને !

[illegible] આપણી [illegible] પવિત્રનામાં !
[illegible]
[illegible]
[illegible]

त्हमे क्यहां उभा छो ?

મહાયુદ્ધે આખી દુનિયામાં ચળવળાટ ઉત્પન્ન કરી

ભારતીઓ, ત્હમે શું કરો છો ?

છાપામાં માત્ર લડાઇના સમાચાર જ વાંચો છો કે ?
ધર્મસ્થાનોમાં માત્ર દૂરના મોક્ષની વાતો જ સાંભળો છો
ભાષણોમાં માત્ર કોમી હમ્મગો જ લલકારો છો કે ?

त्हमे क्यहां छो ?

ત્હમારે માથે રાજકીય મુશ્કેલીની તલવાર કય્હાં લટકે
ત્હમારી વ્યાપારી સ્થિતિ કેવા ભયમાં છે ?
ત્હમારી પ્રજાકીય એકતાની કેવી નબળાઇ છે ?
ત્હમારો જાહેર જુસ્સો કેટલો મુડદાલ છે ?
ત્હમારી સમાજસ્થિતિ કેટલી સડેલી છે ?
ત્હમારૂં જ્ઞાન કેટલું નમાલું છે ?
ત્હમારો આત્મા કેટલો મરેલો છે ?
ત્હમારો હમેશના ઉદ્ધારનો પ્રસંગ કેવા જોખમમાં છે

* * *

कांइ जुओ छो ?—विचारो छो ?

દુનિયાના ચારે ખુણામાં દરેક પ્રજા પોતાની બાહ્ય તેમજ
આંતર સ્થિતિની કાળજી કરવા લાગી પડી છે.
સમાજ, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને વ્યાપારને લગતા પ્રશ્નોનો
નીકાલ કરવા સર્વ પ્રજાઓ જાગી ઉઠી છે.

—આપણા યુવાનો મરી ખુટશે તો વધી પડેલી કુમારી-
કાઓ અને વિધવાઓની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરીશું ?
—બહાદુર મરદોની ખોટ પડશે તે કેવી રીતે પુરીશું ?
—વ્યાપારના રક્ષણ માટે કયા નવા બજાર શોધશું ?
—નવી પરિસ્થિતિઓને બંધબેસતા થવા શિક્ષણપદ્ધતિમાં
કયા કયા ફેરફાર કરીશું ?

–દેશપરદેશના સંબંધો કેવી જાતના બાંધીશું ?
–જૂનાં અને નવાં શત્રુઓના બંધને કેવી રીતે રોકી રાખીશું ?
–પ્રજાના આરોગ્યને અંગે–ખાસ કરીને બાળકોની ખીલ-
અંગે–કેવો વ્યવસ્થા કરીશું ?
–યુદ્ધમાં થવાતા [illegible]
અને અપંગી [illegible]
[illegible] શું, ઇ૦
–પદાર્થો અને નાણાંનો અસાધારણ જથ્થો યુદ્ધમાં ખર્ચાઇ જવાને
[illegible] યુદ્ધ બાદ મંદીની જે ભયંકર આફત ત્યારે દેશને પહોંચી
શું તજવીજ કરીશું ?
આવા આવા અનેક પ્રશ્નો ચર્ચાવા લાગ્યા છે:
યોજનાઓ, ખરડા અને કાયદા થવા લાગ્યા છે.
પાયમાલ થવા પછી ચેતવા કરતાં પહેલાંથી જ ચેતીને
રસ્તા યોજવા દરેક દેશ લાગી પડ્યો છે.

* * *

[illegible]પણે હિંદીઓ !

સૈકાઓ વર્ષથી ખુવાર થવા છતાં
[illegible], આરોગ્ય, વ્યાપાર, કે રાષ્ટ્ર કલ્યાણ અંગે પીરસુમારની
યોજના કે વિચાર કરવા નવરા થયા નથી!

[illegible]માટે જીવવા કે મરવાનો સવાલ આવી ઉભો છે,
તેવે વખતે પણ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર
અને એકઠા મળીને કામ કરવાનું
હજી આપણને સુઝતું નથી !

ધિક્કાર હો, આપણને !

શરમ છે આપણને !

[illegible]

[illegible]

ચટાવી ગયા પછી ખુજલી દૂર થતી ! તે ધાણીના બેલની મા
શહેરની આસપાસ ફેરા ફર્યા જ કરે અને પોતાની 'સહનશીલ
અને 'સમતા' માટે પોતાનાં વખાણ કર્યાં જ કરે !

આપણે કીલ્લા પાછળ ફરતા અંધા છીએ !
કટોકટીના વખતે પણ
ખુજલીને તાબે થવાની ના આપણે કહી શકતા નથી

* * *

પ્રજાના જીવનમાં અલૌકિક પ્રસંગ એક જ વાર આવે
ते प्रसंग गयो, तो प्रजानुं हमेशानुं नसीब

જે ભયંકર યુદ્ધ વખતે પણ જાગી શકતો નથી,
જે યુદ્ધ તો શું પણ આંતર વ્યવસ્થાનું યુદ્ધ પણ
શકતો નથી,
જે બીજા દેશોની દોડધામ જોવા છતાં પણ
જેટલું એ ચૈતન્ય બતાવતો ન
તે સમાજ મરવાને લાયક જ છે, મરવાને જ લાય

* * *

ओ हिंदीओ !

ત્હમારા ધર્મો અને જ્ઞાતિઓની ખોટી ડંફાસ
નહિ તો પાંચ વર્ષને માટે પણ છોડો !
સ્હમજીને છોડશો તો હમેશાને માટે તરી જ
સ્હમજીને નહિ છોડો તો જે ભયંકર ઉથલપાથલી
યામાં થવાની છે તે પોતે ત્હમને લાત મારીને છોડા
પણ તે વખતે ત્હમારા હમેશના સુખનો ર
તો બંધ જ થઈ ગયો હશે.

* * *

ओ समाजो, संस्थाओ, पक्षो, पार्टीओ

[illegible] વિરોધને દાબી રાખો.
[illegible]
[illegible] તે

ત્રામથી આકાશ ગજવે, પણ હિંદસુંદરીના શોણિતમાં તિથી જ કુસંપનો રોગ ભર્યો જણાય છે. પૂર્વે મરાઠાઓએ, રાજપૂતોએ અને પાછળથી મુસલમાનોએ આપઈ અને કુસંપથી સઘળું ગુમાવ્યું હતું.

આજે 'પાર્ટી'વાળાઓ અને 'કોમી હક્ક'ના સ્વાર્થીઓ તાના ડહાપણમાંથી હાથ ન કહાડતાં દેશને છિન્નભિન્ન વા બેઠા છે. દેશી રાજાઓ અને માખણીઆઓ, માનદના ગુલામો અને દહીં-દૂધમાં પગ રાખનારાઓ, કોમી રિસના આગેવાનો અને 'ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ' એવા ગ્રેજ્યુએટો! દેશને ખરે વખતે દગો ના, દેશો-ના દેશો-ના દેશો!

वखते फक्त धर्म ज हिंदने बचावी शके:

એકતાનો ધર્મ,
હુંપદના ત્યાગનો ધર્મ,
સ્વાર્થત્યાગનો ધર્મ,
સ્યાદ્વાદનો ધર્મ,
વીરતા-નિડરતાનો ધર્મ,
ક્રિયાશીલતા (કર્મયોગ)નો ધર્મ,
તે જ ધર્મ-પછી ત્હેનું નામ ગમે તે આપે
તે જ ધર્મ મનુષ્યત્વને અને દેશને બચાવી શ

* * *

हिंदवासीओ—

ધાર્મિક 'ક્રિયા'ઓ (rituals) છોડી ધર્મમય ક્રિ (activities guided by religious spirit) આદ

ધર્મ'ક છોડી વ્યવહાર ઐક્ય આદરો.
પાર્ટી છોડી પરમ અર્થને પકડો.
એક જ અવાજથી બોલો.
એક જ માર્ગ પર ચાલો.
એક જ ટેકને પૂજો.

विविधता मात्र कार्यक्षेत्रनी वहेंचणीमां

થોડાકો **વિદ્યાવૃદ્ધિની** યોજનામાં લાગો.
થોડાકો **સમાજસુધારાના** યુદ્ધમાં મચો.
થોડાકો **વ્યાપારવ્યવસ્થાની** લડત કરો.
થોડાકો **અંદરના ઐક્યના** ચોકીદાર બનો.

થોડાકો–અને **માત્ર** થોડાકો–જેઓ કસાયલા–કસોટીએ ચ્હડી ચૂકેલા–લોકમાન્યો હોય ત્હેમને જ માત્ર **રાજકીય** લડતમાં લડવા દો; ત્હેમને માત્ર ત્હમારી સમ્મતિ શ્રદ્ધાપૂર્વક આપો.

***

दरेक धर्मना साधुओ !

ઘણા દિવસો–રે વર્ષો–રે જમાનાઓ સુધી ત્હમે ભારતની રોટલી મફત ખાધી છે;

ત્હમારામાંનો ઘણાખરાએ કાંઈ કર્યું હોય તો પ્રાયઃ રોટલીને હરામ કરવા જેવું જ કર્યું છે.

ત્હમને તે જરૂર ફુટી નીકળશે.
ત્હમે એક દિવસ ભૂંડે હાલે મરશો.
આખા દેશના શાપ ત્હમારા ઉપર પડશે.

હજીએ પ્રાયશ્ચિતનો વખત છે.

હજીએ બાજી હાથમાં છે

ઉઠો, જાગો, કમર કસો;

પ્રાંતોપ્રાંત અને ગામોગામમાં ઐક્ય, વિદ્યા, સમાજસુધારણા અને ઉત્સાહનો પવન ફુંકો.

લોકોને જ્ઞાનનાં ચક્ષુ આપો.
લોકોને એકતાની હુંફ આપો.
લોકોને ઉત્સાહની શક્તિ આપો.
લોકોને આંતર્વ્યવસ્થાનાં કાર્યક્ષેત્રો આપો.

વકીલો, [illegible], [illegible] પોતાનાં કર્મ, વાચા, ઉદ્-

જલસા, નવાં મકાનો ઇત્યાદિ સર્વ પાછળ ખર્ચ
લોકોને રોકો.
ાત્ર વિદ્યા પાછળ જ ખર્ચ કરાવો.
ાત્ર પ્રગતિ પાછળ જ દામ ખર્ચાવો.
ઘેરેઘેર–ગામોગામ–ફેરી ફંડો કરો.
લક્ષ્મીના સ્પર્શથી પાપ લાગે તો બે વર્ષ પછી પ્રા-
લક્ષ ધોઇ નાંખજો.

ाप ज्हां ज च्होंटे छे, ज्हां स्वार्थनो कचरो छे.

साफ हृदयने पाप च्होंटतुं ज नथी.

अने च्होंटे तो एकाद तपर्थी खंखेरी नाखजो !

स्त हिंदीओनां आंतर कचरा धोइ नाखो.

स्रीओ, पुरुषो अने बाळकोनां हृदयमां

नवुं चेतन रेडो.

मो, स्वार्थ, लोभ, हुंपद, सुस्ती पाछळ शत्रु थइने पडो.

**

साधुओ, पत्रकारो, कोमी आगेवानो !

तेमनी अंदरनो कचरो साफ करवानुं अने

त्हेमां शक्ति भेरवानुं काम त्हमारुं छे,

ते हमणां ज स्वीकारो,

अथवा हमेशने माटे देशने गरदन मारो.

* * * * *

સ્હવારથી સાંજ સુધી

લડાઇના સમાચાર માટે શું કરવા ડોળા ફાડો છો ?

એનું રહસ્ય ત્હમે શું સ્હમજવાના હતા ?

યાદ રાખો કે,

विविधता मात्र कार्यक्षेत्रनी वहेंचणीमां

થોડાકો વિદ્યાવૃદ્ધિની યોજનામાં લાગો.
થોડાકો સમાજસુધારાના યુદ્ધમાં મચો.
થોડાકો વ્યાપારવ્યવસ્થાની લડત કરો.
થોડાકો અંદરના ઐક્યના ચોકીદાર બનો.

થોડાકો—અને માત્રે થોડાકો—જેઓ કસાયલા—કસોટીએ ચ્હડી ચૂકેલા—લોકમાન્યો હોય ત્હેમને જ માત્ર રાજકીય લડતમાં લઢવા દો; ત્હેમને માત્ર ત્હમારી સમ્મતિ શ્રદ્ધાપૂર્વક આપો.

***

हरेक धर्मना साधुओ !

ઘણા દિવસો—રે વર્ષો—રે જમાનાઓ સુધી ત્હમે ભારતની રોટલી મફત ખાધી છે;

ત્હમારામાંના ઘણાખરાએ કાંઈ કર્યું હોય તો પ્રાયઃ રોટલીને હરામ કરવા જેવું જ કર્યું છે.

ત્હમને તે જરૂર ફુટી નીકળશે.
ત્હમે એક દિવસ ભૂંડે હાલે મરશો.
આખા દેશના શાપ ત્હમારા ઉપર પડશે.

હજીએ પ્રાયશ્ચિતનો વખત છે.

હજીએ બાજી હાથમાં છે

ઉઠો, જાગો, કમર કસો;

પ્રાંતોપ્રાંત અને ગામોગામમાં ઐક્ય, વિદ્યા, સમાજસુધારણા અને ઉત્સાહનો પવન ફુંકો.

લોકોને જ્ઞાનનાં ચક્ષુ આપો.
લોકોને એકતાની હુંફ આપો.
લોકોને ઉત્સાહની શક્તિ આપો.
લોકોને આત્મવ્યવસ્થાનાં કાર્યક્ષેત્રો આપો.
[illegible]

हमणां ज शरू थयेला महायुद्धमां बहादुर अंग्रेजो जीतशे
अने एशिया पर शत्रु नहि ज आवी शके;

तो पण

हिंदने माथे नवां म्होटां संकटो उभां ज छे.

આખી દુનિયા લડાઈને પરિણામે બદલાઇ ગઇ હશે.
ત્હમને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહિ હોય એવાં
નવાં સંકટો દુનિયા જોશે,
અને હિંદ ત્હેમાંથી મુક્ત રહી શકશે નહિ.

અંદરની અને બહારની સ્થિતિઓ
હિંદને ગુંગળાવી દેશે.

ઓ ભલા હિંદીઓ ! એ વિધિના આંકડા મિથ્યા થવાના ન
તે સ્થિતિઓ ત્હમે બદલી શકો નહિ,—તો સહન
કરવા જેટલી તો શક્તિ ત્હમારામાં ઉત્પન્ન કરો!

****

ચોક્કસ માનજો કે,

ત્હમારી એકાન્તિક દયાની માન્યતાઓ,
યુદ્ધને પાપ માની ગાળો દેવાની ટેવો,
દુનિયામાં રહેવા છતાં દુનિયાને પાપ માનવાનાં શિક્ષણો,
ત્હમને હવે કામ લાગવાનાં નથી.
ત્હમને લાંબે રાગડે એવાં ભાષણો આપનારા
માત્ર ત્હમારા ખુની બનશે.
ઋષભદેવનો પ્રાથમિક જમાનો આજે નથી, અને
છતાં ઋષભદેવે પોતે યુદ્ધકલા શિખવી હતી,
અને
જુગલીઆ ધર્મ નિવાર્યો હતો.
ઓ જુગલીઆઓ ! આજે ત્હમને નવો ઋષભદેવ જોઇએ છે,
નહિ કે જુગલીઆ ધર્મના ઉપદેશકો !

[illegible]

આળસુ એવા વિચારો કરનારા !
ક્ષત્રિય એવા કાર્યક્ષેત્રમાં ઘૂમનારા !
તમે સૈકાઓ સુધી વિચારો કરી કરીને સુસ્ત બન્યા છો;
હવે તો પ્રવૃત્તિ માર્ગના ક્ષત્રિય બનો,
એમાં જ જીવનની સફળતા છે.

* * *

आंखो होय तो जुओ, के—

દરેક ધર્મવાળાને આજે પોતપોતાના ધર્મનાં સ્વરૂપ બદલવાં પડ્યાં છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મે 'ત્હારા જમણા ગાલ ઉપર કોઇ તમાચો મા
ડાબો ગાલ પણ ધર ' એ સિદ્ધાન્તને બદલવો પડ્યો છે
સાક્ષરોએ ગીતાનો અર્થ બદલ્યો છે.
બુદ્ધ ધર્મને માનનારૂં જાપાન ગૌતમ બુદ્ધના સિદ્ધાન્તને
નવું સ્વરૂપ આપી ચુક્યું છે.
યુરોપના પેસીફીસ્ટો અને 'અંતઃકરણના અવાજ' ના
માનીઓ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મગુરૂઓ પણ યુદ્ધમાં જોડાયા
હિંદના સુઠ્ઠીભર વૈષ્ણવો અને જીવદયાપ્રતિપાલકો
શું આખી દુનિયા કરતાં વધારે બુદ્ધિવાળા હોવ
દાવો કરી શકે ?

યુગ પલટાયો છે.

નવા યુગમાં ધર્મનું નવું જ સ્વરૂપ ચાલવાનો કાય છે, અને તેમજ થશે.

દરેક તીર્થંકરે નવું શાસન રચ્યું છે.

ત્હમારે માત્ર ખોખું બદલવાનું છે.

મેળાવડામાં છોકરીઓના ગરબા ગવડાવી ખુશ થાઓ છો તે બદલે ઉછળતા લોહી વાળા છોકરાઓના વીરતાભર્યા સંવાદો સાંભળવામાં રસ લેતા બનવાનું છે.

સામાયિક–દર્શન–પૂજન વડે 'ઠંડા' થવાને બદલે ત્હેમાંથી શક્તિ મેળવવાની છે. મંદિરોના દરવાજે 'સિંહ' શું અમથા રાખો છો કે ?

મહાપુરૂષોને 'પુરૂષસિંહ' શું અમથા જ કહો છો કે ? ત અને અભિગ્રહ, નિયમ અને બાધા સશક્ત અને કઠણ બનવામાં નહિ તો શું સુંવાળા સુસ્ત અને હીચકારા બનવા માટે કરો છો કે

+ + +

યુગ બદલાયો છેઃ

'યુગ પ્રધાન' ઉત્પન્ન કરો !

'યુગપ્રધાન' ઉત્પન્ન કરવો એ જ ત્હમારૂં ધ્યેય જોઇએ 'યુગપ્રધાન'નાં સ્વપ્ન એ જ ત્હમારો આનંદ બનો !

[illegible]

[illegible]

* * *

[illegible]

[illegible]

[illegible] ઉદય થયો છે.

'માતૃભૂમિ' [illegible] માટે [illegible], 'પિતૃભૂમિ' [illegible] માટે [illegible], [illegible] તમારા 'યુગપ્રધાનની ભૂમિ' [illegible]

તમારા ભવિષ્યના [illegible] — [illegible] એને માટે જ [illegible], એને માટે જ [illegible], એને માટે જ [illegible], એને માટે જ [illegible] એને માટે જ મરો.

યુગ પ્રધાન, યુગ પ્રધાન—

એ એક જ તમારો મંત્ર બનાવો.
એ એક જ તમારું ધ્યેય બનાવો.
એ એક જ તમારી આશા હો !
એ એક જ તમારું જીવન હો !

युगप्रधान उत्पन्न करवा खातर–

બીજી સઘળી ચીજોનો ભોગ આપો.
આખી સમાજરચના **બદલી** નાખો.
સ્ત્રીઓને **બુદ્ધિશાળી** બનાવો,
કારણ કે સ્ત્રીની બુદ્ધિ જ સંતાનમાં આવે છે.
પુરૂષોને બહાદુર બનાવો,
કારણ કે પુરૂષની ઇચ્છાશક્તિ જ સંતાનમાં ઉત
બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી અને બહાદુર પુરૂષોને જોડવા
નડતાં બધાં બંધનો તોડી નાંખો.
નાલાયક સ્ત્રી–પુરૂષને સંતાન ઉત્પત્તિ કરવાની સગવ
ન આપો. ત્હેમની દયા ત્હમને ડુબાવશે.
'દયા'ને નહિ, પણ 'મુક્તિ'ને ધ્યેય બનાવો.
'દયા'ને નહિ, પણ 'ઉપયોગીતા' ને ધ્યેય બનાવે
દયાને નહિ પણ યુગપ્રધાનને ધ્યેય બનાવો.
તદ્દન નમાલાને બચાવવામાં વીર્ય અને વખત ના ગુમા
માલવાળાને વધારે માલવાળા બનાવો.
લાગણીઓને વશ ન થાઓ;—
'યુગપ્રધાન'ની મહાન આશાને જ વશ થાઓ.

ध्यान रखो के,

જેવાને તેવું જ મળે છે.
જેવા આપણે હોઈએ તેવો જ ગુરૂ મળે.
જેવા આપણે હોઈએ તેવા જ નાયક મળે.

'युगप्रधान' लावचो होय तो–

ત્હેને યોગ્ય સમાજ બનાવો
ત્હેને સ્હમજવાને યોગ્ય બનો.
ત્હેને પીછાનવાને યોગ્ય બનો.
નમાલો સમાજ ત્હેની કદર નહિ જ કરી શકે,
મૂર્ખ દુનિયા નહિ જ પીછાની શકે.
તીર્થંકરો પણ [illegible]

ગપ્રધાનને લાવવા—
ગપ્રધાન આવે ત્હારે ત્હેને પીછાનવા—
ગપ્રધાનના 'સૈનિકો' બનવા—
ગપ્રધાનનો લાભ લઈ 'મુક્તિ' મેળવવા—

ત્હમે આજથી જ કમર કસો.

ત્હમારાં સંતાનોને તૈયાર કરો.

ત્હમારાં સંતાનો દ્વારા જ ત્હમે યુગપ્રધાનને જોઈ શકશો. સંતાન—વીર સંતાન—યુગપ્રધાનને જન્મ આપે એક સંતાન—બસ એ એક જ 'ધ્યેય' પાછળ દીવાના બનો, એ જ ધુન મચાવો, એ એક જ માર્ગે ગતિ કરો, એ એક દૃષ્ટિથી બધી સમાજરચના બદલી નાખો.

એ એક જ દૃષ્ટિથી શિક્ષણપદ્ધતિ અને વ્યાપાર પદ્ધતિ બદલી નાખો.

અને વહેમ અને ભય અને શંકા અને પાપના ડરને તિલાંજલિ આપી,

लग्ननी संस्थाने सुधारो.
शक्तिदाता ज्ञाननो वहोळो प्रचार करो.
युवानोने कुस्तीबाज पहेलवान बनावो.
ऐक्यनी मडागांठ रचो.
उत्साह अने 'स्वदेशी'नी आगमां झीलो:

तो ज

त्हमे बदलाता युग साथे आवतां असह्य
संकटो सहन करी शकशो,
अने जीवी शकशो.

युगप्रधान उत्पन्न करवा खातर—

બીજી સઘળી ચીજોનો ભોગ આપો.
આખી સમાજરચના બદલી નાખો.
સ્ત્રીઓને બુદ્ધિશાળી બનાવો,
કારણ કે સ્ત્રીની બુદ્ધિ જ સંતાનમાં આવે છે.
પુરૂષોને બહાદુર બનાવો,
કારણ કે પુરૂષની ઇચ્છાશક્તિ જ સંતાનમાં ઉ
બુદ્ધિશાળી સ્ત્રી અને બહાદુર પુરૂષોને જોડવ
નડતાં બધાં બંધનો તોડી નાંખો.

નાલાયક સ્ત્રી-પુરૂષને સંતાન ઉત્પત્તિ કરવાની સગ
ન આપો. ત્હેમની દયા ત્હમને ડુબાવશે.

'દયા'ને નહિ, પણ 'મુક્તિ'ને ધ્યેય બનાવો.
'દયા'ને નહિ, પણ 'ઉપયોગીતા' ને ધ્યેય બના
દયાને નહિ પણ યુગપ્રધાનને ધ્યેય બનાવો.
તદ્દન નમાલાને બચાવવામાં વીર્ય અને વખત ના ગુમ
માલવાળાને વધારે માલવાળા બનાવો.
લાગણીઓને વશ ન થાઓ;—
'યુગપ્રધાન'ની મહાન આશાને જ વશ થાઓ.

ध्यान राखो के,

જેવાને તેવું જ મળે છે.
જેવા આપણે હોઇએ તેવો જ ગુરૂ મળે.
જેવા આપણે હોઈએ તેવા જ નાયક મળે.

'युगप्रधान' लाववो होय तो—

ત્હેને યોગ્ય સમાજ બનાવો.
ત્હેને સ્હમજવાને યોગ્ય બનો.
ત્હેને પીછાનવાને યોગ્ય બનો.
નબળો સબળાની કદર નહિ જ કરી શકે,
મૂર્ખ જ્ઞાનીને નહિ જ પીછાની શકે.
તીર્થંકરો પાસે આવતાં દેવદેવિમાનોને મૂઢો નહિજ જોઇ

+ +

યુગપ્રધાનને લાવવા—
યુગપ્રધાન આવે ત્યારે ત્હેને પીછાનવા—
યુગપ્રધાનના 'સૈનિકો' બનવા—
યુગપ્રધાનનો લાભ લઈ 'મુક્તિ' મેળવવા—

તમે આજથી જ કમર કસો.

તમારાં સંતાનોને તૈયાર કરો.

તમારાં સંતાનો દ્વારા જ તમે યુગપ્રધાનને જોઈ શકશો.

સંતાન—વીર સંતાન—યુગપ્રધાનને જન્મ આપે એવાં સંતાન—બસ એ એક જ 'ધ્યેય' પાછળ દીવાના બનો, એ એક જ ધૂન જગાવો, એ એક જ માર્ગે ગતિ કરો, એ એક જ દૃષ્ટિથી બધી સમાજરચના બદલી નાખો.

એ એક જ દૃષ્ટિથી શિક્ષણપદ્ધતિ અને વ્યાપારપદ્ધતિ બદલી નાખો.

અને વહેમ અને ભય અને શંકા અને ભાવના ડરને તિલાંજલિ આપો.

धर्मनी संस्थाने सुधारो.

शक्तिदाता ज्ञाननो वहेळो प्रचार करो.

युवानोने कुस्तीबाज पहेलवान बनावो.

ऐक्यनी मडागांठ रचो.

उत्साह अने 'स्वदेशी'नी आगमां झीलो;

तो ज

तमे बदलाता युग साथे आवतां असह्य
संकटो सहन करी शकशो,
अने जीवी शकशो.

એક વાર ફરીથી સાંભળો—
બીજી વાર ફરીથી સાંભળો—
ત્રીજી વાર ફરીથી સાંભળો—

હવે નહિ જાગો તો જરૂર મરશો!

દેશકાળ આજે તદ્દન બદલાઇ ગયા

ભયંકરમાં ભયંકર ભય માથે ભમે છે!

તા. ૬—૯ સ. ૧૯૨૯ માં 'નવયુગ' શરૂ થશે પહેલાં તમામ દુનિયા પર 'પ્રલય' કાળનો વિનાશક પવન ફૂંકાશે અને આજે કલ્પના પણ ન થઇ શકે એવા સંકટો વચ્ચે દુનિયા પસાર થશે, એમ યુરોપ-અમેરિકાના પાદરીઓ તેમના ધર્મશાસ્ત્રને આધારે કહે છે. જેઓ ખં દુઃખ અને ભૂખ અને હાડમારી સહન કરવા જેટલા 'રીઢા થશે તેઓ જ તે આફતને તરી પાર કરશે અને નવયુગની ખુશનુમા હવા ભોગવી શકશે. લગભગ આવું જ કાંઈક કથન પણ ઘણાઓ કરી ગયા છે. આવા ધર્મગ્રંથો અને જ્યોતિષ ખરા હો યા ખોટા હો, પરન્તુ વસ્તુસ્થિતિના અભ્યાસ પણ દુનિયાને માથે-ખાસ કરીને હિંદને માથે-મહોટાં અને ઘાતક સંકટો ઝઝૂમી રહેલાં જણાય છે. કરવાનું માત્ર એટલું કે દરેક વ્યક્તિએ પોતાને સુધારવી. 'ચેતતો નર સદાય સુખી

તાળીઓની ગર્જના વચ્ચે ફેરો પૂરો થયો. તમામના હૃદયમાં જાણે એકાએક વિજળીનો દીવો પ્રકટ્યો હોય એવી અસર થઈ. એ અસર કોઈ વાગાડંબરને આભારી નહતી, પણ મહાત્માજીની શાન્તિ, જાગતી પવિત્રતા અને આધ્યાત્મિક શક્તિને આભારી હતી. જે ફેરફારોને સૈકાઓનો સમય લાગે તેવા ફેરફારો થોડા દિવસો કે થોડા કલાકોમાં પણ થવા શક્ય છે, પણ તેમ થવા માટે એવી વ્યક્તિની અપેક્ષા રહે છે કે જે વ્યક્તિ મનુષ્યજાતિના હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે, એ સૂક્ષ્મ ભૂમિકા પર પોતાનું કામ કરી શકે. એ સૂક્ષ્મ ભૂમિકા પર કામ કરનારનું પોતાનું હૃદય ઘણું જ સ્વચ્છ હોવું જોઈએ કે જેથી તેમાં તેના અમર્યાદિત શક્તિ ધરાવતા આત્મા અમૃતના પ્રકાશનાં અનેક કીરણો એકસ્થાને કેન્દ્રીભૂત થઇ, અસાધારણ પરિણામો ઉપજાવી શકે.

"ગૃહસ્થો!" અમૃતલાલ બોલ્યા "મહાત્માજીએ બરાબર વખતે અને બરાબર સ્વરૂપમાં આપણા ઈરાદાને સ્થૂલરૂપ આપ્યું છે. આખી દુનિયા અને આપણી માતૃભૂમિ આજે કઈ સ્થિતિમાં છે, અને ભવિષ્ય કેવું ભયંકર છે તે સર્વનો ખ્યાલ પણ થોડાં સચોટ શબ્દોમાં આપીને તેમણે સઘળાને 'જગાડવા' પ્રયત્ન કર્યો છે અને જાગીને શું કરવું તે પણ સમજાવ્યું છે. સૌથી વધારે ખુબી તો એ કરી છે કે એમણે તમામ હિંદીઓને એક 'લક્ષ્ય' (goal) આપ્યું છે. લક્ષ્ય વગર મનુષ્ય પોતાની શક્તિઓ એક સ્થાને કે એક પ્રયત્નમાં એકઠી કરી શકતો નથી અને એક તરણાની માફક ઘડીમાં આમ ને ઘડીમાં તેમ ઉડી જીવન વેડફી નાખે છે. મહાન પુરૂષ તે છે કે જે સમાજને 'લક્ષ્ય' આપે. એક માતાનું 'લક્ષ્ય' બાળક હોય છે, તેથી તે બાળકની સહીસલામતી ખાતર અને આબાદી ખાતર માતા દરેક સંકટ સહન કરે છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક સહન કરે છે. એ બાળક ખાતર મરવું જરૂરનું હોય, બીમારી કે અપકીર્તિમાં પરિણમે એવું કામ કરવું જરૂરનું હોય, અગર મરણને પણ થોભાવીને કષ્ટમય જીવતર ટકાવી રાખવું જરૂરનું હોય, તો તેમ કરવા એક માતા આપોઆપ અને પ્રસન્નતાપૂર્વક તૈયાર હોય છે. માતા પોતે તો જીવતર ટકાવી રાખવા પણ ઇચ્છતી નથી તેમ જીવતરનો અંત લાવવા પણ ઇચ્છતી નથી; પોતાના બાળકની સહીસલામતી અને

ઓછામાં ઓછી દેખરેખથી આપોઆપ ચાલ્યા કરે એવી જાત[ની] વ્યવસ્થા કરવા તરફ ધ્યાન આપ્યું. મનુષ્ય જાતિનાં હૃદયોના બારી[ક] અવલોકનથી ત્હેને જણાયું કે મનુષ્યજાતિમાં મુખ્યત્વે ચાર પ્રકૃતિ (instinct) છે, તેથી તે ચાર પ્રકૃતિઓ મુજબ સમાજના ચા[ર] વર્ગ બનાવ્યા: બ્રાહ્મણ અથવા વિદ્યામાં જ રસ લેનારા, ક્ષત્રી[ય] અથવા શૌર્ય જેની પ્રકૃતિમાં છે તેવા, વૈશ્ય અથવા ધનપ્રાપ્તિ અ[ને] ધનવ્યવસ્થામાં જ જહેને મજા પડે તેવા, અને શુદ્ર અથવા બીજાને સેવા બજાવવા સિવાય બીજું કાંઈ જેનાથી બની શકતું નથી એવા. આ ચારે પ્રકૃતિવાળાની દુનિયાના સંરક્ષણ માટે આવશ્યકતા છે અને દુનિયામાંથી કોઈ કાળે આ પ્રકૃતિઓ નાબુદ થઇ શકે તે[મ] નથી, એ વાત બરાબર જાણનાર યોગીએ ચારે પૈકી એકેને નાબુ[દ] કરવાની કે ધિક્કારી કહાડવાની કે ચારેને 'સરખા' બનાવવાની કલ્પના પણ કદાપિ કરી નહોતી; પરંતુ ચારેને જૂદા જૂદા વર્ગમાં વ્હેંચી નાખી, અકેક પ્રકૃતિના પ્રતિનિધિ તુલ્ય મનુષ્યોના ખાસ વર્ગ સ્થાપી, દરેક વર્ગને ત્હેની પ્રકૃતિને અનુકૂળ કાર્ય સોંપ્યું અને એવી જ 'ભાવનાઓ' (concept) ત્હેમને આપી, કે જે ભાવનાની પુષ્ટથી તેઓની તે પ્રકૃતિ દિનપરદિન વિકાસ પામતી જાય અને આખરે એટલી હદનો વિકાસ થાય કે તે પ્રકૃતિને ને ઓળંગીને—તે મનુષ્યો ઉચ્ચતર પ્રકૃતિમાં દાખલ થાય, અને ક્રમશઃ 'બ્રાહ્મણ' અને પછી 'યોગી' પણ બની શકે. દરેક વ્યક્તિને માટે કોઈ એવી ફરજ નહોતી કે ત્હેણે અમુક વર્ગમાં જ જીંદગી પુરી કરવી, તેમ એવી પણ ફરજ નહોતી કે ત્હેણે ક્રમશઃ [illegible]

[illegible]

ી પણ એક સ્વતંત્ર આત્મા—એક યોગી—ઉપજાવી શકતી નથી
વ્યવસ્થા શું હિસાબમાં છે? પૂર્વના યોગીઓ ગુલામની
યોજ્યો એમ કહેવાનો કાંઇ અર્થ હોય તો તે એટલો જ કે
પ્રકૃતિના અસ્તિત્વનો તેણે સ્વીકાર કર્યો, નહિ કે સ્વતંત્ર
ત્માને બળાત્કારથી ગુલામ બનાવ્યો. તેણે ગુલામને સમાજના
નું સાધન બનાવ્યો અને વળી સાથે સાથે ગુલામના વ્યક્તિ-
ત્વને પણ સંભવિત બનાવ્યો હતો. તે વખતે થોડામાં થોડા
થી સુંદરમાં સુંદર સમાજવ્યવસ્થા થતી, તેનું કારણ જ
તું કે વ્યવસ્થા ઘડનાર પ્રયોજક—સમાજરૂપી ઘડીઆળનો યોજક
ઘણો—અતિ નિપુણ હતો, કુદરતના છૂપામાં છૂપાં તત્ત્વોને જોઈ
એવો સમર્થ હતો. એણે માત્ર અમુક સિદ્ધાંતો શોધ્યા અને
સિદ્ધાંતો મુજબ ઘડીઆળનાં ચક્ર 'ગોઠવ્યાં', કે જેથી કમાન
આપોઆપ ફરતી રહે અને રહેના, ઘસાયી. ચારે ચક્ર ગતિમાન
રહે, એટલું જ નહિ પણ એમની ગતિ ઘડીઆળના મુખ
ર અમુક પરિણામ બતાવવામાં ચૂકે નહિ. કમાન રૂપ રાજાને
ચાવી આપવાનું, અને ચક્ર રૂપ ચાર વર્ણોને કોઇ કોઇ વખત સાફ
કરવાનું તથા તેલ પૂરવાનું કામ, અવારનવાર પાકતા યોગીયો
કરતું. યોગી શબ્દમાં will (ઇચ્છાશક્તિ) પ્રેરતો અને પછી
કમાન આપોઆપ 'છૂટી થવા'—ફરવા—વિસ્તરવા—મથતી. એની
ક્રિયા સ્પ્રીંગ આદિને 'ચલાવનાર' થઈ પડતી. જ્યારે દેશમાં
યોગીઓ ઓછા થયા, નવા યોગી ન પાકે એવી પરતંત્ર દશા
થઇ, ઢોંગી યોગીઓ કે યોગીનામધારીઓ પાકવા લાગ્યા, ત્યારે
અને ચક્ર ફેરવાનું કામ અટકી પડ્યું અને નવા શાસ્ત્રો 'ગાંધ
ણ' જેવા અને પરિણામે અધૂરા, તુચ્છ, મલીન વૃત્તિઓવાળા,
[illegible] જ્યાં ત્યાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા અને જ્યારે કમાનની એ સ્થિતિ
[illegible] [illegible] [illegible] સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવાની આશા આવી જ શકી
[illegible]. જેથી સર્વત્ર ગેરવ્યવસ્થા, અંધાધૂંધી, કંકાસ, ખૂનામરકી, તુચ્છતા,
[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને એ સ્થિતિ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
એ જ [illegible] છે કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible]'
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે હું [illegible], હું [illegible]-
[illegible] કે હું [illegible], હું [illegible] [illegible] કે હું [illegible] [illegible]

ઓછામાં ઓછી દેખરેખથી આપોઆપ ચાલ્યા કરે એવી ભાં
વ્યવસ્થા કરવા તરફ ધ્યાન આપ્યું. મનુષ્ય જાતિનાં હૃદયોના બા
અવલોકનથી ત્હેને જણાયું કે મનુષ્યજાતિમાં મુખ્યત્વે ચાર પ્રકૃતિ
(instinct) છે, તેથી તે ચાર પ્રકૃતિઓ મુજબ સમાજના ચ
વર્ગ બનાવ્યા: બ્રાહ્મણ અથવા વિદ્યામાં જ રસ લેનારા, ક્ષ
અથવા શૌર્ય જેની પ્રકૃતિમાં છે તેવા, વૈશ્ય અથવા ધનપ્રાપ્તિ ગ
ધનવ્યવસ્થામાં જ જ્હેને મજા પડે તેવા, અને શુદ્ર અથવા બીજા
સેવા બજાવવા સિવાય બીજું કાંઈ જેનાથી બની શકતું નથી એ
આ ચારે પ્રકૃતિવાળાની દુનિયાના સંરક્ષણ માટે આવશ્યકતા
અને દુનિયામાંથી કોઈ કાળે આ પ્રકૃતિઓ નાબુદ થઇ શકે તે
નથી, એ વાત બરાબર જાણનાર યોગીએ ચારે પૈકી એકેને ના
કરવાની કે ધિક્કારી કહાડવાની કે ચારેને 'સરખા' બનાવવા
કલ્પના પણ કદાપિ કરી નહોતી; પરંતુ ચારેને જૂદા જૂદા વર્ગ
વ્હેંચી નાખી, એકેક પ્રકૃતિના પ્રતિનિધિ તુલ્ય મનુષ્યોના બા
વર્ગ સ્થાપી, દરેક વર્ગને ત્હેની પ્રકૃતિને અનુકૂળ કાર્ય સોં
અને એવી જ 'ભાવનાઓ' (concept) ત્હેમને આપી, કે
ભાવનાની પૂજાથી તેઓની તે પ્રકૃતિ દિનપરદિન વિકાસ પામ
જાય અને આખરે એટલી હદનો વિકાસ થાય કે તે કોઈને
ને મર્યાદા ન્હીંને—તે મનુષ્યો ઉચ્ચતર પ્રકૃતિમાં દાખલ થાય, અ
ક્રમશઃ 'બ્રાહ્મણ' અને પછી 'યોગી' પણ બની શકે. દરેક વ્યક્તિ
માટે કાંઈ એવી ફરજ નહોતી કે ત્હેણે અમુક વર્ગમાં જ ઉંદર
પૂરી કરવી, તેમ એવી પણ ફરજ નહોતી કે ત્હેણે ક્રમ
[illegible]

[illegible]

ો પણ એક સ્વતંત્ર આત્મા-એક યોગી-કેમ્પથી કાઢી નથી જમ્બવસ્થા શું વિસાળમાં છે ? પ્રાંના કોઈકે મૂતાબકે નાખ્યો એમ કહેવાનો હાંસ આર્ય હોય તેઃ તે વિરોધ જ છે પ્રકૃતિના અસ્તિત્વનો તેણે સ્વીકાર કર્યો, નહિ કે સ્વતંત્ર ાતે બહારથી મુકામ બનાવ્યો. તેણે મુકામને સમાજના ું સાધન બનાવ્યો અને વધુ સાથે સાથે મુકામના વ્યક્તિ- ાસને પણ સંકલિત બનાવ્યો હતો. તે બન્ને પોતામાં પોતા ો સુંદરમાં સુંદર સમાજવ્યવસ્થા કરી, તેનું રક્ષણ જ ે કે વ્યવસ્થા ધાનાર પ્રયોજક-સમાજથી પરિભ્રમણનો પ્રેરક ગો-અતિ નિપુણ હતો, કુદરતના છૂપામાં છૂપે તત્ત્વોને જોઈ ેતો સમર્થ હતો. એણે માત્ર અમુક સિદ્ધાંતો ઊભા અને ાકોનો મુજબ પરિભ્રમણનાં ચક્ર 'ચોક્ક', કે જેથી કમાન ાપોઆપ ફરતી રહે અને તેના પરથી ચારે ચક્ર પરિમાન રહે, એટલું જ નહિ પણ એમની ગતિ પરિભ્રમણના મુખ્ય અમુક પરિણામ બતાવવામાં ચૂકે નહિ. કમાન રૂપ રાજાને આપવાનું, અને ચક્ર રૂપ ચાર વર્ગોને કોઈ કોઈ વખત સાફ- કરવાનું તથા તેલ પૂરવાનું કામ, અવારનવાર પાકતા યોગીઓ કરતું. યોગી રાજામાં શક્તિ (ઇચ્છાશક્તિ) પ્રેરતો અને પછી કમાન આપોઆપ 'છૂટી થવા'-ફેલાવા-વિસ્તરવા-પ્રસરતી. એની ક્રિયા સઘળા ચક્રોને 'ચલાવનાર' થઈ પડતી. જ્યારે દેશમાં ાીઓ અદૃશ્ય થયા, તથા યોગી ન પાકી શકે એવી પરતંત્ર દશા , ઢોંગી યોગીઓ કે યોગીનામધારીઓ પાકવા લાગ્યા, ત્યારે વને શક્તિ પ્રેરવાનું કામ અટકી પડ્યું અને તેથી રાજાઓ 'બાપ ાં' જેવા અને પરિણામે ગધાતા, તુચ્છ, મલીન વૃત્તિઓવાળા, ામથી પણ હલકા થવા લાગ્યા; અને જ્યારે કમાનની એ સ્થિતિ ય ત્યારે ચક્રોની સ્થિતિ કાયમ રહેવાની આશા ભાગ્યે જ રાખી ાય. તેથી સર્વત્ર ગેરવ્યવસ્થા, અંધાધુંધી, સંકરતા, ભ્રષ્ટતા, તુચ્છતા, ચતા, નિર્માલ્યતા, ગુલામી વૃત્તિ જ થવા લાગી અને એ સ્થિતિ ેો વખત ચાલુ રહેવાને પરિણામે મનુષ્યોની પ્રકૃતિ રૂપ થઈ પડી. ી જ કારણ છે કે આજના હિંદી કોઈ પણ મહાન કાર્યમાં 'આનંદ' ાની જ શકતા નથી. શું રાજદ્વારી કે શું સામાજિક, શું વ્યાપાર- ંધક કે શું બુદ્ધિવિષયક, શું યોગ સંબંધી કે શું ભોગ સંબંધી

જેટલી તાકાદ આજે કોનામાં છે? નમાલાઓએ યુદ્ધને ' માન્યું, પરન્તુ પાપને હાંકી કહાડવાના સાધન તરીકે અદ્ધવાની તાકાદ કોનામાં છે? દરેક ઉંચી ચીજ, ઉંચી નબળાઓના ભ્રષ્ટ મગજમાં થઈને બહાર પડે છે ત્યારે ભ્રષ્ટ બની જાય છે. ગમે તેવી અપ્સરા 'લાફીંગ ગૅલેરી' માં થઈને જશે તો તેનો ચહેરો તે કાચમાં હાસ્યાપદ અને બેડોળ દેખાશે. કેટલાક કાચ એવા પણ હોય છે કે જેમાં માણસ ઉંધે દેખાય છે! દરેક સત્ય, જે મગજમાં ત્હેનું પ્રતિબિંબ પડે છે મગજની ખાસીઅત પ્રમાણે, કદરૂપું બને છે કે ઉલટાઈ જાય પૂર્વના યોગીઓએ રચેલાં શાસ્ત્રો પણ આજે નિર્બળ મનુષ્યો મગજમાં પેશીને ઉલટાઈ ગયાં છે! નબળાઓએ સબળાનાં સત્યો અધોમૂખ કર્યાં છે, ઉલટાવી નાખ્યાં છે! શક્તિ વધારવા માટે યોજ યલી ભાવનાઓને (પોતાની અશક્તિને લીધે) અશક્તિના સાધ તરીકે બનાવી છે! નિર્માલ્યતા આપનારી ભાવનાઓ, વ્યાખ્યાઓ રૂઢિઓ, ક્રિયાઓને ધર્મ્ય ઠરાવી છે! આ પ્રમાણે આખો સમાજ નિર્માલ્ય, તુચ્છ, ગુલામવત્, 'શુદ્ર' બની ચૂકયો છે, રે શુદ્ર પણ અસલના શુદ્ર જેવો નહિ જ. આજનો સારામાં સારો બ્રાહ્મણ પૂર્વના મધ્યમ શ્રેણિના શુદ્રની બરાબરીમાં-બહુ તો-મૂકી શકાય આટલી હદની શુદ્રતા વ્યાપ્ત થવા છતાં હજી આપણે ફાંકો રાખીએ છીએ કે અમે વર્ણાશ્રમ ટકાવી શકયા છીએ! આપણે પરસ્પર લગ્નવ્યવહારને અનિષ્ટ કહીએ છીએ તે કહેવામાં એવો ભાસ રહે છે કે અમે 'ઉંચા'પણું જાળવી શક્યા છીએ! હું ખાત્રીથી કહું છું કે એ ખોટી શેખાઈ માત્ર છે. અને તેથીજ હું કહુંછું કે વર્ણ વ્યવસ્થાને ઉત્તમોત્તમ ચીજ માનવા છતાં આજે તો સઘળી જાતિ

બરાબર શિખવી શકે. જહેને આજે બિભત્સ અને શરમનો વિ માનવામાં આવે છે ત્હાં જ મનુષ્યનું મૂળ છે અને અને ત્હાંથી સઘળી નિર્માલ્યતાઓ જન્મ પામતી રહે છે! મૂળ સુધર્યા સિવા ડાળી-ડાળાં અને ફૂળને સુધારવાના સઘળા પ્રયત્ન વ્યર્થ અં બાલીશ છે. સઘળો મહીમા લોહીનો છે,-લોહી જ સુધારવું જોઈશે. સ્ત્રીપુરૂષના જોડાણને લગતી દરેક બાબત 'રીવાન્ઝ" કરવી જોઈએ છે; અને દરેક યુવાન અને યુવતીને પ્રજોત્પત્તિ શાસ્ત્રની દરેક બાબત શિખવવા પહેલાં એક બીજાથી છુટા જ રાખવા જોઈએ છે.

નો અંશ છે જ કલ્યાણકારી કાર્ય છે. એ સંહાર કોઈ મૂર્ખાઈથી, સ્વાર્થબુદ્ધિથી કે સત્તાધીશપણાથી કરી દિધા નથી; પણ તેની રિ રક્ષવાના અને કુદરતી વણાંધન કરી ઉત્પન્ન કરવાના શુભ હેતુથી થી કિધા છે. હું તો એમ જ કહુંછું કે આજે એક વખત તો ગાળે 'ઓવાર' કરી દેવા, સઘળી ઉભું થયેલી-સડેલી 'ઇમારત' જમીનદોસ્ત કરી દેવી; કારણ કે જે મકાન પડવાને લાયક થયું તેને થાગડ દેવાથી કોઈક વખત તે એકાએક પડીને હિમતી ણીઓને દાબી મારશે; 'પડતાને જલદી પાડો' એ મંત્રની હિમત [illegible] જ આજે [illegible] ખાસ એકદમ નહિ માની શકો, [illegible] બુદ્ધિવાદથી સમજાતી કઠીન એવી એ વાત તમને સર્વજ્ઞ [illegible] પરમાત્માના દર્શનથી જલદી ખાતરી થઈ પડશે. તમે [illegible] જ કહેશો કે મહાવીરે [illegible] અને શાંતિ કાંઈ રહેવા દીધું [illegible]

[illegible]

મહાસમર્થ અને તે પણ એક નહિ પરન્તુ બે મહાપુરુષો પ્રકટયા! બુદ્ધ અને મહાવીર એ બન્ને મહાપુરુષોએ એક સ શ્રમના મંદિર પર મારો ચલાવ્યો અને ઘણે અંશે ફતેહ એમણે અસ્પર્શ્ય જાતિના લોકોને પણ 'બ્રાહ્મણ' (ધર્મગુરુ બનાવવા માંડયા અને ઉંચામાં ઉંચા વર્ણના મ્હોટામાં મ્હોટ પાસે ત્હેમને પૂજાવ્યા! 'સંહાર' નું કામ ત્હેમણે 'ધ ચક્રથી જ કર્યું હતું; અને સ્રજન કાર્ય બીજાઓ માટે સુગ પડે એવી દયાળુ બુદ્ધિથી જ સંહાર કાર્ય કર્યું હતું. તેઓ રથી વર્ણાશ્રમને ધિક્કારનારા હતા એમ માનનારાને હું અજ્ઞાન જ્ઞાનીઓ દરેક ચીજની ખરી 'કિંમત' આંકી શકે છે; 'કિંમત' કહેવામાં લોકનું (પરિણામે) હિત ન હોય તેવી ' મનમાં જ રાખે છે. મહાવીર વર્ણવ્યવસ્થાને ઉપકારી જ હતા, પણ ભ્રષ્ટ થઈ ગયેલા વર્ણોને વિનાશકારી અને (વિનાશ કરવા યોગ્ય માનતા હતા. માત્ર થીગડાં દેવાથી કાંઈ જૂ વર્ણોની પ્રકૃતિ બદલાય તેમ નહતું; તેથી આખી ઈમારતને જ પાડવામાં એમણે હિત જોયું. અને 'સંહાર' કામ પણ પોતાથી ખાસ રીતે–નૂતન રીતે–અનોખી (unique) રી બજાવ્યું–'દયા' ની કોમળ તલવારથી જ તે કામ બજાવ્યું! તાનો જે કાળે દુરુપયોગ થતો હતો, શક્તિનો જે કાળે ભ્રષ્ટ ઉપ થતો હતો, તે કાળે જ્ઞાની યુદ્ધનું સ્વરૂપ પણ બદલી જ નાખે તલવારને બદલે પીંછીથી, ક્રૂરતાને બદલે દયાથી જ લડવાનું સોજે! યોદ્ધાને જીતવા માટે શું કોમળાંગીનો પ્રેમ સ્હામો ધરવ નથી આવતો? બહાદુર કૌરવોના બળને હરાવવા માટે શું અ જ્હેમે પોતાની કોમળ સ્ત્રીઓને સ્હામી નહોતી ધરી? પણ અંગ્રેજ હેતુ તુચ્છ અને સ્વાર્થી હતો, જ્યારે મહાવીરનો હેતુ ઉચ્ચ પારમાર્થિક હતો, એટલો જ તફાવત; અને એ તફાવત જ મહ છે! સ્વર્ગ અને નર્ક વચ્ચે શો તફાવત છે? મનુષ્ય અને જનાવ વચ્ચે શો તફાવત છે? પ્રકૃતિના [illegible] મનુષ્યો [illegible] 'કિંમત' [illegible] પ્રકૃતિ નહિ [illegible]

[illegible]

તાવ્યો. હવે આમાં પહેલો કહેલો સિદ્ધાંત તો અક્ષરશ: સાચો જ: આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપે એકસો* હોવા છતાં શરીર, મન, બુદ્ધિ, એ સર્વથી ઉપાધિવાળી દશામાં તો એકસો ન જ હોય. આંગળી પણ સરખી નથી; બે ત્યાગી પણ સરખા નથી; ત પણ સરખા નથી. જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં બુદ્ધિ, લાગણી, બધી ભિન્નતા છે ત્યાં સુધી ઉંચા-નીચાપણું રહેશે જ, વું જ. બેશક, જેમ જેમ ભક્તિ લાગણી અને બુદ્ધિના ને ઘટાવી આત્મજ્ઞાનમાં પહોંચતી જશે તેમ તેમ તે ભેદ આપ ઘસાતો જશે અને છેવટે એકરૂપતા જ અનુભવાશે. એ નો વિષય છે, બુદ્ધિનો વિષય જ નથી; અને જ્યાં સુધી કે સમાજ-રચનાની વાત છે ત્યાં સુધી તો બુદ્ધિનો પ્રદેશ. દના પ્રદેશમાં તો ઉંચા-નીચાનો ભેદ રહેશે જ; અને એ ભેદ જ્ઞાનીની દશામાં અનિષ્ટ જ લાગે, તે બુદ્ધિના સામ્રાજ્યમાં માટે તો ઇષ્ટ-હિતાવહ-વિકાસકાર્યને સહાયક છે. શ્રી મહા- વીરે ત્યાગી વર્ગમાં પણ ઉંચ-નીચ ભેદ ક્યાં નથી રાખ્યા? 'સાધુ', એકને 'ઉપાધ્યાય', એકને 'આચાર્ય', એકને ણી', એકને 'અરિહંત' એવી ઉપાધિ આપનાર શું ઉંચ- ના ભેદને 'અનિષ્ટ' તત્ત્વ ગણનારો માની શકાય? પરન્તુ તે છતાં, રે 'ઉચ્ચ' તત્ત્વ નાબુદ થવા લાગ્યું હતું, સર્વત્ર નીચતા જ વા લાગી હતી, ત્યારે 'ઉચ્ચતા'ના પડછાયાને ઉચ્ચતા કે જવા દેવા કરતાં ઉચ્ચ-નીચને એકાકાર કરવાંમાં જ ડહાપણ . અને તે કામ તેમણે મહા 'કળા' ('Art') થી બજાવ્યું. એ નવું શસ્ત્ર (સમાનભાવનું, હલકા વર્ગોની 'દયા'નું) ઘણ વર્ગ સામે 'જળવો' કર્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ને પેલા જે કાંઈ પોકળ પાણીવાળા હતા તેઓ પાણીવાળાર ઘીર સાથે ભળી ગયા (શક્તિ છે સામાન્ય જેમાં તેઓ પરસ્પર ગણ જ્ય છે), અને એ રીતે સેંકડો સમર્થ બ્રાહ્મણ પંડિતો ચાર્ય બન્યા, એટલે સુધી કે મહાવીરના પટ્ટશિષ્ય અને 'ગણ- ર' (સેનાધિપતિ) તરીકે પણ ગૌતમ નામના બ્રાહ્મણ પંડિત જ ણી ઉઠ્યા! બીજા બ્રાહ્મણો મહાવીરની સેના સામે ઝુંઝમી ટકાવી વાની ગભરાટી-ભરેલી સ્થિતિમાં મૂકાયા; તેથી તેઓમાં પણ

* એકસો=એકસરખો, સમાન.

[illegible] 'શક્તિ'નો [illegible] એ શક્તિ [illegible] અને એને [illegible] વર્ણમાં [illegible] એ શંકરાચાર્ય હતા, કે જેમણે [illegible] થયું અને એ રીતે [illegible] કામમાં [illegible] અને સ્વમાન [illegible] પ્રયત્ન કેળવ્યો હતો. [illegible] વિજયો મેળવ્યા હતા, પણ તે [illegible] હતા; [illegible] પછીની [illegible] 'બચાવવા'ના કામમાં [illegible] ખર્ચતા હતા. [illegible] એ [illegible] તોડી નવેસરથી [illegible] મહાવીર (અને મહાવીરનો ખૂબ આદર નહિ [illegible] ઓમાંથી એવું અનુકરણ કરનાર જૈના અનુયાયીઓ) [illegible] કરવામાં શક્તિ ખર્ચતા હતા, શંકરાચાર્ય એવી શક્તિ [illegible] ઉખેડવામાં ખર્ચતા હતા. સ્વાભાવિક રીતે શંકરાચાર્યના [illegible] ગયા: [illegible] ન ગયા, કેમ કે એમની [illegible] મહાવીરના અનુયાયીઓ કરતાં [illegible] હતી. બ્રાહ્મણોનું જોર (અને તે સાથે એમની સત્તા છે તે વર્ણવ્યવસ્થા પર નેવી વર્ણવ્યવસ્થાનું જોર) ઘણું ઓછું થઈ ગયું; આખરામાં [illegible] મુસલમાનો અને [illegible] ખ્રિસ્તીઓનું [illegible] ના પણ સંસ્કાર સ્વાભાવિક રીતે લાગવા [illegible] ના પરિણામે વર્ણવ્યવસ્થા આજે '[illegible]' [illegible] થઈ રહી છે. એનો એક પુરાવો [illegible]

એક [illegible]

૬૬; પાનું ૭૮.

[illegible] અત્યારની [illegible] ગુરૂને [illegible] ધર્મ [illegible] કાંઈ [illegible] પણ [illegible] પણ એ [illegible] "[illegible]" [illegible] છે. કારણ કે [illegible] "[illegible]" [illegible] છે. [illegible] પણ [illegible] અને તેથી જ એ દૃષ્ટિએ [illegible] ચાર માસ [illegible] પર, [illegible] ઢોરોને નાખવા [illegible] નથી. [illegible] ત્યારે એને [illegible] કરવાનું હતું અને, [illegible] ગુરૂ પાસે [illegible] ત્યારે [illegible] અને તેઓમાં [illegible] ખાસ [illegible] 'બુરી' કહેવાતી જાતિઓથી 'કાતા' નથી, પણ એ જાતિને પણ [illegible] સાધન બનાવવામાં જ 'મરતા' રહ્યા છે. તેથી જ ધર્મોના અને આર્યોના આગમનને અને એમના ભિન્નભિન્ન ધર્મોના વાડાઓને હું હિતાવહ માનવા તૈયાર નથી છું. તેમ છતાં તમને તે હિતાવહ ન જ લાગતા હોય તો હું તમને બળાત્કારથી મનાવવાં નથી માગતો; પણ તો તમારે એ વાડાઓને દૂર કરવા—ઓગાળી મૂકવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જેને તમે અનિષ્ટ-બુરું જ માનો છો તેને ખવરાવી દેવું અને પોષણ આપવું એ તો તમારી જ વ્યાખ્યા મુજબ 'પાપ' છે. અને એવી જ રીતે 'બુરી' બનેલી જાતિસંસ્થાને પણ ખવરાવી દેવી કે પોષણ આપવું એ પણ 'પાપ' જ છે. બંધુઓ, તમારા પૂજ્ય વડીલોએ શું કર્યું હતું? શ્રી રત્નપ્રભ નામના જૈનાચાર્યે રાજપૂત, બ્રાહ્મણ અને વણિક કોમના સવાલાખ મનુષ્યોને જૈનધર્મ અંગીકાર કરાવી તેઓ સર્વે પરસ્પર રોટી-બેટીવ્યવહાર ચાલુ કરાવ્યો હતો. આજથી સુમારે ૧૮૦૦ વર્ષ ઉપર શ્રી જિનસેનાચાર્યે રાજપૂત અને સુતારથી બનાવેલા ૮૪ આંકડા ગોત્રોને જૈન બનાવી પરસ્પર રોટી-બેટી વ્યવહાર જોડી દીધો હતો. એ આચાર્યોમાં 'શક્તિ' હતી તેથી જ તેઓ 'સંહાર' કાર્ય કરી શકતા હતા, અને એ સંહાર વળી 'સર્જન' વગરનો પણ નહોતો. બલ્કે

ભજવવાનું પ્રાચિન કાળમાં ફરમાન હતું. રાજા કરતાં પણ ધાર્મિક નાયક પધારે ઉચ્ચ કોટિનો જ કળાવાન આવ્યો હોય; ઉચ્ચમાં ઉંચા આદર્શને સ્ફુટ રૂપ આપવા માટે જ રામ, કૃષ્ણ, આદિ વગેરે પાત્રો ભજવવામાં આવ્યાં હોય: એવાં પાત્રો ભૂતકાળમાં ઘણું ભજવાય જેથી ઉચ્ચ ભાવનાઓ સ્ફુટ થવા પામે અને સામાજિક શિખામણ, ધાર્મિક બોધ. દુનિયાના હજાર માણસો કપાઈ જાય તેની ફિકર કરવી જોઈતી નથી, પણ એક ઉચ્ચ ભાવના જેની પ્રકૃતિમાં છે એવો પુરુષ ઊભો થવા લાગ્યો હોય ત્હેની તો ફિકર અવશ્ય અને વિના વિલંબે કરવી જોઈએ. એક નેપોલિયન, એક શિવાજી, એક મહાવીર, એક કૈસરના 'ઉંચા શોખ' કે 'ભાવના' ના રક્ષણ માટે આખું ફ્રાન્સ, આખું હિંદ કે આખું જર્મની કપાવી દેવું પડે તે કાંઈ ચિંતાનો વિષય ન હોઇ શકે. પ્રાચિન હિંદમાં એક રાજાનો ઘોડો બીજા રાજાની હદમાં જઇ ચ્હડતો તો 'અમારી હદમાં ત્હેનો ઘોડો આવવાની હિંમત કરે જ કેમ?' એટલા એક (આજના બુદ્ધિવાદને તુચ્છ દેખાતા) 'કારણ' ખાતર યુદ્ધ આરંભાતું અને પ્રજા પોતાના 'અસાધારણ પુરૂષ' ('રાજા')ના 'શોખ' ખાતર પોતે પ્રસન્નતાપૂર્વક કપાઈ મરતી; અને હારવા જેવા સંજોગે નજરે પડતાં સ્ત્રીવર્ગ પોતે ચીતા ખડકી પ્રસન્નતાપૂર્વક બળી મરતો કે જેથી એક 'મહાપુરૂષ'ની આંખને 'મસ્ત' બનાવવા ખાતર જ હયાતી ધરાવતી રમણીઓ પર બીજાની નજર સરખી પણ પડવા ન પામે. એ યુદ્ધમાં 'મિલ્કત' 'મેળવવા'નો આશય હરગીઝ નહોતો. માત્ર 'અસાધારણ પુરૂષ'ના 'શોખ'–સ્વતંત્ર રીતે ગતિ કરવાના ત્હેના હક્કનું સંરક્ષણ–એ જ લક્ષ્ય હતું. આજે એવા કોઈ કારણસર કોઇ યુદ્ધ આરંભે તો બીજાઓ તો પછી પણ પ્રથમ યુદ્ધ આરંભનારની પ્રજા જ એને જીવતાંજીવત નરકમાં ધકેલી દેવા એકસંપીમાં ઉતરે. આજે સાચો સેવકભાવ જ નથી, તો સેવ્ય કે 'રાજા' તો ક્યાંથી લાવવો? 'મહત્તા'નો શોખ જ આજે નથી રહ્યો. જ્હેને મહત્તા પર પ્રેમ છે, મહત્તાની જે 'કિંમત' જાણે છે તે તો પોતે મહાન ન હોય તો કોઇપણ પુરૂષને શોધીને ત્હેની મહત્તા જળવાય એવી કોઇ બાબતમાં પોતાની કાયાને ખપાવી દેવામાં જ આનંદ માને. કોની 'મહત્તા જળવાઇ' એ કાંઇ પ્રશ્ન નથી. મહત્તા જળવાય એ જ કાળજીનો વિષય હોય. બીજાની પણ 'મહત્તા' જળવાય એમાં જે 'આનંદ' મ[illegible] તે પણ 'મહા[illegible]' [illegible] જાતની

રના જ આજની તુચ્છ બનેલી–બુદ્ધિવાદની અર્થાત્ utilitari-
ianism (ઉપયોગીતાના સિદ્ધાંત)ની શુદ્ધામે બનેલી–દુનિયાએ પરાણે
ી છે! જે કાળે યોદ્ધાઓ અને ખુદ રાજા પણ હાથોહાથ લડાઈ
તા, ચાળણીની માફક શરીર તીરોથી વીંધાઈ જવા છતાં તલવાર
લાવ્યા જ જતા, અને કોઈ કોઈ તો શિર કપાઈને નીચે પડવા
ાં લડાઈના પ્રારંભમાં કરેલા 'પ્રચંડ નિશ્ચય' (અથવા ઇચ્છા-
ક્તિની કમાનને આપેલી ચાવી)ને પ્રતાપે ધડથી જ તલવાર ઘુમાવી
યુદ્ધભૂમિમાં અલૌકિક—દેવોને પણ દુર્લભ એવો–નાચ નાચતા, તે
ાળમાં 'સમાજરક્ષા' 'પ્રજાત્વ' એ ધ્યેયો કદાપિ નહોતાં. અપોનાં,
ાજા, સતી, મહાયોગી ઇત્યાદિ 'અસાધારણ' વ્યક્તિઓ તરફનું
ાકર્ષણ જ પ્રજાને શિખવાતું અને એ વ્યક્તિઓના આદર્શોની
ીવંતતામાં 'કામ આવવું' એ જ પ્રજાની મુક્તિ મનાતી. એ જાતની
ાવના પ્રજાના હૃદયમાં–લોહીમાં–જીવનમાં ઓતપ્રોત કરવાની ત્રાંગિઓની
ોષીઅતને પરિણામે જ તે કાળમાં અસાધારણ વીરતા, અસાધારણ
તિતા, અસાધારણ સાહસ, અસાધારણ યોગબળ અને અસાધારણ
ાદાન તેમજ અસાધારણ ઉદારતાઓ શક્ય બનતી. પ્રેમ ખાતર
ાન છે, સિદ્ધાંત ખાતર જ્ઞાની છે, દયા ખાતર ધર્મ છે, એ 'ભાવના'
ાત્ર 'ઉતરતા કાળ'માં–નિર્માલ્ય બનતા મરિયલ કાળમાં જ જન્મ
ામી. હવે એ ભાવનાને ક્રમેક્રમે ઉલટાવવી પડશે. 'રાજભાગી' અથવા
પ્રસિદ્ધ તો આજે કોઈ છે જ નહિ, એટલે 'રાજા' ને સઘળી પ્રવૃત્તિનું
ધ્યેય બનાવવાને બદલે 'પ્રજા'ને સઘળી પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય બનાવવું પડશે:
પ્રજાને કેળવવા, વિકસાવવા, હિંમતવાન બનાવવા મથવું પડશે, અને
એ પ્રયત્નને પરિણામે પ્રજામાં પેઢી દર પેઢી શક્તિ ખીલતાં સામટી,
જેથી એક વખત એ જ પ્રજામાંથી અસાધારણ વિજેતા, અસાધારણ
યોગી, અસાધારણ સતી, અસાધારણ શોધક, અસાધારણ વ્યવસ્થાપક
'ફરી' નીકળશે, અને એમ થવા પામશે ત્યારે તે અસાધારણ પુરુષોને
દેવોને જ–સ્વભાવત: જ—પ્રજા આકર્ષીને ચશે અને પ્રજાની
પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય પ્રજા જાણે પણ નહિ એવી રીતે બદલાઈ જશે.
આખા દુનિયાના તમામ દેશ જો એક સાથે આ ક્રમ સ્વીકારે તો
પચાસ વર્ષની અંદર દુનિયા એક 'અસાધારણ પુરુષ' ઉપજાવી શકે
અને એ મહાપુરુષોની આણ આખી દુનિયા પર વર્તે, જેને પરિણામે
ભયાન અને જરની 'માંકડી' જેવા બાર–દુરુસ–આક્રમણથી થતો યુદ્ધ

(જહેને હું 'યુદ્ધ' સંજ્ઞા આપતાં શરમાઉં છું, માત્ર કસાઇના હા[illegible] બકરાંની થતી 'કત્લ' જ એને કહી શકાય) હમેશને માટે [illegible] -થઇ દુનિયાંના મનુષ્યસમૂહનો ઝડપી વિકાસ કરવા તરફ જ તે [illegible] વર્તીનું સઘળું ધ્યાન રોકાવા પામે. ત્હેને પરિણામે દુનિયાની જમીનને ઘણો મ્હોટો ભાગ ખેડાણ વગરનો પડી રહે છે તે તેમ ન રહેતાં ખેડાવાથી—અને સારામાં સારી પદ્ધતિ પર ખેડાવાથી—દરેક વિભાગને રહેવાસીઓને જરૂરીઆત કરતાં પણ વધુ અન્ન મળવા પામે. તેથી 'સંગ્રહ' કરવાની, 'નફા' ખાવાની, 'ઠગાઈ' કરવાની આવશ્યકતા જ આપોઆપ દૂર થાય. જીંદગી જાળવવા માટે જહેની જરૂરીઆતો આમ રહેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય છે તે મનુષ્યો પછી માણસ જાતને લગતાં દરદો, માનસિક વિકારો, નબળાઈઓ [illegible] કરવાના માર્ગ શોધવામાં સઘળી ફુરસદ અને શક્તિનો વ્યય કરવા પામે. પદાર્થવિજ્ઞાન (સાયન્સ), માનસ શાસ્ત્ર (સાઇકૉલૉજી) તેમજ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર (મૅટાફીઝીક્સ)નો અપ્રતિબદ્ધ વિકાસ થવા લાગે અને આ દુનિયા એકાદ સૈકામાં તો બીજું સ્વર્ગ બનવા પામે.

"પરંતુ માણસ જાતમાં—અને ખાસ કરીને નબળાઓમાં—ઈર્ષા [illegible] તત્ત્વ અવશ્ય રહેલું છે. તેથી કોઈ પણ સમર્થ પુરૂષ, જો દુનિયાને એક છત્રની નીચે લાવવાને પ્રયત્ન કરે તો બીજાઓ એકસંપી કરી ત્હેનો ઘડોલાડવો જ કરવાના. હાલના યુદ્ધમાં ઘેટાંઓ, બકરાંઓ, ગોધાઓ અને શિયાળોની એકસંપી ઉગતા સિંહને પરાસ્ત કરવામાં જરૂર ફાવશે અને એમ થવું દુનિયાના હિતમાં જરૂરી પણ છે, કારણ કે કૈસરના સિદ્ધાંતને રાજલોભનું ભ્રષ્ટ સ્વરૂપ આપી, સમસ્ત દુનિયાને એકસત્તા નીચે લાવવાની 'ભાવનાને' જ દુનિયા વચ્ચે હલકી પાડી, જીત મેળવનારાઓ આ યુદ્ધને અંતે સ્વાભાવિક રીતે [illegible] ઓતરકની એવી ગુંચવાડાભરી સ્થિતિમાં મૂકાશે કે એમાંથી છુટવાનો કોઇ માર્ગ જ સંભવિત નહિ રહે. યુદ્ધ કરવાનું તેમજ યુદ્ધ વગર ચલાવી લેવાનું, એમ બન્ને કાર્ય અશક્ય થઇ પડશે. દરેક ભેજું કોકડાને ઉકેલવા જતાં ઉલટું ત્હેને વધારે ગુંચવી બેસશે. સખ્ત પીડા [illegible] બુદ્ધિસુંદરી સંતાન (નવા માર્ગ રૂપી સંતાન) જણી શકતી નથી! તેથી જ્યારે આખી દુનિયાને જીવવું તેમજ મરવું બન્ને [illegible] થઇ પડશે એટલું મ્હોટું સંકટ આવશે ત્યારે જ દુનિયાની [illegible] નવા માર્ગ રૂપી બાળકનો પ્રસવ કરશે. આજની તમામ સમાજ [illegible]—આજની સંસ્કૃતિ—કેટ [illegible] જ [illegible] જન્મશે

સાર્વલૌક પ્રજાકીય રાજ્યાદિ [illegible] અને [illegible] પ્રજાઓ વચ્ચે [illegible] વ્યક્તિને [illegible] રીતે કામ કરવું પડતું [illegible] વ્યક્તિને સામની [illegible] જીવનમાં [illegible] મરવાની [illegible] પારખુ બુદ્ધિબળ ધરાવનારાઓને [illegible] શક્તિને [illegible] ખાતર [illegible] હોય. પછી એ જ પદ્ધતિને [illegible] જેમાંથી કોઈ 'મહાપુરુષ' પાકશે અને તે '[illegible]' [illegible] પ્રકારની સમાજવ્યવસ્થા રચશે. પ્રથમ તો તે [illegible] ત્રણ લોક વસાવશેઃ મનુષ્ય લોક, સ્વર્ગ લોક, અને મુક્તિ- [illegible] (૧) મનુષ્યલોકમાં ' શુદ્રો ' અને ' વૈશ્યો 'ને વસાવશે. (૨) [illegible]માં ' ક્ષત્રિઓ ' અને ' બ્રાહ્મણો 'ને વસાવશે અને (૩) [illegible] પર ' યોગી 'ઓને બેસાડશે.

મનુષ્યલોકને ' સેવાધર્મ 'નું શાસ્ત્ર આપશે; સ્વર્ગલોકને [illegible]નું શાસ્ત્ર આપશે; અને મુક્તિશીલાવાળાઓ માટે ' [illegible] 'નું શાસ્ત્ર યોજશે.

મનુષ્યલોકમાં જર, જમીન અને જોરૂ એ ત્રણ ' સાધનો ' [illegible] આવશે અને એ સાધનો ખાતર એ પ્રદેશના રહેવાસીઓ [illegible] ગતિશીલ બન્યા રહેશે અને [illegible]ના બોજ [illegible]. સ્વર્ગલોકમાં ' મનની મઝા 'નું લક્ષ્ય મૂકાશે અને ' મન[illegible] મઝા ' ખાતર–' મસ્તી 'ની [illegible] અપ્રતિબદ્ધ બનાવવા ખાતર [illegible] જમીન અને જોરૂનો પક્ષ કરવાની ' વૃત્તિ ' પ્રેરશે. અને મુક્તિશીલાવાળાને કોઈ પણ જાતની વૃત્તિ નહિ આપતાં મુક્ત જ [illegible] દેવામાં આવશે. કોઈ પણ કાયદો (સામાજિક, રાજકીય, [illegible] ભાવનાવિષયક) તેમને બાંધી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થાવડે તેમને [illegible] સ્વાતંત્ર્ય બક્ષશે. તેથી તેઓ કોઈ વખત જર, જમીન, જોરૂ રાખશે પણ ખરા, કોઈ વખત તેનો ત્યાગ પણ કરશે. કોઈ વખતે અશાન્ત પ્રવૃત્તિ કરશે, તો કોઈ વખત નિરપવાદ મૌન સેવશે. કોઈ વખત રાજ્યો રચશે તો કોઈ વખતે રાજ્યોનો સંહાર કરશે. તેઓ આખી દુનિયાને માટીના ઢગલાથી વધારે માનશે નહિ, અને એ માટી પોતાના ' આનંદ ' ખાતર–' લીલા ' ખાતર કરાતા ' પ્રયોગો ' માટે જોઈતી 'કાચી ધાતુ' માત્ર છે એમ જ તેઓ

(જેને હું 'યુદ્ધ' મંત્ર આપતો હતો હું. માત્ર [illegible] જાહેરાતની પછી 'ખ્યાલ' જ જોઈએ કહો ક્રમમાં હમેશાને માટે આ દુનિયાંના મનુષ્યસમૂહનો સારો વિકાસ કરવા તરફ જ [illegible] વર્ગીનું સઘળું ધ્યાન રોકાવા પામે. જેને પરિણામે દુનિયાની જમીનનો ઘણો મ્હોટો ભાગ વેરાન પડતર પડી રહે છે તે તેમ ન રહેતાં ખેડાવાથી—અને સારામાં સારી પદ્ધતિ પર ખેડાવાથી—દરેક વિભાગના રહેવાસીઓને જરૂરીઆત કરતાં પણ વધુ અનાજ મળવા પામે. તેથી 'સંગ્રહ' કરવાની, 'નફો' ખાવાની, 'વેપાર' કરવાની આવશ્યકતા જ આપોઆપ દૂર થાય. જીંદગી નભાવવા માટેની જરૂરીઆતો આમ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે તે મનુષ્યો માણસ જાતને લગતાં દરદો, માનસિક વિકારો, નબળાઈઓ દૂર કરવાના માર્ગ શોધવામાં સઘળી ફુરસદ અને શક્તિનો વ્યય કરવા પામે. પદાર્થવિજ્ઞાન (સાયન્સ), માનસ શાસ્ત્ર (સાઈકોલૉજી) તેમજ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર (મૅટાફીઝીક્સ)નો અપ્રતિબદ્ધ વિકાસ થવા લાગે અને આ દુનિયા એકાદ સૈકામાં તો બીજું સ્વર્ગ બનવા પામે.

"પરંતુ માણસ જાતમાં—અને ખાસ કરીને નબળાઓમાં—'ઈર્ષા' તત્વ અવશ્ય રહેલું છે. તેથી કોઈ પણ સમર્થ પુરૂષ, જો દુનિયાને એક છત્રની નીચે લાવવાને પ્રયત્ન કરે તો બીજાઓ એકસંપી કરીને હેનો ઘડોલાડવો જ કરવાના. હાલના યુદ્ધમાં ઘેટાંઓ, બકરાંઓ, ગોધાઓ અને શિયાળોની એકસંપી ઉગતા સિંહને પરાસ્ત કરવામાં જરૂર ફાવશે અને એમ થવું દુનિયાના હિતમાં જરૂરી પણ છે. કારણ કે કેસરતા સિદ્ધાંતને રાજસોભનું ભૃષ્ટ સ્વરૂપ આપી, સમસ્ત દુનિયાને એકસત્તા નીચે લાવવાની 'ભાવનાને' જ દુનિયા વચ્ચે હલકી પાડી, જીત મેળવનારાઓ આ યુદ્ધને અંતે સ્વાભાવિક રીતે જ ચોતરફની એવી ગુંચવાડાભરી સ્થિતિમાં મૂકાશે કે એમાંથી છૂટવાનો કોઇ માર્ગ જ સંભવિત નહિ રહે. યુદ્ધ કરવાનું તેમજ યુદ્ધ વગર ચલાવી લેવાનું, એમ બન્ને કાર્ય અશક્ય થઇ પડશે. દરેક બીજું કોકડાને ઉકેલવા જતાં ઉલટું હેને વધારે ઘુંચવી બેસશે. સખ્ત પીડ વગર બુદ્ધિસુંદરી સંતાન (નવા માર્ગ રૂપી સંતાન) જણી શકતી નથી! તેથી જ્યહારે આખી દુનિયાને જીવવું તેમજ મરવું બન્ને અશક્ય થઇ પડશે એટલું મ્હોટું સંકટ આવશે ત્યહારે જ દુનિયાની બુદ્ધિને નવા ખ્યાલ રૂપી બાળકનો પ્રસવ થશે. આજની તમામ સમાજ-અવસ્થાનું—આજની સંસ્કૃતિનું—પેટ ફાડીને જ એ બાળક જન્મશે

વૈભામ પ્રેમળીય રાજ્યપદ્ધતિ થશે, કે જેમાં પ્રજાનું જ રાજ્ય તે તમામ પ્રજાઓ વચ્ચે એક જ રાજ્ય હોય; જેમાં ... કિને ફરજિયાત રીતે કામ કરવું પડતું હોય; જેમાં કોઈ ... ને કામની ગેરહાજરીમાં કે કામ કરવાની શારીરિક શક્તિના ... ભૂખ્યા મરવાની જરૂર ન પડતી હોય; વળી જેમાં ... બુદ્ધિબળ ધરાવનારાઓને પોતાની બુદ્ધિ, રક્ત તેના અને શક્તિને ઉદરપૂરણ ખાતર વેચવા કે ઘરાણે મૂકવાની જરૂર ... હોય. પછી એ જ પદ્ધતિને લીધે વિકસીત થતા લાગેલા ... માંથી કોઈ 'મહાપુરુષ' પાકશે અને તે 'દુનિયાનો ચક્રવર્તી' બની ... પ્રકારની સમાજવ્યવસ્થા રચશે. પ્રથમ તો તે આ ... ત્રણ લોક વસાવશે: મનુષ્ય લોક, સ્વર્ગ લોક, અને મુક્તિ- (૧) મનુષ્યલોકમાં 'શુદ્રો' અને 'વૈશ્યો' ને વસાવશે. (૨) ... લોકમાં 'ક્ષત્રિઓ' અને 'બ્રાહ્મણો' ને વસાવશે અને (૩) ... શીલા પર 'યોગી'ઓને વસાવશે.

મનુષ્યલોકને 'સેવાધર્મ'નું શાસ્ત્ર આપશે; સ્વર્ગલોકને ...લી'નું શાસ્ત્ર આપશે; અને મુક્તિશીલાવાળાઓ માટે 'બેપરવાઈ'... નું શાસ્ત્ર યોજશે."

મનુષ્યલોકમાં જર, જમીન અને જોરૂ એ ત્રણ 'લાલચો' ... મૂકી આવશે અને એ લાલચો ખાતર એ પ્રદેશના રહેવાસીઓ ... તર ગતિશીલ બન્યા રહેશે અને દોડનારના વેગ થતા ... સ્વર્ગલોકમાં 'મનની મઝા'ની લાલચ મૂકાશે અને 'મન-મઝા' ખાતર-' મરતી'ના ફુવારને અપ્રતિબદ્ધ ખેલાવવા ખાતર- ... જમીન અને જોરૂનો યજ્ઞ કરવાની 'વૃત્તિ' પ્રેરશે. અને ... શીલાવાળાને કોઈ પણ જાતની વૃત્તિ નહિ આપતા મુક્ત જ ... રહેવા દેવામાં આવશે. કોઈ પણ કાયદો (સામાજિક, રાજકીય, આરોગ્યવિષયક) તેઓને બાંધી શકે નહિ એવી અવસ્થાએ તેમને ... હેમ ચાર્ટ્સ ... તેથી તેઓ કોઈ વખત જર, જમીન, જોરૂ ... પણ ... કોઈ વખત તેનો ધરોબારો પણ કરશે. કોઈ ... અત્યન્ત ... કરશે, તો કોઈ વખત નિરવકાશ મૌન સેવશે. કોઈ વખત કાચો ... તો કોઈ વખતે રાજ્યોનો સંહાર કરશે. ... આખી દુનિયાને ... વધારે માનશે નહિ અને એ બધી પોતાના 'આનંદ' ખાતર-' લીલા' ખાતર ... 'ક્રીડા' માટે ... જ ...

મનુષ્યલોક અને સ્વર્ગલોકથી ઉંચે-ઘણે ઉંચે- ' જમીન ' વગરના ' આકાશ ' માં અદ્ધર મંદમંદ ગતિ કરતી વખતે તેઓ તમામ દુનિયા પર ' હસશે ' અને આ બધું ચરાચર જગત્ પોતાની જ એક ક્ષણની ' બનાવટ ' છે તથા હેને ભાંગી-ભૂકો કરી એ ભૂકામાં પોતાની ઈચ્છાશક્તિના પ્રવાહ રૂપી જળનો એક ભાગ વહેવડાવી એમાંથી ' નવું જગત્ ' બનાવવાને પોતે હક્કદાર છે એવા ' ભાન 'માં તેઓ વિચરશે. તાત્પર્ય કે તેઓ જ જગત્ના બ્રહ્મા અથવા સૃષ્ટા (ઘડનાર કુંભાર) છે, તેઓજ હેના વિષ્ણુ અથવા સંરક્ષક (' પિતા ' કે ' પતિ ' કે ' શેઠ ') છે, તેમજ પોતેજ હેના મહેશ્વર અથવા શંકર અથવા સંહારક (યમ) છે, એવી શ્રદ્ધાને લીધે તેઓ દુનિયા પર નિરંતર હસ્યા કરશે-અરે તેઓ ' નિરંતર હસતા બાલક ' હશે. એ વખતે આ પૃથ્વી કે જેમાં ત્રણેલોક ઓતપ્રોત થઈ રહેલા હશે તે એક સુંદરમાં સુંદર દૃશ્ય બનશે. **મ્હારાં બાલુડાંઓ !** એ સુંદર **દૃશ્ય-એ નૂતન સૃષ્ટિ-એ જ મ્હારૂં ' ધ્યેય '** છે, અને એ ધ્યેયની સફલતા માટે જ હું હિંદને સ્વતંત્ર થયેલું જોવા ઈચ્છું છું. મુક્તિ મેળવવા ઈચ્છતો યોગી મુક્તિના સાધન તરીકે હાથમાંના હથીઆરને પ્રાથમિક સાધન તરીકે કામે લગાડે છે; અર્થાત્ પોતાના દેહને પ્રથમ તીવ્ર તેજસ્વી બનાવે છે,-તલવારને ઘસીઘસીને ગમે તેવી ચીજને કાપવા જતાં જ્હેની ધાર બુઠ્ઠી થવા પામે નહિ એવી બનાવવા જેમ એક યોદ્ધો પ્રયત્ન કરે છે તેમ તે મુક્તિનો ઉમેદવાર બાહ્ય તેમજ આભ્યંતર તપ રૂપી ઘર્ષણ વડે શરીરને (સઘળી ઘટનાઓને છેદીને માર્ગ કરી શકે એવું) વજ્રમય અને તીક્ષ્ણ બનાવે છે. તે મુક્તિનો ઉમેદવાર જેમ પોતાની વધારેમાં વધારે નજીકની ચીજ અર્થાત્ **શરીરને** પ્રથમ સાધે છે, તેમ આખી દુનિયાનો નવો ઘાટ ઘડવાના મ્હારા લક્ષ્યને પહોંચવાના સાધન તરીકે હું મ્હારી પાસેના નજીકમાં નજીકના સાધન અર્થાત્ **સ્વદેશને** સાધવાની જરૂરીઆત સ્વીકારૂં છું. સ્વદેશને હું મ્હારૂં 'લક્ષ્ય જીતવાની તલવાર' બનાવવા માગું છું; અને તેથી મ્હારે તે તલવારને વજ્રની મજબુતાઈ અને હીરાકણીની તીવ્રતા આપવી જ જોઈશે. મ્હારા એ ' શોખ ' ની સફલતામાં ત્હમે યુવાનો જો ' ખપી જવા ' તૈયાર હો તો મ્હને મ્હારી સફલતા સરળ થઈ પડે જ. પણ મ્હારે ત્હમને કહી દેવું જોઈએ છે કે, મ્હારી આશામાં વિચરીને ત્હમે જો ' સ્વરાજ્ય '—ચાર છ માસમાં કોઈ ત્હમારા ખોળામાં મૂકી જાય એવું સ્વરાજ્ય—મેળવવાની આશા રાખતા

ણાનામાના ત્હમારા ઘરમાં જ બેસી રહેજો. હું ત્હમને કશી ' આપતો નથી. મનની મોજ ખાતર, કાંઇ પણ મેળવવાની ા ' વગર, માત્ર ' મરતી ' ખાતર, માત્ર કૂદવા–નાચવામાં ' લહેજત ' ખાતર, બીજાઓને મારે વધારે ' ઉચ્ચ જીવન ' બનાવવાના ' ઉંચા શોખ ' ખાતર, જો ત્હમે મ્હારી પાછળ ા તૈયાર હો તો જ ચાલજો; નહિ તો પાછળથી પસ્તાશો, શો અને મ્હારા યુદ્ધને પણ પરાજય અને કલંક લાવનાર રૂપ જ થઇ પડશો. ત્હમારા, મ્હારા તેમજ મ્હારા ' લક્ષ્ય 'ના મ ગણેના હિતાર્થે મ્હારે ત્હમને પ્રારંભમાં જ અને સ્પષ્ટ માં કહી દેવું જોઇએ છે કે, મ્હારી પાછળ ચાલવામાં તો માત્ર જોખમ, ભૂખ, થાક, ઉજાગરા, માર, પીડા અને ત્રાસ સિવાય કાંઇ જોવામાં નહિ જ આવે; અને–એટલેથી જ બસ થતું નથી– એ ત્રાસ સહન કરતી વખતે જો હસી ન શક્યા તો ઉપરથી ા તિરસ્કાર રૂપી માર પામશો તે તો જૂદો જ! યોદ્ધાએ યુદ્ધ- ા કિંમત પાકું એટલું જ હેની પાસેથી માગવામાં આવતું નથી; તેણે સ્હામે આવેલા સગાવ્હાલાં પર પણ–અંગત સંબંધને પગ રૂસદી નાખીને–' લાગણી 'એને ઇચ્છાશક્તિની આગમાં ભસ્મ ને–તલવાર ચલાવવી જ જોઇએ, સમ્પૂર્ણ ઉત્સાહથી અને હસતાં- ક તલવાર ચલાવવી જોઇશે, એમ પણ હેનો સિરદાર હેની પાસેથી કે છે. ત્હમને મ્હારી કોઇ પણ આજ્ઞાનું કારણ પૂછવાનો અધિ- નહિ મળે. મ્હારી આજ્ઞાનો અમલ કરતાં ત્હમારા શરીરનો ક ારા કાર્યનો પણ ભલે તેવો વિધ્વંસ થવા સમ્ભવ છે એમ ત્હમે ઇ જુઓ તો તે સંજોગમાં પણ ત્હમારે ત્હમારી બુદ્ધિ અને લા- ણી બન્નેને મૂકમપૂર્વક દાબી રાખી, પરિણામના હિસાબ ગણ- [illegible] મ્હારી કમાનમાં આગ પ્રકટવાની ફરજથી બચવા જ જેવું [illegible] પણ સ્હુ, મ્હારી નિષ્ઠા વધારે આકરી કસોટી [illegible] [illegible] આવે છે. નહિ, હું કાંઇ પણ ત્હમારાથી છુપાવીશ નહિ. એક વાતી ને [illegible] કાર્યની નિષ્ફલતા ન બનાવી શકે તો બીજો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ા. મ્હારી આજ્ઞાના પાલન ખાતર હેને ત્હમારા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ વધારે [illegible] [illegible] [illegible] પણ એમ આવવાની સ્થિતિમાં [illegible] ત્હમારા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] નગારીશ. અને ભેંકાડીના રમકડાંની કેરીઓ, નાચનાં રમકડાં કહીં એમ નથી કહેતાં કે 'અમને રમે તો થાક લાગે છે;' તેઓ કહીં એમ નથી કહેતા કે 'અમે તમારા ઉપર ઉપકાર કરવા ખાતર—કે ભેળવી આવક કરાવવા ખાતર—કે શાબાશી અપાવવા ખાતર—નાચ્યા છીએ.' એ રમકડાં જેવાં રમકડાં બનવા તમે ખુશી છો, ભણવાગણવા ગ્રેજ્યુએટ કે અન્ડરગ્રેજ્યુએટ થઈને નિર્જીવ રમકડાં જેવાં બનવાનું તમને પાલવશે ?"

"પાલવશે, પાલવશે, ઘણા આનંદપૂર્વક પાલવશે" વિદ્યાર્થીગણે ગર્જના કરી.

"પાલવશે કેમ નહિ? રમકડાં પણ પોતાની ઇચ્છાથી બનવું એ એક વાત છે અને કોઈના બનાવવાથી બનવું એ જુદી વાત છે. જેઓ પોતે પોતાપર કાબુ મેળવી ચૂક્યા નથી તેમને કોઈના પણ કાબુ તળે રહેવું જ પડશે; પછી કાં તો પોતાની પસંદગીથી સ્વીકારેલા નેતાના કાબૂ તળે રહે, અગર તો તેમની મરજી વિરુદ્ધ તેમના પર

આવી બેઠા કોઈ ધૂર્ત કે બળવાનના હાથ તળે રહું! બીજા ભાગ સ્વીકારવો કે સહન કરવો એ " ગુલામી " છે; પહેલો ભાગ-સ્વીકારવો એ માણસાઈ છે, ઉન્નતિનું પહેલું પગથીઉં. શક્તિને લીધે કોઈના ' રમકડા ' બનવું એ હીચકારાપણું છે, ગતી શક્તિને લીધે રમકડા કે જડ કે મુડદા તુલ્ય બનવું એ ગીની કસરત છે. અને યોગી સિવાય કોની તાકાદ છે કે જીવતાં 'મરી' શકે? કોની તાકાદ છે કે જડવત્ બની પાછો બેઠો થઇ આપના રમકડા બનવામાં અમે અમારી સ્વતંત્રતા ગુમાવતા પણ મરજી વિરુદ્ધની અને અપ્રશસ્ત પરતંત્રતામાંથી છૂટીને મુજબની અને પ્રશસ્ત પરતંત્રતામાં આવીએ છીએ, કે જેહને રીતે અમે પોતાના તંત્રમાં પોતાને લેવાની શક્તિ ખીલવી છું, એ વાતની અમને ખાત્રી છે." મગનલાલ નામના વડા ર્થીએ કહ્યું.

" ત્યારે શું આ જ તમારો નિશ્ચય છે એમ મ્હારે સમજવું ?" ત્માજીએ ફરી પૂછ્યું.

" એ જ, અને માત્ર એ એક જ જવાબ અમારો—આજને ? અને હમેશને માટે—છે; અને એ નિશ્ચય બદલવાનો આ ક્ષણથી મારો કોઈ અધિકાર નથી. " મગનલાલે જવાબ આપ્યો.

" બહુ સારૂ ત્યારે " મહાત્માજી બોલ્યા " પણ એ તમારો ર્ણય હું લખાવી લેવા માગું છું. અને તમારા હસ્તાક્ષરની સહી કરી હું ભલેભાઓની શ્રદ્ધાપર સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા મૂકતાં જરા ખશે ! "

મગનલાલે ખીસ્સામાંથી ' ઇન્ડીપેન્ડન્ટ પેન ' કહાડી અને હરિલાલે કાગળ કાઢીને કાગળ રજુ કર્યો.

" આ રહ્યા કાગળ અને પેન; ફરમાવો તે લખવા માંડું " હરિલાલે કહ્યું.

મહાત્માજીએ બે મિનિટ હરિલાલની આંખ સામે જોયાં જ કર્યું અને પછી ખડખડ હસીને કહ્યું: " આ કાગળ દસ્તાવેજને કામ આવશે? અને આ વિલાયતની કલમથી એવો પવિત્ર દસ્તાવેજ લખાશે?
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible] ભાવના—" હું તો [illegible] મ્હારા ' શોખ ' ખાતર, મ્હારી [illegible] ખાતર, [illegible] મહાપુરુષના ' ખેલ ' ની સફળતા થતી જોવાની ખાતર, મ્હારા અભિમાનના સંતાનને ' પ્રસિદ્ધ ' કે ' દેવ ' કે [illegible] બનવાનું શક્ય થાય એટલા ખાતર કહું છું " એવી [illegible] લખવી પડશે. એ શરત ત્હમે સાંભળી ? બરાબર સાંભળી ? [illegible] વિચાર કરવા હોય તેટલા આસારે જ કરીને પછી જ નિર્ણય [illegible] અને વિચાર કર્યા પછી જ મ્હને જવાબ આપજો, પણ તે છેવટનો જ જોઈશે; તે જવાબને બદલવાનો ત્હમને પછી હક્ક રહેશે નહિ. આજે હમણાં ત્હમે ' સ્વતંત્ર ' છો; જવાબ [illegible] પછી ત્હમે મ્હારા ' રમકડા ' બનશો; હું ત્હમને ગમે તે [illegible] નચાવીશ. અને ખેલાડીના હાથમાંની દોરીથી નાચતાં રમકડાં કંઈ એમ નથી કહેતાં કે ' અમને હવે તો થાક લાગ્યો છે; ' તેઓ એમ નથી કહેતા કે ' અમે ત્હારા ઉપર ઉપકાર કરવા ખાતર—ત્હારા ખેલની આવક કરાવવા ખાતર—કે શાબાશી અપાવવા ખાતર—અમે નાચ્યા છીએ. ' એ રમકડાં જેવાં રમકડાં બનવા ત્હમે ખુશી છો ? ભણ્યાગણ્યા ગ્રૅજ્યુએટ કે અન્ડરગ્રૅજ્યુએટ થઇને નિર્જીવ રમકડાં જેવા જડ બનવાનું ત્હમને પાલવશે ? "

" પાલવશે, પાલવશે, ઘણા આનંદપૂર્વક પાલવશે " વિદ્યાર્થી[illegible] ગણે ગર્જના કરી.

" પાલવશે કેમ નહિ ? રમકડાં પણ પોતાની ઇચ્છાથી બન[illegible] એ એક વાત છે અને કોઈના બનાવવાથી બનવું એ જૂદી વાત છે. જેઓ પોતે પોતાપર કાબુ મેળવી ચૂક્યા નથી ત્હેમને કોઇના પણ કા[illegible] તળે રહેવું જ પડશે; પછી કાં તો પોતાની પસંદગીથી સ્વીકારેલ નેતાના કાબુ તળે રહે, અગર તો ત્હેમની મરજી વિરુદ્ધ ત્હેમના પ[illegible]

ત્મારો એવો કોઈ પ્રસંગ કે ભગવાનનાં હાથ તળે રહે! બીજી હાથ સ્વીકારશે કે સહન કરશે એ 'ગુલામી' છે; પહેલી હાથ સ્વીકારશે એ માણસાઈ છે, ઉન્નતિનું પહેલું પગથીયું પરાશક્તિને લીધે કોઈના 'રમકડા' બનવું એ હીચકારાપણું છે, કોઈ શક્તિને લીધે રમકડા કે જડ કે મુડદા તુલ્ય બનવું એ યોગીની કસરત છે; અને યોગી સિવાય કોની તાકાદ છે કે જીવતાં 'મરી' શકે? કોની તાકાદ છે કે જડવત્ બની પાછો બેઠો થાય આપના રમકડા બનવામાં અમે અમારી સ્વતંત્રતા ગુમાવતા પણ મરેલ વિરૂદ્ધની અને અપ્રશસ્ત પરતંત્રતામાંથી છૂટીને મુક્તિની અને પ્રશસ્ત પરતંત્રતામાં આવીએ છીએ, કે જેને ભૂલે અમે પોતાના તંત્રમાં પોતાને લેવાની શક્તિ ખીલવી શું. એ વાતની અમને ખાત્રી છે." મગનલાલ નામના વડા શિષ્યે કહ્યું.

"ત્યારે શું આ જ તમારો નિશ્ચય છે એમ મ્હારે સમજવું?" મહાત્માજીએ ફરી પૂછ્યું.

"એ જ, અને માત્ર એ એક જ જવાબ અમારો—આજને અને હંમેશને માટે—છે; અને એ નિશ્ચય બદલવાનો આ હાથોથી મારો કોઈ અધિકાર નથી." મગનલાલે જવાબ આપ્યો.

"બહુ સારું ત્યારે" મહાત્માજી બોલ્યા "પણ એ તમારો નિર્ણય હું લખાવી લેવા માગું છું. અને તમારા દસ્તખતની સહી ઇચ્છું. હું ભક્તમાઓના શ્રદ્ધાપર સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા મૂકતાં જરા ડરું ખરો!"

મગનલાલે ખીસામાંથી 'ઇન્ડીપેન્ડન્ટ પેન' કહાડી અને હરિલાલે કાગળ રજુ કર્યો.

"આ રહ્યા કાગળ અને પેન; ફરમાવો તે લખવા માંડું" હરિલાલે કહ્યું.

મહાત્માજીએ બે મીનીટ હરિલાલની આંખ સામે જોયાં જ કર્યું અને અંતે ખડખડ હસીને કહ્યું: "આ કાગળ દસ્તાવેજને કામ આવશે? અને આ વિશ્વની [illegible] જેવો પવિત્ર દસ્તાવેજ લખાશે? [illegible] વિરોધીઓનો [illegible] નહોતો [illegible] કહ્યા છે? [illegible] પવિત્ર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—" અને [illegible]

દઈ આગળ ચલાવ્યું "મ્હારી છાતીની ચામડી પર દેશી ચાકુની અણીથી લખવા માંડો, કે જેથી હરફના ખાડા મ્હારા લોહીથી ઉભરાઈ કરારનામાને કુમકુમપત્રિકામાં ફેરવી નાંખે."

એ જ ક્ષણે અમૃતલાલ શેઠનો પુત્ર રમણિક કે જ્હેની દારૂની અસર અત્યાર પહેલાં દૂર થઇ ગઈ હતી અને જ્હેણે વિદ્યાર્થીવર્ગ સમક્ષ મહાત્માએ કરેલું સઘળું ભાષણ લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યું હતું તેણે આગળ ધસીને ખીસ્સામાંથી ચાકુ કાઢી પોતાના ડાબા હાથના કાંડાની નસ પર ધાર દાબી દીધી! જોતજોતામાં લોહીનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો! આખી જ્ઞાતિ એ દેખાવ જોઈ હેબકાઇ ગઇ. વિદ્યાર્થીવર્ગ આંખ ફાડીને જોતો ઉભો.

"કૃપાનાથ! જીવતું લોહી આ રહ્યું! એ લોહીમાં મ્હારી જ આંગળી બોળીને આપની પવિત્ર પીઠના કોરા કરારનામા પર મ્હારા હસ્તાક્ષર કરવા દો."

મહાત્માશ્રીએ ચુપચાપ પીઠ ધરી અને રમણિકે પોતાના લોહીથી પોતાની આંગળીની કલમ વડે તે ઉપર પોતાનું નામ લખ્યું.

તે જ ક્ષણે બીજા યુવાનો ચપ્પુ મેળવવાની દોડધામમાં પડ્યા. પણ મહાત્માશ્રીએ તેમને અટકાવતાં કહ્યું: "તમારામાંના એકે કરેલી સહી બધાને બંધનકારક છે. તમારું લોહી જરૂર કરતાં એક ટીપા જેટલું પણ વધારે વહેવડાવી દેવાની જરૂર નથી. પણ આ પ્રસંગે મ્હારે તમને કહી લેવું જોઈએ છે કે જ્યારે મ્હારું લોહી વહેવડાવવા મ્હારી છાતી ખુલ્લી તે વખતે તમો કોલેજના પૈકી કોઈને— મ્હારા [illegible] [illegible] [illegible] ભાવ અને તે પણ તાત્કાલિક [illegible]—પોતાનું લોહી વહેવડાવવાનો ખ્યાલ સુઝ્યો નહિ. [illegible] ઉપર [illegible] તરીકે [illegible] એક યુવાન [illegible] [illegible] [illegible] 'ગરમ' [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રકરણ [illegible] મું—[illegible]

[illegible] છે, [illegible] અને [illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રુણીથી કરીને એવાં કામો માટેની પોતાની યોગ્યતા હેમણે
આગમન પુરવાર કરી આપી છે), માટે હેમને હમણાં
ફરી બોલાવવા. વસીઅતનામું તૈયાર કરવા માટે નીચે મુજબ
ગત હેમને પુરી પાડવી :—

(क) મ્હારી મીલ બાબતમાં મૅનેજરે જે નવી યોજના
હેનો એક વર્ષ સુધી અમલ કર્યા બાદ તે મીલ એની
ન્હાનામ્હોટા કામગીરોઅને ઑફીસ-ઑફરોને આપવી કે તેઓ
હયાતી સુધી જ હેના માલીક ગણાશે, અર્થાત માત્ર નફો વહેંચી
હકદાર રહેશે, કોઇપણ સંજોગમાં મીલ વેચી શકશે નહિ. કોઈ
મીલ છોડે અગર ગુજરી જાય તે સંજોગમાં હેને બદલે આવનાર
માણસ ભાગીદાર ગણાશે. કામગીરોને હેમના પર આધાર
કુટુંબીઓના અનિવાર્ય ખર્ચ જેટલી રકમ દરમહિને હેમને
ઉધારીને આપવામાં આવશે, અને વર્ષ આખરે મીલના નફાને
સાબ થતાં હેમનો ભાગ હેમને ખાતે જમા કરી હેમની
રકમ હેમને માટે સ્થાપેલી સેવીંગબૅન્કમાં જમા કરાવવામાં
ભાગીદારીનો હિસ્સો દરેક કરવાના કામની મહત્તાના, અને કામ
પ્રમાણિકતા તથા કાર્યદક્ષતાના પ્રમાણમાં ઓછોવત્તો ઠરાવવામાં
વશે, કે જે ઠરાવવા માટે દસ સભ્યોની એક કમીટી મુકરર
આવશે. કોઇપણ સંજોગમાં આ મીલનું કાપડ હિંદ બહાર
શકાશે નહિ અને હિંદમાં જ્યારે કાપડના ભાવ સખ્તમાં
હોય ત્યહારે પણ મીલના અને કામગીરોના પોષણ ખર્ચ ઉ
દસ ટકાથી વધુ નફો લઈ શકાશે નહિ, કે જે દસ ટકા પૈકી
ટકા સ્વદેશસેવાને લગતા કોઇ કાર્ય માટે અને બે ટકા મીલને
વખતે ખરાબ સંજોગમાં મૂકાવું પડે તો હેને પહોંચી વળવું મુ
ન થાય એટલા ખાતર રીઝર્વફંડ તરીકે અલાયદા રાખી બાકીના
ટકાની વહેંચણી કરવામાં આવશે.

(ख) મ્હારાં ૭ મકાનો પૈકી એક મકાન કે જ્હેમાં હું
રહું છું તે મ્હારી પત્ની અને બે પુત્રોને માટે રાખી તથા એક
બહારનો બંગલો મ્હારી પુત્રી લીલાવતીને માટે રાખી બાકીનાં
મકાનો જ્ઞાતિને અર્પણ કરૂંછું.

(ग) શૅર-સટ્ટાનો વ્યાપાર મ્હેં કદાપિ કર્યો જ નથી
ઓનો ઇત્યાદિમાં મ્હને શ્રદ્ધા નથી તેથી મ્હારી પાસે કોઇ જાત
'કાગળીઆં' છે જ નહિ. રોકડ તથા દરદાગીના મળી મ્હારી
ગમ મિલ્કત સાત ક્રોડ સાત લાખથી કંઈક વિશેષ થવા જાય

સુમારે પાંચ લાખ ફ્રોરાવ તથા સુવર્ણાદિના દાગીનામાં છે, તેની નાખવા- પર્યંત મેળને દાગીના પહેરી ભભકો કર- ક ન દોઈ શકે એવું જ્યારથી મ્હેને ભાન થયું છે ત્યારથી મ્હેં રાખી રાખ્યા છે; પરન્તુ હવે મારી હયાતી દરમ્યાન રાખી તમામ વેચી નાખવા અને નાણું ઉપજે તે ટ્રસ્ટમાં સોંપવા. કો ૭ લાખની રોકડો નીચે પ્રમાણે વ્યય કરવો:—

[illegible] (એક લાખ) મહાત્માશ્રી શાન્તિસાગરજીના શીષ્યો,— તેઓથી પોતાથી જ્યાં સુધી, કોઈની સલાહ લેવાની, કોઈને જાહેર કરવાની, કે હિસાબ બતાવવાની ફરજથી મુક્ત રહીને ત્હેનો ઉપયોગ કરે એવી સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતા સાથે.

[illegible] (એક લાખ) સર્વ રીતે વજ્રનગર વસાવવા માટે આપવા ઠરેલી રકમ, ત્હેમાંથી સુમારે પંદર લાખ રૂપિયા જમીન ખરીદવામાં અને બાકીની રકમ બેકુબો, કાંતનારાં, વણનારાં, રંગનારાં તથા સીવનારાં કુટુંબોને રહેવા માટે મકાનો અને સાધનો પુરા પાડવામાં તથા વજ્રનગરની સમ્પૂર્ણ વ્યવસ્થા માટે આ સંસ્થાનના ગવર્નર તરીકે મી. [illegible]ની નીમણુંક કરૂં છું.

[illegible] (બે લાખ) [illegible]

[illegible]

[illegible]

ખુબીથી કરીને એવાં કામો માટેની પોતાની યોગ્યતા હેમણે આગમચ પુરવાર કરી આપી છે), માટે ત્હેમને હરસાલ ફરી બોલાવવા. વસીઅતનામું તૈયાર કરવા માટે નીચે મુજબ ગત ત્હેમને પુરી પાડવી :—

(क) મ્હારી મીલ બાબતમાં મૅનેજરે જે નવી યોજના ત્હેનો એક વર્ષ સુધી અમલ કર્યા બાદ તે મીલ એવી શરતે ન્હાનામ્હોટા કામગીરોઅને ઑફીસ-ઑરરોને આપવી કે તેઓ હયાતી સુધી જ ત્હેના માલીક ગણાશે, અર્થાત્ માત્ર નફો વહેંચી હકદાર રહેશે, કોઈપણ સંજોગમાં મીલ વેચી શકશે નહિ. કોઈ ભા મીલ છોડે અગર ગુજરી જાય તે સંજોગમાં ત્હેને બદલે આવનાર માણસ ભાગીદાર ગણાશે. કામગીરોને ત્હેમના પર આધાર કુટુંબીઓના અનિવાર્ય ખર્ચ જેટલી રકમ દરમહિને ત્હેમને ઉધારીને આપવામાં આવશે, અને વર્ષ આખરે મીલના નફાનો સાબ થતાં ત્હેમનો ભાગ ત્હેમને ખાતે જમા કરી ત્હેમની રકમ ત્હેમને માટે સ્થાપેલી સેવીંગફન્ડમાં જમા કરાવવામાં આ ભાગીદારીનો હિસ્સો દરેકે કરવાના કામની મહત્તાના, અને કામની પ્રમાણિકતા તથા કાર્યદક્ષતાના પ્રમાણમાં ઓછોવત્તો ઠરાવવામાં વશે, કે જે ઠરાવવા માટે દસ સભ્યોની એક કમીટી મુકરર કરવામાં આવશે. કોઈપણ સંજોગમાં આ મીલનું કાપડ હિંદ બહાર મોકલાશે નહિ અને હિંદમાં જ્યારે કાપડના ભાવ સખ્તમાં હોય ત્હારે પણ મીલના અને કામગીરોના પોષણ ખર્ચ ઉ દસ ટકાથી વધુ નફો લઈ શકાશે નહિ, કે જે દસ ટકા ટકા સ્વદેશસેવાને લગતા કોઈ કાર્ય માટે અને બે ટકા મીલને અમને અસાધારણ સંજોગમાં ખમવું પડે તો ત્હેને પહોંચી વળવું ન [illegible] રીઝર્વફંડ તરીકે અલાયદા રાખી બાકીના ટકાની વહેંચણી કરવામાં આવશે.

(ख) મ્હારાં [illegible] મકાનો પૈકી એક મકાન કે જેમાં હું રહું છું તે મ્હારી પત્ની અને બે પુત્રીને માટે રાખી તથા એક મ્હારો [illegible] મ્હારી [illegible] માટે રાખી બાકીનાં મકાનો [illegible]

(ग) [illegible]

મારે પાંચ લાખ ઝવેરાત તથા સુવર્ણાદિના દાગીનામાં છે, વેચી નાખવા. પરતંત્ર પ્રજાને દાગીના પહેરી શમણે કરવું ન હોઈ શકે એવું જ્યારથી મને ભાન થયું છે ત્યારથી મેં દાગી ના રાખ્યા છે; પરન્તુ હવે માત્ર દશ હજારનાં રાખી તમામ વેચી નાખવા અને નાણાં ઉપજે તે ટ્રસ્ટમાં મેળવી કોડ છ લાખની રોકડનો નીચે પ્રમાણે વ્યય કરવો :—

૦૦ (એક કોડ) મહાત્માશ્રી શાન્તિસાગરજીના શ્રીચરણે,— તેઓશ્રી પોતાથી ઇચ્છા મુજબ, કોઈની સલાહ લેવાની, કોઈને જાહેર કરવાની, કે હિસાબ બતાવવાની ફરજથી મુક્ત રહીને તેનો ઉપયોગ કરે એવી સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતા સાથે.

૧૦૦ (એક કોડ) ગઈ સાલે વજ્રનગર વસાવવા માટે આપવા કહેલી રકમ, જેમાંથી સમારે પંદર લાખ રૂપિયા જમીન ખરીદવામાં અને બાકીની રકમ પીંજનારાં, કાંતનારાં, વણનારાં, રંગનારાં તથા સીવનારાં કુટુંબોને રહેવા માટે મકાનો અને સાધનો પુરા પાડવામાં તથા વજ્રનગરની સમ્પૂર્ણ વ્યવસ્થા માટે. આ સંસ્થાનના ગવર્નર તરીકે શ્રી. ચન્દ્રશંકરની નીમણુંક કરવું.

૧૦૦૦ (એક કોડ) પ્રોફેસર બોઝ અને પ્રોફેસર હીરાલાલને સાયન્સને સમગ્ર શોધખોળ કરવા તથા હિંદમાં ધર્મભાવનાપૂર્ણ સાયન્સના એકપણે ઉપજાવવા માટે સોંપવા; તેની કુલ સત્તા તે બન્નેને સોંપવી, પણ એટલી શરત કરવી કે તેઓની લેબોરેટરી હું આગળ જણાવીશ તે પ્રમાણે વસાવવાના મહાવીરપુરમાં રહેશે.

૦૦૦૦૦ (એક કોડ) એસીયાની સઘળી પ્રજાઓ વચ્ચે દોસ્તી સ્થપાવું ચક્રવર્તી કોઈ કોઈ મહાપુરુષ માટે બે તેને તે કાર્યના સાધન તરીકે આપવા.

૧૦૦૦૦૦ (પંદર લાખ) વજ્રનગર અને રાજનગર બન્નેની નજીકમાં, ગંગા જેવી નદી કાંઠેથી જૈન અનિત્યમાં સાથેલ કનાર તમામ બાળકોને માટે, તેઓના સર્વ દિશાનો વિકાસ નિર્વિઘ્ને કરવા માટેનો શાળ મંડળ ખાતે, મહાવીરપુર નામે આલ શેખ વસાવવા માટે જમીન ખરીદવા માટે

'ન ન,

૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) લીલાવતીને.
૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) રમણિકને.
૫૦૦૦૦૦ (પાંચ લાખ) સુશીલા તથા બાણુને. (સુશી... મહાવીરપુરની કન્યાઓ માટે સ્થપાતા વસ... અધિષ્ઠાત્રી થવાની શરતે).
૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) દેશીરાજ્યોની પ્રજા અને રાજક... તેઓ બન્નેની દયાપાત્ર સ્થિતિનું વાસ્તવિક ભાન... વવા, વ્યવહારૂ ઈલાજો સૂચવવા, તથા બીજા દેશે... ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યોની હયાતીથી કેવાં પરિણામો... છે ત્હેનો ખ્યાલ આપવાના આશયથી પુસ્તકો... એક હિંદી પત્ર પ્રગટ કરવા માટે.
૧૦૦૦૦૦૦ (દશ લાખ) પૉલીટીક્સના અભ્યાસ માટે એક વ... ખોલવા લાલાજીને સોંપવા, એવી શરતે કે યુદ્ધ... ત્હેમાં એક જર્મન, એક અમેરીકન તથા એક હિં... પ્રોફેસરના હાથ નીચે વર્લ્ડ પૉલીટીક્સ શિખવા... ૨૦ થી ૨૫ ઉંચા જ્ઞાનવાળા અને મસ્ત પ્રકૃતિના... વિદ્યાર્થીઓને રાખવા.

તા. કઃ—સદરહુ વસીઅતનામું પ્રજાકીય અદાલતમાં જ નોંધાવવું... મહાત્માશ્રી, હીરાલાલ, રમણિક, ચન્દ્રશંકર, ધર્મચન્દ, લીલાવતી... સુશીલા અને જ્ઞાતિના હરકોઇ બે મુખ્ય પુરૂષો: એટલાઓને વ્યવસ્થાપ... નીમવા અને નાણાં એક 'સ્વદેશી બૅન્ક' સ્થાપીને ત્હેમાં, ત્રણ વ્યવ... સ્થાપકોના નામપર જમાં મૂકવાં, જ્હેમાં મ્હારા કુટુંબની કોઇ વ્યક્તિનું... નામ શામેલ રખાશે નહિ.

***

૨. મ્હારી હાલની જ્ઞાતિને વિશાળ પ્રજાકીય ધોરણપર એ... ખાનદાન વ્યાપારી જ્ઞાતિમાં ફેરવી નાખવાનો જે ઠરાવ ગઈ રા... સર્વાનુમતે પસાર થયો છે અને તદનુસાર બંધારણ બાંધવાની સત્તા... મ્હને, હીરાલાલને તથા મહાત્માશ્રીને આપવામાં આવી છે, મા... મ્હારે હીરાલાલને હમણાં જ મળવા જવું અને ત્હેમને લઈ મહા... ત્માશ્રી પાસે જવું. મ્હારે મ્હારી બુદ્ધિ મુજબ સૂચનાઓ લખીને... તેઓને આપવી અને તે બન્ને પછી યોગ્ય લાગે તેવું બંધારણ અને... કાનુનો ઘડે એમ અરજ કરવી. તથા તે કાનુનો જ્ઞાતિની સભામાં...

ી પોતે વાંચી સંભળાવી પ્રસાર કરાવે એમ કરેલું, કારણ
વચન કોઇને અસ્વીકારણીય નહિ લાગે.

કાસા તરફની સૂચનાઓ નીચે મુજબ:—

૧) દરેક કુટુંબમાં સ્વદેશીવ્રત અને રેંટીઓ દાખલ કરવાં જોઇએ.
૨) શ્રીમંત તેમજ ગરીબ—તમામ જ્ઞાતિજનોનાં પાંચ વર્ષ
ી ઉપરાંત પુત્ર-પુત્રીઓને 'જ્ઞાતિની મિલ્કત' ગણવામાં આવશે
અને તેમનાં પાલકોથી છૂટાં કરી મહાજનની દેખરેખ નીચે
એ અલાયદાં વસતિગૃહોમાં રાખી પોષવા, કેળવવા તથા
ગીની ફતેહમંદ લડાઈ માટે તૈયાર કરવામાં આવશે. છોકરી-
૧૭ વર્ષ બાદ અને છોકરાઓને ૨૧ વર્ષ બાદ સંસ્થાથી મુક્ત
આવશે. તે દરમ્યાન (૧) છોકરીઓને પાણી ભરવાનું,
ખાંડવાનું, સીવવા-ભરવા અને રસોઈ કરવાનું ઈત્યાદિ કામોમાં
રામાં આવશે તથા ધર્મભાવનાયુક્ત સંગીત શિખવવામાં આવશે.
ગી-હિંદી ભાષાજ્ઞાન, ઘરેલું અને ઘરખર્ચનો હિસાબ રાખી
શકે એવું હિસાબી જ્ઞાન આપવામાં આવશે. અને ૧૫ થી ૧૭
સુધીના ગાળામાં શરીરરચના, જનનેન્દ્રિયના ઉપયોગ અને
યોગ, સુવાવડ, સ્ત્રીપુરુષના વાજબી હક્કો ઇત્યાદિ સંબંધી ખ્યાલ અને
ઉછેર બાબતનું જ્ઞાન આપવામાં આવશે. તે પછી એટલે ૧૭
ી વર્ષે તેમનો લગ્નસંબંધ જોડવામાં આવશે. પરંતુ તે બાબ-
પસંદગીનો અધિકાર તેમજ લગ્ન કરવાનો અધિકાર, છોકરાની
જ છોકરીઓની સંસ્થાના એકંદર કાર્યવાહકો અને શિક્ષકોની
ી કમીટીને હસ્તક રહેશે. અને [૨] છોકરાઓને ગુજરાતી,
ી, ઉર્દૂ, થોડું સંસ્કૃત, ગણિત તથા નામું, સંગીત, મરદાન-
ની કસરત, તરવાની કળા, ઘોડેસ્વારી, દુનિયાના ઇતિહાસ પરથી
ઓના વિકાસક્રમના સિદ્ધાંતો ઉપજાવી કઢાડી બનાવેલું ખાસ
તક, મહાભારત, એટલું ફરજ્યાત શિખવવામાં આવશે. અભ્યાસ
ણ હોવા છતાં ૧૪ વર્ષની ઉમરથી કોઇ પણ ધંધામાં ઉમેદવારી
નોકરી કરવા મોકલવામાં આવશે. ૨૦ થી ૨૧ વર્ષની ઉમરના
ગાળામાં શરીરશાસ્ત્ર, સંતાનોત્પત્તિને લગતા શાસ્ત્રના મુખ્ય નિયમો,
સંતાનરક્ષા, સામાન્ય વૈદકજ્ઞાન અને થોડુંક ખેતીકામ શિખવવામાં
આવશે. ૨૧ મે વર્ષે પરણાવવામાં આવશે, પણ તે પહેલાં જે તે
ઓમાં એક પણ મનુષ્યનું ગુજરાન ચલાવવા પુરતી આમદાની

સભગના વદેવા સાથે સમાજનો વિકાસ અને તે સાથે તે સાથે મનો પણ વિકાસ થાય છે કે નહિ તે જોવા જુદીજુદી કમી નીમવી તથા કમીટીઓના મૅમ્બરોને સહાય કરવા એક મ્હોટા સેક્રેટરી નીમવો. દર કમીટીએ અઠવાડીઆમાં બે વાર મળવું.

૩. વજ્રનગર તેમજ મહાવીરપુર માટે જમીન ખરીદવાનું શુક્રવાર સાંજ સુધીમાં થઈ જવું જ જોઈએ અને શનીવાર મહાત્માશ્રીના હાથે પાયો નાખવાની ક્રિયા થવી જોઈએ.

***

યાદી લખાઈ રહી. તે જ ક્ષણે આનંદ તાર કર્યો કે ડૉ. ચન્દ્રે પહેલી ટ્રેને રાજનગર આવવું. પછી અમૃતલાલ, પત્ની સંતાનો સાથે બેસી ન્હાને ઈનસાફ આપી તે સઘળાં શુ... હાસ્યથી ખીલવી પ્રો૦ હીરાલાલના બંગલા તરફ ચાલ્યા. સ્હવારે આઠ વાગ્યા હતા. પ્રોફેસરના આંગણામાં પેસતાં જ મહાત્મા ત્હાં જ આવતા દેખાયા. બન્ને જેવા પ્રોફેસરના ઓરડામાં દાખ થાય છે તો હેને રસાયણિક પદાર્થો અને સાહિત્યોથી ઘેરાઈને બેઠે અને ઉંડા વિચારમાં ખોવાઈ ગયેલો જોયો. તે એટલો લીન થયે હતો કે બે માણસ પાસે આવીને બેઠા ત્હાં સુધી હેને ખ પડી નહિ.

" જોયું ? " મહાત્માશ્રીએ ધીમેથી અમૃતલાલને કહ્યું " આ નામ યોગ ! સાયન્સ યોગનું સાધન છે. એથી પોતાને ભૂલી જવું છે, અને બ્રહ્મના બાહ્ય સ્વરૂપમાં-કુદરતમાં-પવનની માફક મ્હાલવા શક્ય થાય છે. અને પછી સાયન્ટીસ્ટના માથા ઉપર અધ્યાત્મનું એ વાદળું ઝઝુમી રહ્યું હોય છે. એક જરા જોર, એક જરા ચ્લંગ, અને સાયન્ટીસ્ટ અધ્યાત્મમાં ' ઘલાઈ ' જાય છે-ખોવાઈ જાય છે ! જડ અને ચેતન વચ્ચે આકાશ-જમીન જેટલું અંતર છે એમ કહેવામાં આવે છે તે માત્ર લોકદૃષ્ટિથી, લોકવર્ગને ક્રમેક્રમે આગળ વધારવા ખાતર; બાકી જડ ચેતન વચ્ચે વસ્તુતઃ બહુ અંતર નથી. આ સાક્ષાત્કાર પામ્યા પછી તો ત્હમે કહેશો કે જડ-ચેતન એવા ભેદ પણ બુદ્ધિની ભૂમિકાવાળા જીવનની અનિવાર્યતા જ હતી ! જોયું હીરાલાલ કેટલા તલ્લીન થયા છે, જાણે સમાધિસ્થ યોગી ! "

" ખરેખર યોગી જેવા જ હમણાં દેખાય છે. " અમૃતલાલે કહ્યું " અને યોગમાં તેમજ સાયન્સમાં માણસ impersonal (વ્યક્તિભાવથી મુક્ત) બને છે. યોગીની માફક એક ખરો ...

દુનિયાદારીની ખટપટથી અને પૈસાની મારામારીથી દૂર રહે, એટલે કે હમેશ એમ ઈચ્છું કે યોગી અને સાયન્ટીસ્ટ એકાન્તમાં મુક્ત રહે, કે જેથી એમનો આનંદ દૂષિત ન થાય. મેં આ તુચ્છ સ્વાર્થી દુનિયામાં એ બે સ્થાનો તો દર્શનીય રહે." આટલામાં હીરાલાલની વિચારણાનો અંત આવ્યો. ગુરુજન માનવંતા પરોણાઓને જોયા અને નમસ્કાર કર્યો." આપ મેં હેતુ મને ભાન ન રહ્યું તેની ક્ષમા માગવાની હું આપે જ ... હમણાં આપ કોઈ દર્શનીય સ્થાન શોધવામાં હતા?"

અમૃતલાલે હમણાં જોયેલી વાતનો ખુલાસો કરી સંભળાવ્યો.

"યોગી અને સાયન્ટીસ્ટ રાજ્યકારણથી દૂર રહેશે તો પણ એ 'દર્શનીય'—દુઃખપૂર્ણ-મહત્તાપૂર્ણ કેમ કરી બનશે? જ્યાં સુધી સમજી શક્યો છું ત્યાં સુધી તો, યોગી, તત્ત્વજ્ઞાની કે સાયન્ટીસ્ટ દુનિયાના લોકોના દુઃખ કાપે અને ગંદા રોગોથી રહે, પણ કોઈ આનંદના 'રમત'થી દૂર રહેવાને બંધાયલા ન હોય. જમીન અને જોરના તેઓ દાસ ન બને, પણ જર, જમીન, જોરને ... આપવા મા—એમનો દુનિયામાં ઉંચો ઉપયોગ થવા પામે એવી ... કરવામાં—તેઓ પોતાનું અધઃપતન ન માને. આ ગુણોની ... પોતાને તો હિંદનો કે યુરોપનો કોઈ ભેદ નથી, પૈસા એકઠા ... લેશ માત્ર વૃત્તિ નથી, અહંપદ નથી; છતાં સાયન્સના દફાને ... ના પેટમાં મારીને પેટ ચીરી નાખવાના અને તેના ગર્ભને— ... પોલીટીક્સને—બહાર લાવવાના કામમાં હું પોતે જ કેટલો દીવાનો ... છું?"

"નૂતન પોલીટીક્સ?" અમૃતલાલે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

"હા, નૂતન પોલીટીક્સ!" હીરાલાલે કહ્યું "હાલનું પોલીટીક્સ પરાં અપ્પર થઈ ગયું છે અને દરેક પછી ... પેઠે ... બોલું. આજ આપને વળગી રહેનારૂં. ઉત્તરમત ... અને દગાના વમરનું તથા સ્વાર્થમય થઈ ગયું છે. ... આખી દુનિયાને મારીને પણ પોતે ન મરવું એવો ... કુંડાળો ... છે! અલબત સાયન્સ તે વિચાર પણ સહન નથી કરી શકતું. ... અને સંહારના નામને દૂરથી રાખનારને સાયન્સ ... ઉન્નતિ, ... દર્શન ... છે. સાયન્સ હમેશાં ...

સમાજના વર્ગના સાથે સમાજનો વિકાસ થાય તે સાથે તે સાથે એનો પણ વિકાસ થાય છે કે નહિ તે જોવા જુદીજુદી સં નીમવી તથા કમીટીઓના મેમ્બરોને સલામ કરવા એક મ્હોટા સેક્રેટરી નીમવો. દર કમીટીએ અઠવાડીઆમાં બે વાર મળવું.

૩. વલ્લભનગર તેમજ મહાવીરપુર માટે જમીન ખરીદવાનું શુક્રવાર સાંજ સુધીમાં ફર્ગ જવું જ જોઇએ અને શનીવાર મહાત્માશ્રીના હાથે પાયો નાખવાની ક્રિયા થવી જોઇએ.

***

યાદી લખાઈ રહી. તે જ ક્ષણે આનંદ તાર કર્યો કે ડૉ. ચન્દ્રે પહેલી ટ્રેને રાજનગર આવવું. પછી અમૃતલાલ, પત્ની સંતાનો સાથે બેસી ન્હાને ધનસાય આપી તે સઘળાં મુખો હાસ્યથી ખીલવી પ્રો૦ હીરાલાલના બંગલા તરફ ચાલ્યા. રાત્રે આઠ વાગ્યા હતા. પ્રોફેસરના આંગણામાં પેસતાં જ મહાત ત્હાં જ આવતા દેખાયા. બન્ને જોવા પ્રોફેસરના ઓરડામાં દા થાય છે તો ત્હેને રસાયણિક પદાર્થો અને સાહિત્યોથી ઘેરાઇને બે અને ઉંડા વિચારમાં ખોવાઈ ગયેલો જોયો. તે એટલો લીન થ હતો કે બે માણસ પાસે આવીને બેઠા ત્હાં સુધી ત્હેને ખ પડી નહિ.

" જોયું ? " મહાત્માશ્રીએ ધીમેથી અમૃતલાલને કહ્યું " નામ યોગ ! સાયન્સ યોગનું સાધન છે. એથી પોતાને ભૂલી જ છે, અને બ્રહ્મના બાહ્ય સ્વરૂપમાં–કુદરતમાં–પવનની માફક મ્હાલ શક્ય થાય છે. અને પછી સાયન્ટીસ્ટના માથા ઉપર અધ્યાત્મનું વાદળું ઝઝુમી રહ્યું હોય છે. એક જરા જોર, એક જરા ઠલંગ, સાયન્ટીસ્ટ અધ્યાત્મમાં ' ધલાઈ ' જાય છે–ખોવાઈ જાય છે ! અને ચેતન વચ્ચે આકાશ–જમીન જેટલું અંતર છે એમ કહેવા આવે છે તે માત્ર લોકદષ્ટિથી, લોકવર્ગને ક્રમેક્રમે આગળ વધાર ખાતર; બાકી જડ ચેતન વચ્ચે વસ્તુતઃ બહુ અંતર નથી. સાક્ષાત્કાર પામ્યા પછી તો ત્હમે કહેશો કે જડ–ચેતન એવા પણ બુદ્ધિની ભૂમિકાવાળા જીવનની અનિવાર્યતા જ હતી ! જો હીરાલાલ કેટલા તલ્લીન થયા છે, જાણે સમાધિસ્થ યોગી ! "

" ખરેખર યોગી જેવા જ હમણાં દેખાય છે. " અમૃતલા કહ્યું " અને યોગમાં તેમજ સાયન્સમાં માણસ impersonal (વ ક્તિભાવથી મુક્ત) બને છે. યોગીની માફક એક ખરો સાયન્ટી

દુનિયાભરની [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જેમ [illegible] ? [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહે, ? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે આ [illegible] દુનિયા [illegible] [illegible]

[illegible] હીરાલાલની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] બે [illegible] માનવતા [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહ્યો ખાન ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ?...૪...૫, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતા ?"

અમૃતલાલે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—

"[illegible] અને સાયન્ટીસ્ટ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'રસીનીવ'—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સુધી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને સાયન્ટીસ્ટ દુનિયાના લોકોના [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible], પણ કોઈ [illegible] '[illegible]'થી દૂર રહેવાને [illegible] ન [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] તેઓ [illegible] ન બને, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] આપવા [illegible]—એમનો [illegible] [illegible] ઉપયોગ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરવામાં—તેઓ પોતાનું [illegible] ન માને. આ [illegible], અને પોતાને તો હિંદનો કે યુરોપનો કોઈ મોહ નથી, [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] માત્ર [illegible] નથી, [illegible] નથી; છતાં [illegible] [illegible] પોલીટીક્સના પેટમાં મારીને પેટ ચીરી નાખવાના અને તેના ગર્ભને—[illegible] પોલીટીક્સને—બહાર લાવવાના કામમાં હું પોતે જ કેટલો [illegible] [illegible] છું ?"

"[illegible] પોલીટીક્સ ?" અમૃતલાલે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

"હા, [illegible] પોલીટીક્સ !" હીરાલાલે કહ્યું "હાલનું પોલીટીક્સ પાકું ખખ્ખર થઈ ગયું છે અને દરેક પરદો બીજાની પેઠે, [illegible], [illegible], બીજા માત્રને વળગી રહેનારું. [illegible] [illegible] અર્થાત્ મદતા અને ઉદારતા વગરનું તથા સ્વાર્થમય થઈ ગયું છે. એ પરદો ખખ્ખર આખી દુનિયાને મારીને પણ પોતે ન મરવું એવો પરવાનો [illegible] છે ! [illegible] સાયન્સ તે વિચાર પણ સહન નથી કરી શકતું. [illegible] અને સંહારના નાચને દાબી રાખનારને સાયન્સ નપુંસક, [illegible], [illegible] દર્શન માને છે: સાયન્સ હમેશાં [illegible]

[illegible] દુષ્ટ છે; [illegible] કે [illegible]
[illegible] [illegible] પૉલીટીક્સ [illegible] ત્યારે [illegible]
[illegible] સાયન્ટીસ્ટોને [illegible] છે. [illegible]
[illegible] [illegible] જતી રહેવાની [illegible]
[illegible] પૉલીટીક્સ [illegible] એમ
સામે સાયન્ટીસ્ટ [illegible] કર્યો છે; અને ગુલામગીરીનું [illegible]
[illegible] બરાબર [illegible] એક મોતી પણ આ પૉલીટીક્સ
[illegible] સિવાય [illegible] જ રહી જાય. એ તો [illegible]
હો, મને તો એમ જ થાય છે કે ક્યારે હું આખી દુનિયા
સાયન્ટીસ્ટોની એકસંપી [illegible] પૉલીટીક્સ [illegible]
રહેના સાધન રૂપ આજની સમાજવ્યવસ્થાના ટૂકડેટૂકડા કરી નાખું
સત્ય અને નીખાલસતાને અશક્ય બનાવનાર આ ઢોંગી સમાજવ્ય
સ્થામાં એક દિવસ જીવવું એ નરકના હજાર વર્ષ જેટલું અસહ્ય મ
તો લાગે છે અને તેથી જ આ બૉમ્બ—"

અમૃતલાલ ચમક્યા. રખેને કોઈ ડીટેક્ટીવ છૂપાઇને વાત સાં
ભળતો ન હોય એવા વિચારથી ચોતરફ નજર ફેરવી. કોઈ માણ
નથી એવી ખાત્રી થવાથી છૂટકારાનો દમ ખેંચી બોલ્યા: "પ
ભાઈ, બૉમ્બથી સરકાર રહામે લડવું એ તો આપણા ધર્મયુદ્ધને બ
કરવા બરાબર છે. એ અખતરો અગાઉ અજમાવાઈ ચૂક્યો છે અ
ખરાબીમાં જ પરિણમ્યો છે."

"હા, હા, હા, હા" હીરાલાલ હસી પડ્યો. "અમૃતલાલ
ભાઈ! આપના ચિત્તમાં અંગ્રેજ સરકાર અને ત્હેનાં કૃત્યોએ ઉત્પ
કરેલા બંગાળી ઍનાર્કીસ્ટો જ રમી રહ્યા છે. આપના જ્ઞાનતંતુપ
એ તાજાં દૃશ્યોની એટલી જબરી અસર પડી છે કે હરકોઈ બીજી
વાત વખતે પણ એ જ દૃશ્યો આપની આંખ આગળ સ્થૂલીભૂત
થાય છે અને તેથી એ જ વાત આપના મુખથી નીકળી આવે છે.
આ 'ભય'ની અસર છે. સાયન્સની દૃષ્ટિએ ભય બૂરામાં બૂરી
ચીજ છે. બુદ્ધિનો, પ્રકૃતિનો, તેજનો નાશ કરનારી અને મનુષ્યને
'ન્હાનો' કે દયાપાત્ર બનાવનારી ચીજ ભય છે. ભય એ મનુષ્યની
વિકૃતિ છે. અંગ્રેજોથી 'ભય' પામીને બૉમ્બ ચલાવનારા વિકૃત છે;
પણ નિર્ભયપણે અને દુનિયાને મુક્ત કરવા માટે કોઈપણ જાતનું નમ્ર
કે જલદ શસ્ત્ર 'બાળક'ની માફક ચલાવનાર 'સાયન્ટીસ્ટ' છે. જો જલદ

[illegible] માટે જ [illegible] કે [illegible]
તો કઈ દુનિયામાં ક્યાં મળ્યું ? [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] મનુષ્યજાતિની [illegible] ઘણી [illegible] માટે [illegible]
[illegible] સાયન્ટીસ્ટોએ જ બનાવી હતી ! આ [illegible]
[illegible] એ શોધતા નથી પણ એનો દુરૂપયોગ કરે છે જ.
છે. એ [illegible] નથી, પણ [illegible]
[illegible] જ નોંધ છે. એ જ તો એવી સાયન્ટીસ્ટોની [illegible]
છે. એમણે માનવજાતિના વિકાસ માટે અને આબાદી માટે
તેમજ હિત મનને ખાતર શોધ્યા અને બનાવ્યા; પણ આમ.રી
[illegible] કહેવાતી તમામ સરકારોએ પોતાની [illegible] સત્તાને
ઇજારો લઈ લીધા અને એમણે [illegible] ખાતર શોધમાં
પ્લેનો અને આગો, તોપો અને ટોરપીડો એરક્રાફ્ટ [illegible]
[illegible]રોએ ત્હેમને પોતાના લોભની તૃપ્તિનાં સાધનો બનાવ્યાં. ત્હેમણે
[illegible] લાખો મનુષ્યોનો સંહાર કરવા માંડ્યો. અને સંહારની પણ
હદ ! પ્રથમ તો એ શોધોનો ઉપયોગ દુશ્મન રાજ્યના મનુ-
[illegible] સંહાર માટે કરવામાં આવ્યો, પણ પછી જેમ જેમ ક્રૂરતાની
[illegible] જોવાને-જોઈ રહેવાને-મનુષ્ય 'ટેવાઈ' ગયો તેમ તેમ એ જ
[illegible] વડે પોતાની પ્રજાનો પણ સંહાર કરવાનું શરૂ કર્યું, અને વળી
[illegible]મારી એ પવિત્ર શોધોના આટલી હદના દુરૂપયોગને 'પ્રજાનાક-
[illegible]' નું નામ આપવાની ધૃષ્ટતા વાપરવા માંડી. એટલેથી જ બસ
[illegible] નહિ. સાયન્સની આ શક્તિ જોવા પામેલી સરકારોએ સાયન્ટીસ્ટ
[illegible] નિઃસ્વાર્થી અને ભોળા મનુષ્યોને ભાડે રાખવા માંડ્યા.—
એમની નોકરી ખરીદવા માંડી,—એમની પાસે વધુ ને વધુ ભયંકર
ખુવારી કરનારી શોધખોળ કરાવી, એ શોધખોળોના પોતે સ્વામી
થઈ બેસવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે પવિત્ર સાયન્સને રાજદ્વારીઓએ
તેણીને ખબર પણ ન પડે તેવી રીતે વેશ્યા બનાવી છે. મી. અધ્યક્ષ-
સાહેબ !—મ્હને ખુલ્લું કહેવા દો કે ત્હમારો જૈનસમાજ મરે કે જીવે,
ત્હમારો હિંદ મરે કે જીવે એ હાલ મ્હારી કાળજીનો વિષય નથી;
હું તો મ્હારી માતા સાયન્સના સતીત્વને લૂટનારને ઘટતી શિક્ષા
પહોંચાડવા અને તેણીને ફરીથી સ્વતંત્ર બનાવવા ખાતર જ

કારાગારમાં જીવનને પૂર્ણ કર્યો છું. એટલા ખાતર જ તે અને આ કેદમાંથી સહકાર કર્યું છું. એટલા ખાતર જ આજે હું આવા સાયન્ટીસ્ટો અને યોગીઓથી સહકાર ઇચ્છું છું. જે કોઈ મનુષ્ય કે મનુષ્યસમુદાય આજના પૉલીટીક્સને એક યા બીજા રૂપથી નાશ પમાડે તે બધા મ્હારા મિત્રો છે, મ્હારા સહકારને પાત્ર છે, મ્હારા ઉપકારી છે, મ્હારી સાથ-સમાગમના ભ્રાતા છે. ધર્મ અને યોગ આજના પૉલીટીક્સ અને આજની સમાજવ્યવસ્થાને ધિક્કારે છે અને ત્હેનો સંહાર કરવા ઇચ્છે છે એમ મેં જ્યારે જોયું ત્યારથી હું ધર્મનેતાઓ અને યોગીઓથી સહકાર કરવા પ્રેરાયો છું અને તેથી જ તમને મ્હારી આ છૂપી શોધ કહેવામાં કાંઈ વાંધો જોતો નથી. જુઓ, અમૃતલાલભાઈ! જુઓ, આ એક બૉમ્બ; આજ સુધી દુનિયાના સાયન્ટીસ્ટોએ બનાવેલા તમામ બૉમ્બોથી આ તદ્દન જૂદી જ જાતનો બૉમ્બ છે. સામાન્ય રાજદ્રોહીથી આ બૉમ્બ વાપરી શકાય તેમ જ નથી. એને ઉપયોગમાં લેવા માટે જે સંજોગો અને સગવડો જોઇએ તે એક રાજદ્રોહી કે એક ઍનાર્કીસ્ટને મળી શકે તેમ જ નથી. આ એક બૉમ્બ એક ક્ષણમાં એક આખા બર્લીન શહેરનો નાશ કરવાને શક્તિમાન થશે. જે બર્લીન જીતવાને ઇંગ્લંડ પચ્ચીસ વર્ષ લડે અને તે છતાં કદાચિત્ ફતેહ ન પામે અને નાહક શત્રુના તેમજ પોતાના અને સંસ્થાનોના લાખ્ખો માણસોનો ફોકટ સંહાર કરાવે, તે બર્લીનને આ એક બૉમ્બ એક મીનીટમાં ભસ્મ કરી શકે. એનો એકેક પરમાણુ છૂટો થઇને જમીનમાં ફેલાવા લાગે અને મહીનાઓ સુધી આગના રૂપમાં ફૂંધા કરે. દુનિયાનો કોઈ પ્રવાહી એ આગને રોકી શકે નહિ. લાકડું કે લોઢું એની પાસે ટકી શકે નહિ. આ બૉમ્બની બનાવટમાં ઘણી બુદ્ધિ, ઘણો અનુભવ, બેહદ ખર્ચ અને અસાધારણ કાળજી જોઇએ છે અને ત્હેનો ઉપયોગ કરવા માટે પણ મ્હોટી સગવડો જોઇએ છે. આવા થોડા જ બૉમ્બોથી, હું આખી દુનિયાના પૉલીટીક્સનું પેટ ફોડવા અને ત્હેમાંથી નવા તનદુરસ્ત નિર્દોષ પૉલીટીક્સને જન્માવવા ઇચ્છું છું. ચાલુ યુદ્ધ જ્યારે ભયંકરમાં ભયંકર રૂપ પકડશે અને લાખ્ખો મનુષ્યોનો શીકાર ખેલવામાં ડીપ્લોમૅટ્સ ફતેહમંદ થશે ત્યારે આવા એક બૉમ્બથી બર્લીન શહેરનો, એકથી પૅરીસનો, એકથી ન્યુયૉર્કનો, એકથી ટોકીઓનો, એકથી મૉસ્કોનો અને એકથી લંડનનો વિનાશ કરી આખી દુનિયાના 'ખેલાડી' ઓની–ડીપ્લોમૅટ્સની

કહેવા હું ઇચ્છું છું. તેઓ ત્હારે જોઇ શકશે કે વિનાશક ... છે; સાધનના દુરુપયોગ માટે તેઓ ત્હારે પસ્તાશે; ...યોગ માટે તેઓ ત્હારે જે નીચું જોશે અને યુદ્ધનો અંત ... વિનાશક બનશે. ત્યાંસુધી પરસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી એ ...ઓનું કામ છે; દુનિયાના નેતા બની બેઠેલા ડીપ્લો... જાના કામને ભાંગી નાખવાનું કામ અમારૂં છે. ત્હેમને નવું ...વાનું કામ આપણા શ્રી શાન્તિસાગરજી જેવા યોગીઓનું ...મન મીશનરીઓનું છે. એ કામમાં હું માથું નહિ મારૂં. ...મ પૂરું કરી હું નામદાર પોપ અને મહાત્મા શ્રી શાન્તિ... બન્ને પછી "નવું અંતઃકરણ" સજવા—નવું પોલીટીક્સ ...મ સજવા—વિનવીશ."

"ત્હમારો આશય પવિત્ર છે, હીરાલાલ!" મહાત્માએ ...માં કહી દીધું. "પણ સાધન પવિત્ર બનાવતાં હજી તમે ... સાધન્ય યોગની નિઃસારતા છે એમ કહેં જ ... [illegible] પણ અધ્યાત્મના વાળામાં સમાઈ ન જાઓ ... તમે હજી અપૂર્ણ છો. હજી ત્હમે જડવાદ અને ચેતનવાદ... [illegible] આશય નિર્મળ અને પારમાર્થિક હોઈ ... જલદી ચેતનવાદમાં આવી જશો એવી મ્હને ખાત્રી છે. ... [illegible] ત્હમારા માર્ગને—ત્હમને ઘણા સાધનને— ... નહિ આવી રીતે ૯-૧૦ મહિના ... [illegible]

[illegible]

[illegible]

" [illegible] " [illegible] " [illegible]

[illegible] 'ભારીક' [illegible] ભારીક, [illegible] ભારીક તાર કહી સંભારવા છતાં તે તાર [illegible] પાણીમાંથી પસાર થઈ શકાતો જ નથી. હું કહી શકું તે એટલું જ કે સત્ય નહિ પણ સત્યનો પડછાયો જેવો મ્હારા મગજ[illegible] આવી શક્યો હોય તેવો ત્હમને 'પણ્ગી' બતાવું; અને પડ[illegible] અને ત્હેનું વર્ણન એ બેમાં પણ સ્વભાવતઃ ઘણો ફેર રહેવાનો. જુ[illegible] ત્હારે, ત્હમને જે ચીજો 'બુરી' 'પાપ રૂપ' 'અજ્ઞાનતાજન્ય' લાગે છે તે પણ 'તે સળંગ અખંડ એક' નો એક વિભાગ અથવા ત્હેની એક 'બાજુ' છે. 'ભલી' અને 'બુરી' 'પાપ' અને 'પુણ્ય,' 'અજ્ઞાન' અને 'જ્ઞાન' એ ભાવનાઓની બન્ને બાજુ[illegible] મળીને જ એક સત્ય બને છે—સમ્પૂર્ણ બ્રહ્મ—સમ્પૂર્ણ આત્મા—cosmo[illegible] બને છે. બુરા વડે જ ભલું પ્રાપ્ત થાય છે, પાપ દ્વારા જ પુણ્ય[illegible] જ્ઞાન થાય છે, અજ્ઞાન દ્વારા જ જ્ઞાનમાં જવાય છે. એટલે ત્હમ[illegible] જે કાંઇ 'અનિષ્ટ' લાગે છે તે તો 'એક અખંડ તત્વ' ની એ[illegible] બાજુને ત્હમારી બુદ્ધિએ આપેલું વિશેષણ માત્ર છે. જ્ઞાનીને—યોગીને ગુપ્તદ્રષ્ટા અથવા મીસ્ટીકને આ કથામાં આશ્ચર્ય લાગતું નથી. અને જો આશ્ચર્ય જ ન હોય તો ક્રિયાશીલતા કેમ સંભવે ? અને—"

"પણ અહીં કૃપા કરી જરા થોભો" હીરાલાલે વચ્ચે કહ્યું "આશ્ચર્ય ન હોય ત્હાં ક્રિયાશીલતા ન હોય એમ કહેવું એ પણ '[illegible]' માં ફસાવા બરાબર જ થયું. ક્રિયાશીલતા ન હોય તો ક્રિયા-શૂન્યતા પણ ન હોઇ શકે. 'ઇશ્વર નથી' એમ કહેવામાં જ ખરેખર તો ઇશ્વરનું અસ્તીત્વ સ્વીકારાઈ ગયું; તેમ ક્રિયાશૂન્યતાના સ્વી. માં

[illegible]

" તે કેમ ? " હીરાલાલે પૂછ્યું.

" શું કેમ ? " મહાત્માએ હીરાલાલ તરફ જોઈને સ્મિત કર્યું.

" આપે હમણાં જેવું એક વાક્ય કહ્યું તેનો આશય હું સમજવા માગું છું. " હીરાલાલે કહ્યું.

" મેં કોઈ પ્રતિપાદન કર્યું જ નથી. શું ખરે જ મેં કાંઈ કહ્યું ? તે એવું કોઈ સ્મરણ નથી. પણ જુઓની હીરાલાલ ! આ વાતોનો ? આજે એમ નથી, અને આપણે દુનિયાનાં ઘણાં કામો હજી કરવાં છે. તમે જ હમણાં કહેતા હતા કે દુનિયાને બચાવે નહિ તો ?ી શકો ? (હસીને) વળી પાછા તમે જ મને ગુનેગાર ઠરાવો; તમો સાયન્ટીસ્ટોના જમાનની અમને 'બિચારા'ઓને ભૂલ? લાગે છે ! લો ચાલો હવે, આપણે ગઈ રાત્રીની સભામાં સોંપેલી જવાબદારી અદા કરીએ. ક્ષણ માત્રનો પ્રમાદ કરે તે યોગી નહિ, ? માત્ર ગફલત કરે તે સાયન્ટીસ્ટ નહિ ! ' મહાત્માથીએ ખાનદાન ?કલા ' ના એક ટચકાથી સાયન્ટીસ્ટને થાપ આપી !

" હા, હા ! આપ નવી જાતિના ધારા ઘડવાનું કહો છો, ખરુંની ? ઠીક યાદ કર્યું. અમૃતલાલભાઈ પણ સુભાગ્યે હાજર જ છે. ?ાસોની આપણે બીજા રૂમમાં જઈ ધારાઓ ઘડવા જ લાગી પડીએ. પણ, જરા આ હાડ મગજને તાજું કરીએ. અમો સાયન્ટીસ્ટો તો હજી મગજને જાગવવા જેવી ચીજ માનીએ છીએ. આખું જગત એક મનુષ્યના મગજના સુક્ષ્મ જ્ઞાનતંતુ પર જીવે કે મરે છે !

અને એટલા જ કારણથી મગજના પોષણ માટે અમે વધારેમાં વ
કાળજી રાખીએ છીએ."

"અને એટલા જ માટે" અમૃતલાલે મજાકમાં જ કહ્યું "સાયન્ટીસ્ટો અને વિચારકો સ્ત્રીસહવાસ અતિ અલ્પ કરે છે અને કોઇ તો બીલકુલ કરતા નથી!"

"તદ્દન સાચું" સરળ દીલના સાયન્ટીસ્ટે ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો "મગજની જે શક્તિઓ પુત્રોત્પત્તિ ક્રિયામાં ખર્ચાય છે તેથી પણ અધિક શક્તિઓ મનન, શોધન, તત્ત્વચિન્તન આદિમાં ખર્ચાય છે તેથી સ્ત્રીસહવાસ માટે ફાજલ પાડવાની શક્તિ અમારી પાસે થોડી જ રહે છે. કુદરતે પણ કૃપા કરીને અમારા વર્ગને એ ઇશ્કનો અતિ અલ્પ હિસ્સો જ બક્ષ્યો છે. જુઓ મ્હારી નાઇટીન્ગેલ ચ્હા લઇને આવે છે. એ એક હસતું બુલબુલ છે, અતિ પ્રેમાળ હૃદય ધરાવે છે, પણ સાયન્ટીસ્ટ હોઈ એના દીલમાં વિકારને અવકાશ જ નથી! પચ્ચીસ વર્ષની ભરજુવાનીમાં હમણાં જ મ્હારી સાથે પરણી છે પરન્તુ તે એક ન્હાનું નિર્દોષ બાળક છે. હિંદી આઠ વર્ષની કુમારિકામાં પણ આના જેટલી નિર્દોષ બાલીશતા ભાગ્યે જ હશે. (નાઇટીન્ગેલ પ્રત્યે) હલ્લો ડીઅર! મહાત્માજી માટે ચ્હા નહિ ચાલે; એક દૂધનો પ્યાલો જરા લાવશે?"

"અને મ્હને છાસ જોઇશે" અમૃતલાલે હસતાં ઉમેર્યું.

નાઈટીન્ગેલ એક બાળકીની માફક કૂદતી ચેકડા મારતી ચાલી ગઈ અને થોડી સેકંડમાં બે કપ ચ્હા, એક કપ છાસ અને એક કપ દૂધ લઈ આવી.

સઘળા પ્યાલા પીરસતાં તે બોલી: "અમને ક્ષમા કરજો, મુરબ્બીઓ! અમને ચ્હાની આદત છે, અને મહાત્માજી! આપ ત્રણ મિત્રો વચ્ચે ત્રણ જુદા શોખ હોવા છતાં આવી ગાઢ દોસ્તી હોવી એને આપ શું કહેશો!"

"એને અમે એક જ પ્રકારની ત્રણ પ્રકૃતિઓ કહીએ. ત્રણેની દોસ્તી હોય ત્યાં સુધી જ એક શરીર કે એક સમાજ સુવ્યવસ્થિત રહી શકે. ત્રણ વૃત્તિની harmony ગઈ એટલે સર્વની શક્તિ પણ

હી નથ-એને અમે ઘણી અવસ્થાં લઈએ. એ કિંમતિમાં બાદ કે આ કાંઈ ન જોઈએ!"

નાઈટીન્ગેલ આ પીતાં પીતાં હસી પડી. "Body, Mind ફાવી શી ઉપર જાય-તો Spiritમાં." અગી જાય એમ જ ની વાત છે. જર્મનીમાં એક તત્ત્વજ્ઞાની પાસે સાંભળી હતી, Spirit શું તે હું સમજી શકી નહિ."

"સ્પીરીટ તે દારૂ! જહેનાથી વધુમાં વધુ કેફ ચ્હડે તે મસ્તી કર કેફ!" અમૃતલાલે મજાકમાં જ કહ્યું.

"એ તમારા હાસ્યમાં પણ સત્ય છે" મહાત્માએ કહ્યું. "સ્પીરીટમાં જેવી મસ્તી 'સ્પીરીટ'માં છે, અને છતાં તે શાન્ત દેખાય."

"પણ મહાત્માજી, હું તો ત્હેને દેખી જ શકતી નથી. ત્હેનું શું? એવા યોગીઓના દેશમાં આવીને પણ શું મ્હને સ્પીરીટની નહિ થાય?" નાઈટીન્ગેલે ટકોર મારી.

"તમારૂં નામ શું?" મહાત્માઓએ પૂછ્યું.

"ઓહ્ ડીઅર! મહાત્માઓ સાથે આટલા વખતથી દોસ્તી છતાં મ્હારૂં નામ પૂછે છે." તેણીએ પોતાના પતિ પ્રત્યે કહ્યું.

"તો પણ—"

"યેસ, મ્હારૂં નામ નાઈટીન્ગેલ."

"તે તમને તમારા પતિએ કહ્યું? કે કોઈ મહાત્માએ બતાવ્યું? કોઈએ કાનમાં ફુંક મારીને કહ્યું?"

નાઈટીન્ગેલને મારે અંજામણી થઈ. તે ખડખડ હસવા લાગી. "ઓહ્ ડીઅર મી! મ્હારૂં નામ મ્હને વળી કોણ બતાવે કે કહે?"

"ત્હારે આજે સવારે પથારીમાંથી ઉઠતાં ત્હમે એ નામ સાંભળ્યું હતું!"

હવે નાઈટીન્ગેલ હસતું રોકી શકાયું નહિ અને હસવાથી તેણીના આંખ-મ્હોંમાં પણ ખુશાલીની લાલી છવાઈ ગઈ.

"પણ ત્હેને નામ ત્હારે શા માટે જોઈએ કે આમ કહેવું જોઈએ? શું જાણવું જ છે કે હું નાઈટીન્ગેલ છું. એવો મ્હારૂં નામ જાણવાની કે જે અત્યારસુધી અનુભવ દેખાતી હાલતમાં પણ દેખાય છે?"

[illegible] પ્રતિજ્ઞા આપી અને [illegible] પોતાના કિંમતી આભૂ[illegible] [illegible] પર [illegible] કે [illegible], [illegible] કે [illegible] આ [illegible] હિંદમાં [illegible] હતી. [illegible] પણ મહાત્માઓના આશિર્વાદમાં પોતાના અંતરની [illegible] [illegible]. હજારો મનુષ્યોમાં એક પણ નાપાક એવો ન નીક[illegible] કે જે વિરોધ દર્શાવે કે બડબડાટ કરે.

ત્યાર બાદ વજ્રનગરનો પાયો નાખવાની ક્રિયા થઇ. એ [illegible] મહાત્માઓએ એક ટુંક ભાષણ આપ્યું. અમૃતલાલે લાંબું અને સાદર ભાષણ આપ્યું. રાજકીય સ્વતંત્રતા અને આર્થિક સ્વત[illegible] વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ સ્હમજાવી વગર લોહી પાડ્યે સ્વરાજ્ય[illegible] કરવાનો માર્ગ કયો હોઇ શકે તે કહ્યું. દેશની ' જરૂરીઆતો ' કોઇપણ વિદેશપર આધાર ન રાખવામાં જ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય[illegible] રીતે સમાયલું છે તે સ્હમજાવ્યું અને વજ્રનગર એક દિવસ હિં[illegible] મુક્તિ આપનાર કેવી રીતે થઇ પડશે તે કહી સંભળાવ્યું. [illegible] દુનિયા અને ખાસ કરીને હિંદને માથે ઝઝુમી રહેલાં મહાસંક[illegible] ઇસારો કરીને પ્રજાને ખખડધજ, સ્વાત્મસંશ્રયી અને સંપી[illegible] થવાને અપીલ કરી ભાષણ સમાપ્ત કર્યું. લોકો એટલા ઉત્સા[illegible] આવી ગયા કે ત્હેમણે અમૃતલાલ શેઠની જય ત્રણવાર બોલ[illegible] ત્યારબાદ પ્રોફેસર હીરાલાલે લોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું :

" દેશી ભાઇઓ ! ઉત્સાહમાં આવી જઇ જય બોલાવવી [illegible] તાળીઓ પાડવી એ કાંઇ મુશ્કેલ કામ નથી. દરેક લાગણીને [illegible] વતાં શિખવું એ જ મ્હોટી વાત છે. હર્ષની કે ખેદની, સંતોષન[illegible] ક્રોધની લાગણીને છુપાવવી એ જ બહાદુરીનું કામ છે. હું [illegible] યોગી બની જવા નથી કહેતો. હર્ષ કે ક્રોધની લાગણીને થવા [illegible] દેશો કે થાય તો મારી નાખજો એમ હું હરગીજ નથી કહેતો. લાગણીની હયાતી તો આપણામાં જીવન હોવાનો પુરાવો [illegible] લાગણી ન હોય તો આપણે કશા કામના નથી [illegible] હું ઇચ્છું છું કે છેલ્લી ટોચના હર્ષ અને છેલ્લી [illegible] આપણે બનીએ; પરન્તુ તે સાથે [illegible] ઇચ્છું [illegible]

[illegible] એક [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] એટલે, [illegible] [illegible] [illegible]
આવી [illegible] મળાવે છે. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible]
[illegible] ગોટલી અને [illegible] [illegible]—અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] આપણી ઘણી [illegible] છે,—પરન્તુ [illegible] [illegible]
[illegible] એ એથી પણ વધારે [illegible] છે. [illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] થયું એ તો [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] જેવા નાના ગામમાં પણ [illegible], [illegible]
[illegible] રાખેલી [illegible] સામગ્રી [illegible] [illegible], [illegible], અને
[illegible] [illegible] [illegible] વધારે [illegible] બનશે. આજ સુધી આ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રકાર [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] પરિણામે ઘણું ઘણું [illegible]
છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] અવશ્ય
પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે અને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે, અને તો
[illegible] [illegible], [illegible] અને નિષ્ફળ થાય છે.
[illegible], [illegible] [illegible] આવે અર્થાત્ પોતા પર અંકુશ ર
[illegible] [illegible], ત્યારે તો શરીરમાંનું લોહી અને રસો અ
[illegible] છે અને આપણી ક્રિયાઓ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] 'સંયમ'માં રાખવાની ટેવથી મગજ તેમજ શિરાઓ
[illegible] મજબૂત બનતી જાય છે અને ક્રમશઃ મનુષ્યમાં એક યોગીની
[illegible] અને એક [illegible] [illegible] [illegible] છે, કે જે બન્ને તત્ત્વોની
[illegible] [illegible] આજે [illegible] અને અનિવાર્ય જરૂર છે. એટલા
[illegible] [illegible] [illegible] અવશ્ય તમારામાં ઉત્પન્ન કરો પણ તેને
[illegible] [illegible] કરો અને તમારી બુદ્ધિ ઉપર તમારા [illegible] બુદ્ધિ
[illegible] [illegible] હિતાહિતનો વિચાર કરીને [illegible] ન આવે ત્યાં સુધી
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એક [illegible], બુદ્ધિમાન અને
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સારી [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

શુકનનું નાળિયેર ફોડીને [illegible] તરીકે મહાત્માજીએ સીલ દાર [illegible]ના હાથમાં અને હીરાલાલનો હાથ ચંદ લાલના હાથમાં મૂકી બન્નેએ એકબીજાને પરસ્પર પ્રેમ અને વફાદારી [illegible] અને [illegible] વડે વધુ ગૌરવથી [illegible] કરવાની પ્રતિજ્ઞા આપી અને પછી પોતાનો કિમતી આશિ ર્વાદના પદ આપ્યા. જાણે કે વરઘોડા, લગ્નના કે [illegible] આ સાદી સભા કેટલાં આકર્ષક હશે હિંદમાં ભાગ્યે જ થવા [illegible] હશે. લોકોએ પણ મહાત્માજીના આશિર્વાદમાં પોતાના અંતરની શિષો ઉમેરી. હજારો માણસોમાં એક પણ નાપાક એવો ન નીક[illegible] કે જે વિરોધ દર્શાવે કે બડબડાટ કરે.

ત્યાર બાદ વસ્ત્રનગરનો પાયો નાખવાની ક્રિયા થઇ. એ વ[illegible] મહાત્માજીએ એક ટુંક ભાષણ આપ્યું. અમૃતલાલે લાંબું અને રસાદાર ભાષણ આપ્યું. રાજકીય પરતંત્રતા અને આર્થિક પરત[illegible] વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ સ્હમજાવી વગર લોહી પાડયે સ્વરાજ્ય[illegible] કરવાનો માર્ગ કયો હોઇ શકે તે કહ્યું. દેશની 'જરૂરીઆતો[illegible] કોઇપણ વિદેશપર આધાર ન રાખવામાં જ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય[illegible] રીતે સમાયલું છે તે સ્હમજાવ્યું અને વસ્ત્રનગર એક દિવસ હિ[illegible] મુક્તિ આપનાર કેવી રીતે થઇ પડશે તે કહી સંભળાવ્યું. [illegible] દુનિયા અને ખાસ કરીને હિંદને માથે ઝઝુમી રહેલાં મહાસંક[illegible] ઇસારો કરીને પ્રજાને ખપ્ખડધજ, સ્વાત્મસંશ્રયી અને સં[illegible] થવાને અપીલ કરી ભાષણ સમાપ્ત કર્યું. લોકો એટલા ઉત્સા[illegible] આવી ગયા કે ત્હેમણે અમૃતલાલ શેઠની જય ત્રણવાર બોલ[illegible] ત્યારબાદ પ્રોફેસર હીરાલાલે લોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું :

"દેશી ભાઇઓ ! ઉત્સાહમાં આવી જઇ જય બોલાવવી [illegible] તાળીઓ પાડવી એ કાંઇ મુશ્કેલ કામ નથી. દરેક લાગણીને [illegible] વતાં શિખવું એ જ મ્હોટી વાત છે. હર્ષની કે ખેદની, સંતોષ[illegible] ક્રોધની લાગણીને છુપાવવી એ જ બહાદૂરીનું કામ છે. હું ત્[illegible] યોગી બની જવા નથી કહેતો. હર્ષ કે ક્રોધની લાગણીને થવા[illegible] દેશો કે થાય તો મારી નાખજો એમ હું હરગીજ નથી કહેતો. લાગણીની હયાતી તો આપણામાં જીવન હોવાનો પુરાવો છે. લાગણી ન હોય તો આપણે કશા કામના નથી રહ્યા એમ સ્હમજ[illegible] હું ઇચ્છું છું કે છેલ્લી ટોચના હર્ષ અને છેલ્લી ટોચના ક્રોધને લા[illegible] આપણે બનીએ; પરન્તુ તે સાથે જ હું ઇચ્છું છું કે, તે હર્ષ અને તે [illegible]

[illegible] 'ઇંદ્રિય' [illegible] છે તેથી [illegible]
[illegible] દેરવી [illegible] છે. [illegible] ભાગ [illegible]
[illegible] અને [illegible] બનાવે છે. [illegible]
[illegible] અને [illegible] છે. [illegible]
[illegible] છે. [illegible] અને [illegible] શક્તિ [illegible]
[illegible] બાબતી [illegible] છે [illegible]
[illegible] એ એથી પણ [illegible] છે. [illegible]
[illegible] અને [illegible] જો તો [illegible]
[illegible] નાખ્યા [illegible] નાખવા [illegible]
છે. [illegible] તમારી શક્તિ [illegible], અને
[illegible] ધીમી સાવધાન [illegible] થાય [illegible]. આજ સુધી આ
[illegible] આવેશને [illegible] દ્વારા બહાર [illegible] મૂર્ખાઈને સ્વ-
[illegible] ઠરાવેલું માનવાને પરિણામે પહેલું પહેલું [illegible]
[illegible] છે. [illegible] કહેવાતી [illegible] કે [illegible] અવશ્ય
[illegible], પણ ગુસ્સો બહાર કઢાતી [illegible] રોકો. વળી
[illegible] દ્વારા [illegible] રોકો. હાથપગ દ્વારા જ એને વહેવડાવો.
[illegible] તો સ્નાયુઓ પર દબાણ થાય છે અને [illegible]
[illegible] થાય છે; તેથી પછી શક્તિ કુંઠિત થાય છે. અને તેથી
[illegible] માત્ર નબળી, ભૂલભરેલી અને નિષ્ફળ થાય છે. પણ
[illegible] ગુસ્સો દાબી રાખવામાં આવે અર્થાત્ પોતા પર અંકુશ રાખ-
[illegible] ટેવ પાડવામાં આવે તો શરીરમાંનું લોહી અને રસો બરાબર
[illegible] થાય છે અને આપણી ક્રિયામાં જોઈતું બળ પૂરનાર થઈ પડે
[illegible] લાગણીઓને 'સંયમ'માં રાખવાની ટેવથી મગજ તેમજ શિરાઓ
[illegible] મજબૂત બનતી જાય છે અને ક્રમશઃ મનુષ્યમાં એક યોગીની
[illegible] અને એક રાક્ષસનું બળ અવતરે છે, કે જે બન્ને નરપૈકીની
[illegible] હિંદીઓને આજે પુરેપુરી અને અનિવાર્ય જરૂર છે. એટલા
[illegible] ખાનદાન ગુસ્સો અવશ્ય તમારામાં ઉત્પન્ન કરો પણ તેને
[illegible] 'ચપ' કરો અને તમારી બુદ્ધિ અગર તમારા વડીલની બુદ્ધિ
[illegible] સુધી હિતાહિતનો વિચાર કરીને આજ્ઞા ન આપે ત્યાં સુધી
[illegible] એક અંશ પણ મુખદ્વારા વહી ન જાય તેની પુરી કાળજી
[illegible]. આવી શક્તિ ઉપજાવશો તો જ એક પ્રખર બુદ્ધિશાળી અને
[illegible] દુનિયાની સરકારો કરતાં વિશેષ સહાયક સામગ્રીઓ સાથે દાવ-
[illegible] ધરાવતી સરકાર [illegible] તમારી શક્તિ બનાવી શકશો

સૂચવ્યું. ત્યારબાદ જ્ઞાતિનાં આદર્શ લગ્નો તરીકે મહાત્માશ્રીએ હાથ ગોવિંદલાલના હાથમાં અને લીલાવતીનો હાથ ચંદ્ર... હાથમાં મૂકી બન્ને જોડાને પરસ્પર પ્રેમ અને વફાદારી જાળવવા અને લગ્નથી વૃદ્ધિંગત થયેલી શક્તિ વડે વધુ ચીવટાઈથી મનુષ્ય... કરવાની પ્રતિજ્ઞા આપી અને પછી પોતાના કિંમતી આશિર્વ... ત્હેમના પર વર્ષાવ્યા. વાજાં કે વરઘોડા, દાગીના કે દમામ વગ... આ સાદાં લગ્ન જેટલાં આકર્ષક લગ્ન હિંદમાં ભાગ્યે જ થવા પામ્યાં હશે. લોકોએ પણ મહાત્માશ્રીના આશિર્વાદમાં પોતાના અંતરની શિષો ઉમેરી. હજારો મનુષ્યોમાં એક પણ નાપાક એવો ન નીકળ્યો કે જે વિરોધ દર્શાવે કે બડબડાટ કરે.

ત્યાર બાદ વજ્રનગરનો પાયો નાખવાની ક્રિયા થઇ. એ વખતે મહાત્માશ્રીએ એક ટુંક ભાષણ આપ્યું. અમૃતલાલે લાંબું અને રસાદાર ભાષણ આપ્યું. રાજકીય પરતંત્રતા અને આર્થિક પરતંત્રતા વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ સ્હમજાવી વગર લોહી પાડ્યે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ કયો હોઇ શકે તે કહ્યું. દેશની 'જરૂરીઆતો' માટે કોઇપણ વિદેશપર આધાર ન રાખવામાં જ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય કેવી રીતે સમાયલું છે તે સ્હમજાવ્યું અને વજ્રનગર એક દિવસ હિંદને મુક્તિ આપનાર કેવી રીતે થઇ પડશે તે કહી સંભળાવ્યું. દુનિયા અને ખાસ કરીને હિંદને માથે ઝઝુમી રહેલાં મહાસંકટો ઉપર પ્રકાશ પસારો કરીને પ્રજાને ખખડધજ, સ્વાત્મસંશ્રયી અને સંપી થવાને અપીલ કરી ભાષણ સમાપ્ત કર્યું. લોકો એટલા ઉત્સાહમાં આવી ગયા કે ત્હેમણે અમૃતલાલ શેઠની જય ત્રણવાર બોલાવી. ત્યારબાદ પ્રોફેસર હીરાલાલે લોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું:

"દેશી ભાઇઓ! ઉત્સાહમાં આવી જય જય બોલાવવી તાળીઓ પાડવી એ કાંઇ મુશ્કેલ કામ નથી. દરેક લાગણીને ... વતાં શિખવું એ જ મ્હોટી વાત છે. હર્ષની કે ખેદની, સંતોષની ક્રોધની લાગણીને છુપાવવી એ જ બહાદુરીનું કામ છે. હું ... જોગી બની જવા નથી કહેતો. હર્ષ કે ક્રોધની લાગણીને ... દેશો કે હાથ તો મારી નાખજો એમ હું કદીજ નથી કહેતો ... લાગણીની હયાતી તો આપણામાં જીવન હોવાનો પુરાવો છે ... લાગણી ન હોય તો આપણે કશા કામના નથી રહ્યા એમ ... હું કહું છું કે હર્ષની લાગણી હર્ષ અને ક્રોધની લાગણી ક્રોધને ... [illegible]

ગણીઓને એક બાટલીમાં પેક કરી રાખવાની ' પીગ્ર્જ
એ; કેળવતી જોઇએ. પેક કરી રાખેલી વરાળ જ મ્હેટી
ને આખી રેલ્વેટ્રેન ચલાવે છે. 'ખાવું, ગળવું', વહેતો બ-
તે બોલવું-મગજ ખાલીખમ થઇ જાય છે, શક્તિ ગુમાવી
શક્તિ જેટલી અને તેટલી મેળવો,-અને શક્તિ ઉત્પન્ન
ારે ક્રોધની લાગણી ઘણી મદદગાર છે,-પરન્તુ શક્તિનો સંગ્રહ
કરવું એ એથી પણ વધારે જરૂરી છે. ક્રોધથી જેમતેમ
જવું અને ખાલી થઈ જવું એ તો મહામહેનતે મેળવેલા
રૂપિયા કોડીના જેવા નકામા કામમાં ખર્ચી નાખવા બરાબર
બચી રાખેલી ક્રોધની લાગણીથી તમારી શક્તિ ખીલશે, અને
તેને યોગ્ય વાપરવાનું વધારે શક્ય બનશે. આજ સુધી આ
ગુસ્સાના આવેશને જીભ દ્વારા બહાર કહાડવાના મૂર્ખાઈને સ્વ-
ભાવ કે શુરાપણું માનવાને પરિણામે ઘણું ઘણું ગુમાવતો
યો છે. હું ફરી ફરીથી કહેવાની રજા લઉંછું કે ગુસ્સો અવશ્ય
થ, પણ ગુસ્સો બહાર કહાડતી જીભને રોકો. વરાળને
ં મોઢાં દ્વારા જતી રોકો; હાથપગ દ્વારા જ એને વહેવડાવો.
તેથી તો સ્નાયુઓ પર દબાણ થાય છે અને રક્તવાહિનીઓ
ચિત થાય છે; તેથા પછી શક્તિ કુંઠિત થાય છે, અને તેથા
માત્ર નબળી, ભૂલભરેલી અને નિષ્ફળ થાય છે. પણ
ગુસ્સો દાબી રાખવામાં આવે અર્થાત્ પોતા પર અંકુશ રાખ-
ની ટેવ પાડવામાં આવે તો શરીરમાંનું લોહી અને રસો બરાબર
ઉત્પન્ન છે અને આપણી ક્રિયામાં જોઇતું બળ પૂરનાર થઇ પડે
. લાગણીઓને 'સંયમ'માં રાખવાની ટેવથી મગજ તેમજ સ્નાયુઓ
શક્તિ મજબુત બનતી જાય છે અને ક્રમશઃ મનુષ્યમાં એક યોગીની
ત્તિ અને એક રાક્ષસનું બળ આવતું છે, કે જે બન્ને તત્ત્વોની
માપણ દિવસોને આજે પૂરેપૂરી અને અનિવાર્ય જરૂર છે. એટલા
માટે ભાગ્યવાન પુરુષો અવશ્ય જુસ્સાભર્યા ઉત્પન્ન કરો પણ તેને
'સંયમ-બળ' કરો અને તમારી બુદ્ધિ બગાડ્યા સિવાય બુદ્ધિ
[illegible] સુધી ક્રિયાશક્તિનો વિચાર કરીને આવે ન બને ત્યાં સુધી
તેઓનો એક અંશ પણ દુરુપયોગ થઇ ન જાય તેવી ખૂબી રાખ-
રાખો. આવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરો તો જ એક અદ્ભુત બુદ્ધિમાન અને
[illegible] ઇન્દ્રિયોની મદદથી ક્યાં કિંમત વગરના [illegible] વડે દાબ-
[illegible] બહારની મદદ [illegible] તમે તમારી શક્તિ [illegible]

[illegible]

[illegible] મહાત્માઓએ [illegible] આપ્યું. અમૃતલાલે લાંબું અને રસાત્મક ભાષણ આપ્યું. રાજકીય સ્વતંત્રતા અને આર્થિક પરતં[illegible] વસ્તુઓનો ગાઢ સંબંધ સમજાવી વગર લોહી પાડ્યે સ્વરાજ્ય[illegible] કરવાનો માર્ગ કયો હોઇ શકે તે કહ્યું. દેશની 'જરૂરીઆતો' [illegible] કોઇપણ વિદેશપર આધાર ન રાખવામાં જ રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય[illegible] રીતે સમાયલું છે તે સ્હમજાવ્યું અને વડનગર એક દિવસ હિં[illegible] મુક્તિ આપનાર કેવી રીતે થઇ પડશે તે કહી સંભળાવ્યું. [illegible] દુનિયા અને ખાસ કરીને હિંદને માથે ઝઝુમી રહેલાં મહાસં[illegible] ઇસારો કરીને પ્રજાને ખબરદાર, સ્વાત્મસંશ્રયી અને સં[illegible] થવાને અપીલ કરી ભાષણ સમાપ્ત કર્યું. લોકો એટલા ઉત્સાહ[illegible] આવી ગયા કે તેમણે અમૃતલાલ શેઠની જય ત્રણવાર બોલાવ[illegible] ત્યારબાદ પ્રોફેસર હીરાલાલે લોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું :

"દેશી ભાઇઓ ! ઉત્સાહમાં આવી જઇ જય બોલાવવી [illegible] તાળીઓ પાડવી એ કાંઇ મુશ્કેલ કામ નથી. દરેક લાગણીને છુપા[illegible] વતાં શિખવું એ જ મ્હોટી વાત છે. હર્ષની કે ખેદની, સંતોષની [illegible] ક્રોધની લાગણીને છુપાવવી એ જ બહાદૂરીનું કામ છે. હું તેમ[illegible] યોગી બની જવા નથી કહેતો. હર્ષ કે ક્રોધની લાગણીને થવા [illegible] દેશો કે થાય તો મારી નાખજો એમ હું હરગીજ નથી કહેતો. [illegible] લાગણીની હયાતી તો આપણામાં જીવન હોવાનો પુરાવો છે. [illegible] લાગણી ન હોય તો આપણે કશા કામના નથી રહ્યા એમ સ્હમજવું [illegible] હું ઇચ્છું છું કે છેલ્લી ટોચના હર્ષ અને છેલ્લી ટોચના ક્રોધને લાય[illegible] આપણે બનીએ; પરન્તુ તે સાથે જ હું ઇચ્છું છું કે, તે હર્ષ અ[illegible]

શું તમે [illegible] ના માલિક છો,
[illegible] કે મેનેજર છો,—

[illegible] છે કે—
[illegible] જીન-પાર્ટ્સ કેવા ભાવે કેવી કિંમતે મળે
[illegible] થી ખાત્રી રાખજો કે—
'[illegible]' ના ભાવ આપવા છતાં,
[illegible] દુનિયામાં હલકા ઇંગ્લિશ મેકરનો માલ કે
[illegible] 'બનાવટ' જ મળે છે.
આ સત્ય હકીકતોના અનુભવ કર્યા પછીજ—
અમે [illegible] (વા. મો. શાહે)
જર્મનીમાં, પોતાના નામની છાપ સાથે,
હિંદમાં નહિ બની શકતા અગત્યના જીન-પાર્ટ્સ બનાવ્યા
કે જે કવાલીટીમાં ઘણને પણ ટક્કર મારે છે, અ
ને છતાં, હાલમાં હલકા ઇંગ્લિશ મેકરથી પણ
સસ્તા ભાવે વેચવામાં આવે છે.

☞ વોલકટ, તાતા, સંખ્યાબંધ હિંદુ, મુસલમાન, પા
માલિકોના જીનોએ આ માલ વાપરીને ઉંચામાં
સર્ટીફીકેટો આપ્યાં છે.

આ માલ પર VA-MO-SHA. (વા. મો. શા.) છાપ

ચિત્ત ઠેકાણે રાખીને સાંભળો:—

જો તમોને બ્રિટિશ માલ છોડવામાં દેશનું હિત લાગતું
જો તમોને બ્રિટિશ ઉંચામાં ઉંચા મેકરથીય સારો
તેથી ઓછા ભાવે મળતો હોય.
જો તમો વેપારીની સંભવિત ઠગાઇથી બચવા માંગતા
તો તમને એકજ સલાહ હોઇ શકે કે—

બાડનો માલ હિંદમાં બનેલો જ વાપરો,
બાકીના ભાગો જર્મન 'વામોશા' છાપના જ વાપ
સર્ટીફીકેટો અને તુલનાત્મક ભાવોનું લીસ્ટ
હમણાંજ મગાવી ખાત્રી કરો.

'વામોશા' જીન-પાર્ટ્સના સોલ એજંટસઃ—
પાયોનિયર મીલ-સ્ટોર્સ ટ્રેડિંગ કાં